

Over de ontvankelijkheid voor illiberaal en antidemocratisch gedachtegoed en de weerbaarheid daartegen

DEMOCRATISCH BEWUSTZIJN IN NEDERLAND

Ron van Wonderen

DEMOCRATISCH BEWUSTZIJN IN NEDERLAND

Over de ontvankelijkheid voor illiberaal en antidemocratisch gedachtegoed
en de weerbaarheid daartegen

Ron van Wonderen

Utrecht, februari 2021

Inhoudsopgave

SAMENVATTING EN CONCLUSIES	5	4 Surveyresultaten dilemma's democratie	30
Aanleiding en onderzoeksopzet	5	4.1. Tevredenheid over democratie	30
Resultaten	7	4.2. Oordeel over het functioneren van de politiek	30
Conclusies en duiding	11	4.3. Welke zaken zijn belangrijk voor de democratie in Nederland	34
Aanknopingspunten voor beleid	13	4.4. Rekening houden met rechten/belangen/opvattingen van minderheden	38
1 Introductie	14	4.5. Beoordeling democratische en illiberale mogelijkheden om Nederland te besturen	40
Aanleiding en doelstelling	14	4.6. Dilemma's Illiberale democratie	47
Achtergronden voor het instrument	14	4.7. Stellingen Illiberale democratie aanpak klimaatverandering en komst vluchtelingen	49
Beoogde opbrengsten van het instrument	15	5 Schaal 'ontvankelijkheid voor illiberaal en anti-democratisch denken'	56
2 Theoretische verkenning	16	5.1. Introductie	56
2.1. Democratie	16	5.2. Resultaten op schaal 'ontvankelijkheid voor illiberaal en antidemocratisch denken'	57
2.2. Illiberale democratie	18	5.3. Ontvankelijkheid uitgesplitst naar sekse, leeftijd en opleiding	59
2.3. Onderzoek naar draagvlak voor illiberale en antidemocratische bestuursvormen	20	5.4. Ontvankelijkheid uitgesplitst naar politieke voorkeur	61
2.4. Populisme	22	6 Weerbaarheid tegen antidemocratisch – en racistische uitingen	64
2.5. Wat is het gevaar van illiberaal en antidemocratisch denken?	23	6.1. Introductie	64
3 Opzet en aanpak surveyonderzoek	25	6.2. Resultaten	65
3.1. Opzet van het onderzoek	25		
3.2. Thema's voor de vragenlijst	27		

7	Duiding van de resultaten	70
	BIJLAGE 1 GERAADPLEEGDE LITERATUUR	79
	BIJLAGE 2 DILEMMA'S DEMOCRATIE	81
	Dilemma's democratie en rechtsstaat	81
	Dilemma's mensenrechten	83
	BIJLAGE 3 STEEKPROEFOPBOUW SURVEY	85
	BIJLAGE 4 DIEPTE-INTERVIEWS	87
	Narratieven over democratie en alternatieve vormen voor landsbestuur	88
	Positief over 'democratie, politici, overheid'	88
	Negatief over democratie, politici, overheid	88
	Te veel invloed elite?	89
	Alternatieven voor democratisch bestuur	90
	BIJLAGE 5 SURVEY- RESULTATEN AANVULLENDE GRAFIEKEN (1)	100
	BIJLAGE 6 SURVEY- RESULTATEN AANVULLENDE GRAFIEKEN (2)	101

SAMENVATTING EN CONCLUSIES

Aanleiding en onderzoeksopzet

De aanleiding voor dit onderzoek was de wens van de Anne Frank Stichting om een instrument te ontwikkelen welke kan vaststellen in welke mate en onder welke voorwaarden Nederlanders 'ontvankelijk' zijn voor 'illiberaal' en antidemocratisch gedachtegoed'. Hieronder verstaan wij opvattingen die kunnen worden gekenschetst als:

- Negatieve waardering van democratie en rechtsstaat, te weten de staatsrechtelijke inrichting van Nederland, parlementaire democratie, rechtstaat en haar instituties (rechtspraak, media, overheid).
- Positieve waardering van 'autoritair leiderschap'.
- Weinig of geen belang hechten aan het respecteren van de vrijheid van meningsuiting en respect voor andere meningen (in het bijzonder opvattingen die voortvloeien uit religie, cultuur of politieke positie).
- Weinig of geen belang hechten aan rechten/belangen/opvattingen van etnisch-culturele minderheden en andere groepen in de samenleving.

Het instrument moet in de tijd kunnen vaststellen in welke mate en op welke wijze de ontvankelijkheid voor 'illiberaal'¹ en antidemocratisch gedachtegoed'

1 Wat we in dit onderzoek verstaan onder 'democratisch', 'illiberaal' en 'antidemocratisch' gedachtegoed wordt toegelicht in hoofdstuk 2.

aan veranderingen onderhevig is. Achtergrond voor de ontwikkeling van het instrument is dat bestaande (survey)onderzoeken onvoldoende inzicht geven in de ontvankelijkheid van Nederlanders voor 'illiberaal' en antidemocratisch gedachtegoed. Opvattingen van burgers over de democratie en rechtsstaat evenals over identiteit en 'andere groepen' zijn namelijk gelaagd; er ligt veelal een complex geheel van ideeën, beelden, ervaringen aan ten grondslag. Het instrument wil antidemocratische opvattingen kunnen monitoren, door de narratieven te onderzoeken waar deze opvattingen onderdeel van zijn. Tevens moet het instrument kunnen vaststellen en in hoeverre burgers bereid zijn om zich actief 'weerbaar' op te stellen. Dat wil zeggen (de bereidheid tot) actief stelling nemen tegen antidemocratische en racistische uitingen.

Begripsverheldering

In navolging van De Kievid (2019) omschrijven we (liberale) democratie als een politiek stelsel dat het mogelijk maakt op basis van meerderheidsbesluiten op vreedzame en ordelijke wijze conflicten op te lossen en afspraken te maken over de inrichting van de samenleving, waarbij belangrijke vrijheden en rechten van burgers gewaarborgd zijn. In een democratie kunnen alle burgers direct of indirect invloed uitoefenen op besluiten. Vanuit het belang van vrijheden is democratie liberaal en wegens de gekozen vertegenwoordigers is het representatief. Liberaal wil hier zeggen: vrijheden en grondrechten die voor alle burgers gelden en grenzen stellen aan overheidsbemoeienis met de burgers. De liberale democratie kent vier principes: gelijkheid, volkssoevereiniteit, vrijheid en rechtsstatelijkheid. Een goed werkende democratie vereist niet alleen een functionerende parlementaire besluitvorming en -controle (landelijk en lokaal) maar ook dat de democratische instituties goed en onafhankelijk functioneren.

'Illiberale democratieën' als democratieën waar de electorale aspecten worden verwezenlijkt maar waar er onregelmatigheden zijn op vlak van individuele rechten en vrijheden (Zakaria, 1997). 'Illiberale democratieën' beperken de

vrijheden van burgers. Wat kenmerkt een illiberale democratie? Volgens de Adviesraad Internationale Vraagstukken (AIV) (2017) zijn meestal in ieder geval de volgende vier, deels overlappende, elementen te onderscheiden: 1) de aantasting van de werking van de electorale dimensie van democratie. Hierbij gaat het onder meer om het zodanig aanpassen van de kieswetgeving dat de regerende politieke partijen worden bevoordeeld. 2) De uitholling van de constitutionele dimensie van democratie. Zo wordt getracht de opinievorming naar de hand van de regerende partijen te zetten en kritische geluiden te bemoeilijken. Dit gebeurt onder meer door het terugdringen van de persvrijheid. 3) Voorts wordt de balans tussen de drie machten (Trias Politica) zodanig verstoord dat scheiding van machten sterk wordt bemoeilijkt. Zo worden pogingen gedaan om greep te krijgen op de rechterlijke macht evenals het structureel ondermijnen van vertrouwen in de onafhankelijkheid of ongekleurdheid van de rechtspraak. 4) De (juridische) bescherming van andersdenkenden (dan de getalsmatige meerderheid) en immigranten wordt ingeperkt, met name van (culturele) minderheden, dissidenten, wetenschappers en kunstenaars. Dit instrument kan zowel formeel van aard zijn (beperkende regelgeving) als informeel (intimidatie).

Autoritaire, anti-democratische bestuursvormen gaan een stap verder dan illiberale bestuursvormen. Hier is sprake van bestuursvormen waar geen vrije verkiezingen plaatsvinden, of waar een sterke leider of partij de macht in een land heeft en een parlement niet of nauwelijks invloed heeft op besluitvorming.

Opzet van het onderzoek

Om goed inzicht te kunnen verkrijgen in hoe Nederlanders denken over 'democratie', 'rechtsstaat' en 'mensenrechten' hebben we deze -abstracte- begrippen ontrafeld in meer concrete thema's. We hebben geïnventariseerd welke dilemma's er binnen deze thema's spelen met behulp van documentenstudie en een internetsearch. In verdiepende interviews met burgers hebben we vastgesteld welke concrete narratieven er zijn rond de dilemma's. Vervolgens hebben we

concrete vraagstellingen en antwoordcategorieën ontwikkeld voor de surveyvragenlijst. De nulmeting van het online surveyonderzoek is gehouden onder een representatieve steekproef van 1.447 Nederlanders van 18 jaar en ouder.

Thema's

In de vragenlijst van het surveyonderzoek hebben we allereerst vragen opgenomen over achtergrondkenmerken van respondenten. Hierdoor kunnen we analyseren of – en in welke mate de ontvankelijkheid tegen illiberaal en anti-democratisch gedachtegoed samenhangt met leeftijdsgroep, opleidingsniveau, sekse, religieuze overtuiging, migratieachtergrond, politieke voorkeur. Ook stellen we vast wat de grondhouding /het oordeel is van Nederlanders ten aanzien van het functioneren van de parlementaire democratie. Wat vinden Nederlanders goed en niet goed aan de democratie in Nederland? De resultaten op deze vragen geven niet alleen inzicht in de grondhouding /het oordeel over het functioneren van de democratie, maar koppelen we in de analyses ook aan opvattingen van respondenten over (illiberale en autocratische) alternatieven voor democratie. Tevens worden dilemma's in de democratie voorgelegd. Wat vinden Nederlanders belangrijk in een democratie, zoals onafhankelijkheid en betrouwbaarheid van media; onafhankelijkheid van rechters; regering legt verantwoording af aan de kiezers. In hoeverre vinden Nederlanders het belangrijk dat rekening wordt gehouden met de opvattingen, belangen en rechten van etnisch-culturele minderheden en andere groepen in de samenleving? In hoeverre zijn Nederlanders van mening dat maatschappelijke problemen sneller en daadkrachtiger moeten worden opgelost, ook als daardoor met standpunten en belangen van verschillende groepen minder rekening wordt gehouden? Of moet altijd goed geluisterd worden naar verschillende standpunten over grote maatschappelijke problemen, ook als het daardoor langer duurt voordat besluiten kunnen worden genomen? Welke bestuursvormen zijn een goede manier om Nederland te besturen? Wat vinden Nederlanders van diverse (democratische, illiberale, autoritaire) mogelijkheden om Nederland te besturen? Wat is de weerbaarheid van Nederlanders indien ze worden geconfronteerd met anti-democratische – en racistische opvattingen?

Resultaten

In deze studie hebben we verkend wat de ontvankelijkheid is van Nederlanders ten aanzien van opvattingen die kunnen worden gekenschetst als illiberaal of antidemocratisch. Blijkens onze studie ondersteunt een aanzienlijk deel van de Nederlanders de instituties en centrale waarden van de parlementaire democratie. Daarnaast lijkt er echter ook een aanzienlijke aantrekkingskracht te zijn van illiberale en antidemocratische bestuursvormen. Of ligt dit, als we dieper graven, genuanceerder?

Nuances in ontvankelijkheid voor illiberale en antidemocratische bestuursvormen

Hoe beoordelen Nederlanders democratische en illiberale mogelijkheden om Nederland te besturen? Concreet hebben we de volgende mogelijkheden voorgelegd:

Wat vindt u van de onderstaande mogelijkheden om Nederland te besturen?

1. Regering en gekozen parlement nemen besluiten over wat hen het beste lijkt voor het land.
2. Experts en niet de regering nemen besluiten over wat hen het beste lijkt voor het land.²
3. De regering neemt besluiten over wat hen het beste lijkt voor het land, en hoeft zich daarbij niet druk te maken om het parlement. Na vier jaar kan de regering wel weggestemd worden als

² De input van experts ter onderbouwing van beleidskeuzen is heel belangrijk binnen een goed werkende democratie. Dat is echter iets anders dan experts (en niet de regering) ook de besluiten laten nemen.

ze het niet goed hebben gedaan.

4. Een sterke leider die zich niet druk hoeft te maken om het parlement en verkiezingen.

In de resultaten valt op dat voor geen van de voorgelegde mogelijkheden geldt dat deze de instemming krijgt van de meerderheid van de Nederlanders als een "altijd of meestal goede" bestuursvorm. Relatief veel personen (een derde tot de helft) vinden de verschillende bestuursvormen soms een goede mogelijkheid om Nederland te besturen. Verder valt op dat respondenten die zeggen de 'autocratische optie 4' of 'de illiberale optie 3' altijd of meestal een goede manier te vinden om Nederland te besturen, vaak tegelijkertijd ook zeggen dat zij 'parlementaire democratie (optie 1)' altijd of meestal een goede manier vinden om Nederland te besturen.

- Van de Nederlanders vindt 3 procent een sterke leider die zich niet druk hoeft te maken om het parlement en verkiezingen altijd/meestal een goede manier om het land te besturen, en zegt tegelijkertijd parlementaire democratie meestal niet/nooit een goede manier te vinden. Dit is de groep Nederlanders die het duidelijkst een voorkeur heeft voor een sterke leider ten opzichte van parlementaire democratie. Een bredere afbakening van deze groep zou ook de personen omvatten die een sterk leider altijd/meestal een goede manier vinden én parlementaire democratie soms een goede manier (7 procent), en de personen die een sterke leider soms een goede manier vinden én parlementaire democratie meestal niet/nooit een goede manier (3 procent). In totaal vormt de omvang van de groep Nederlanders met 'autocratische' voorkeuren dan zo'n 13 procent van het totaal.
- Anderzijds kunnen we ook constateren dat slechts 22 procent van de Nederlanders zegt parlementaire democratie altijd of meestal een goede manier vinden om het land te besturen, en een sterke leider meestal niet of nooit. Dit is de groep Nederlanders die het duidelijkst een voorkeur heeft

voor een parlementaire democratie ten opzichte van een sterke leider. Een bredere afbakening van deze groep zou ook de personen omvatten die zegt parlementaire democratie altijd of meestal een goede manier vinden en een sterke leider soms (8 procent), en de personen die parlementaire democratie soms een goede manier vinden maar een sterke leider meestal niet of nooit (19 procent). In totaal vormt de omvang van de groep Nederlanders met 'democratische' voorkeuren dan zo'n 49 procent van het totaal.

- De overige 38 procent van de Nederlanders neemt qua beoordeling van bestuursvormen voor Nederland een tussenpositie in (zoals de groep van 21 procent die zegt dat zowel parlementaire democratie als een sterk leider soms een goede manier is om het land te besturen).

Deze resultaten zijn niet verrassend. Ook eerder uitgevoerde studies³ laten aanzienlijke steun onder Nederlanders zien voor illiberale en autoritaire bestuursvormen. Wij stellen ook vast dat, eveneens in lijn met eerder uitgevoerde studies, de overgrote meerderheid van de Nederlanders centrale waarden van de parlementaire democratie onderschrijft. Zoals dat regeringspartijen bij verkiezingen worden afgestraft als ze hun beloftes niet nakomen, dat oppositiepartijen en media vrij zijn om de regering te bekritisieren, dat er onafhankelijke rechters moeten zijn die een regering terecht kunnen wijzen of stoppen, dat de rechten van minderheden moeten worden beschermd en dat niet één iemand of groepering zijn wil of visie kan doordrijven. Bovendien kan de algemene idee van democratie als regeervorm door de jaren heen steeds op massieve steun rekenen onder Nederlanders, meer dan 90 procent denkt hierover positief. Er lijkt kortom sprake te zijn van een schijnbare tegenstrijdigheid in de resultaten en dubbelhartigheid bij kiezers. Want enerzijds is er de steun onder aanzienlijke groepen in de Nederlandse samenleving voor illiberale en

antidemocratische bestuursvormen, anderzijds is sprake van brede steun voor parlementaire democratie. Een deel van de Nederlanders zegt kortom positief te staan ten opzichte van meerdere -democratische én niet democratische- bestuursvormen. In het ons onderzoek zijn we verder op zoek gegaan naar hoe dit kan worden geduid.

Dilemma's liberale democratie

We hebben aan Nederlanders dilemma's voorgelegd waarbij men telkens kon kiezen voor een democratische of niet-democratische optie. Uit de resultaten blijkt dat een aanzienlijk aantal Nederlanders bij dilemma's kiezen voor niet-democratische opties om 'grote problemen in de Nederlandse samenleving' aan te pakken. Zo zegt bijna de helft van de Nederlanders (46 procent) dat 'regeringen moeten doen wat de meeste Nederlanders willen, ook al zijn er wetten die dat niet toestaan'. Een op de drie Nederlanders (37 procent) vindt dat een regering het meepraten en meebeslissen van oppositiepartijen mag inperken om grote problemen in het land sneller en daadkrachtiger aan te kunnen pakken. Een kwart van de Nederlanders (25 procent) vindt dat de regering uitspraken van rechters mag negeren als deze het beleid van een regering hinderen. Ruim één op de vijf Nederlanders (22 procent) vindt dat de regering het parlement (Tweede Kamer) mag negeren, als het parlement de regering tegenwerkt in het maken en uitvoeren van beleid. Deze percentages worden nog hoger zodra aan Nederlanders dilemma's worden voorgelegd binnen de context van concrete problemen waarover zij zich zorgen maken en waarvan men vindt dat deze

³ Zoals European Values Study, Legitimiteitsmonitor Democratisch Bestuur en studies van Sociaal- en Cultureel Planbureau, Vrije Universiteit en Rijksuniversiteit Groningen; zie paragraaf 3.2 voor nadere toelichting en referenties.

problemen daadkrachtig moeten worden aangepakt.⁴ Personen die zich zorgen maken over deze thema's hebben we bevraagd over hun voorkeuren voor een democratische of illiberale/ antidemocratische aanpak hiervan. Uit de resultaten blijkt dat zodra concrete thema's worden voorgelegd, personen (nog) vaker illiberale opties kiezen. Zo vindt bijvoorbeeld 66 procent van degenen die zich zorgen maakt over de komst en opvang van vluchtelingen, dat een regering een strenger asielbeleid moet voeren als de meeste Nederlanders dat willen, ook als er wetten zijn die dat niet toestaan. Ander voorbeeld is dat de mensen die zich zorgen maken om de gevolgen van de klimaatverandering en kiezen voor illiberale opties om een strenger klimaatbeleid te realiseren, deels personen zijn die bij de andere vraagstellingen in de survey hadden gekozen voor de democratische opties. Onze conclusie is dan ook: zodra problemen concreet gemaakt worden en als urgent worden beoordeeld, kiezen mensen vaker voor illiberale/niet-democratische opties, dan indien in algemene termen wordt gevraagd naar de steun van mensen voor illiberale/niet-democratische vormen van bestuur. Deze resultaten geven steun voor de stelling dat Nederlanders ontvankelijk zijn voor illiberale of autoritaire vormen van bestuur vooral als sprake is van complexe en urgente problemen waarbij men meer leiderschap en doorzettingsmacht eist van politiek en bestuur.

4 Naast de algemene democratische dilemma's hebben we Nederlanders namelijk ook bevraagd op twee specifieke thema's waarover veel Nederlanders zich zorgen maken. Het betreft de volgende thema's: a) bezorgdheid dat de eventuele komst van een nieuwe stroom vluchtelingen uit oorlogsgebieden naar Nederland zal leiden tot (grote) problemen in de Nederlandse samenleving; en b) bezorgdheid over de gevolgen van de klimaatverandering. Dit zijn thema's waarover veel Nederlanders zich zorgen maken volgens de trendonderzoeken van het SCP Continu Onderzoek Burgerperspectieven. Deze worden ieder kwartaal gepubliceerd en geven een overzicht over welke maatschappelijke thema's Nederlanders zich zorgen maken.

Schaal ontvankelijkheid voor illiberale en antidemocratische bestuursvormen

Om nog beter zicht te krijgen op de paradoxale uitkomsten van ons onderzoek, namelijk dat mensen tegelijkertijd zowel democratische als niet-democratische voorkeuren kunnen hebben, hebben we een 'ontvankelijkheidsschaal' ontwikkeld. Deze schaal beoogt te meten: de mate waarin Nederlanders wel of niet ontvankelijk zijn voor illiberaal en antidemocratisch denken. In de schaal zijn de antwoorden van respondenten op de verschillende vragenblokken en dilemma's meegenomen. Meerwaarde van de schaal is daarnaast dat deze gebruikt kan worden voor vergelijkingen van de ontwikkeling van de ontvankelijkheid voor illiberaal en antidemocratisch denken in de tijd.

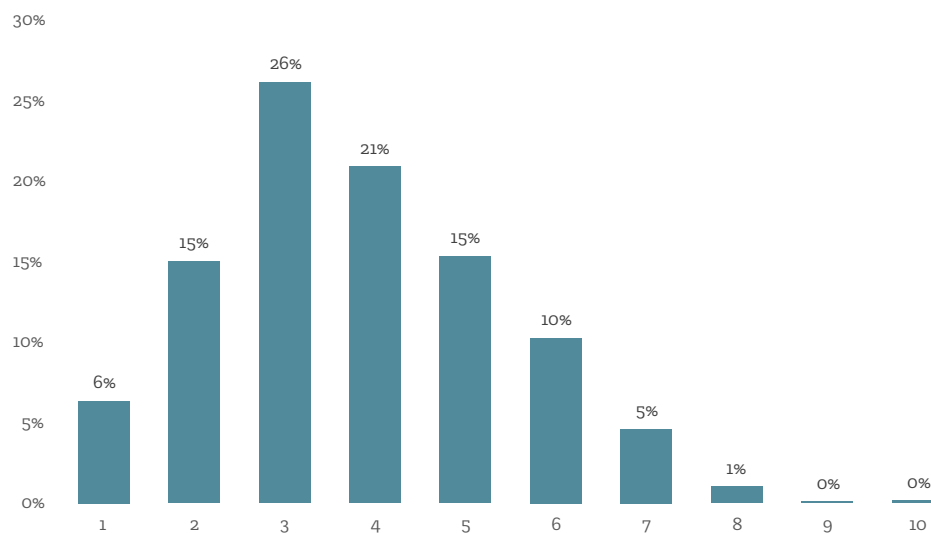
In de 'ontvankelijkheidsschaal' zijn de antwoorden op de volgende vraagstellingen en dilemma's meegenomen:

- Welke zaken vinden Nederlanders belangrijk in een democratie: onafhankelijkheid en betrouwbaarheid van media; onafhankelijkheid van rechters; regering legt verantwoording af aan kiezers; rekening houden met de diverse ideeën, belangen en rechten van groepen in de samenleving.
- Wat vinden Nederlanders van diverse (democratische en illiberale/anti-democratische) mogelijkheden om Nederland te besturen.
- Dilemma's democratie: dilemma's over democratie in Nederland aan de hand van tegenovergestelde (democratische en illiberale/antidemocratische) stellingen.

We hebben geanalyseerd in hoeverre mensen in de geselecteerde vraagstellingen of dilemma's structureel kiezen voor ofwel 'democratische' antwoordopties, ofwel niet-democratische antwoordopties. Dit heeft geleid tot een schaal die loopt van 1 (respondent kiest bij alle vraagstellingen en dilemma's voor een wel-democratische optie) tot 10 (respondent kiest bij alle vraagstellingen

en dilemma's voor een niet-democratische optie). Figuur S1 geeft weer hoe Nederlanders scoren op de ontvankelijkheidsschaal'.

Figuur S1 Schaal ontvankelijkheid voor illiberaal en antidemocratisch denken

De meerderheid van de Nederlanders zit aan de 'laag-ontvankelijke' kant van de meetschaal (schaalpunten 1-4). Dat wil zeggen dat men veel belang hecht aan democratische basisbeginselen en overwegend keuzen maakt voor 'democratische' opties voor de aanpak van problemen of dilemma's. Desalniettemin geldt ook voor deze personen dat in sommige omstandigheden of op bepaalde dossiers een sterk leider die zich niet druk hoeft te maken over parlement en verkiezingen 'soms' een geschikte bestuursvorm kan zijn. Uitsplitsingen naar sekse, opleiding en leeftijd maken inzichtelijk dat relatief kwetsbaarder zijn voor illiberaal en antidemocratisch gedachtegoed: mannen, laag opgeleiden en jongeren. Echter als we naar de absolute aantallen kijken, dan wordt duidelijk dat onder de groepen met hoge scores op de ontvankelijkheidsschaal (schaalpunten 7 of hoger, en ook schaalpunten 5 en 6) aanzienlijke aantallen vrouwen, middelbaar- en hoger opgeleiden en mensen van middelbare of oudere leeftijd

zitten. Dit betekent dat het beeld genuanceerd is en dat bij strategieën om de ontvankelijkheid voor illiberaal en antidemocratisch denken te vergroten deze groepen niet uit het oog mogen worden verloren.

Uitgesplitst naar politieke voorkeur blijkt dat kiezers van FvD en PVV relatief vaker dan kiezers op andere partijen ontvankelijk zijn voor illiberaal en antidemocratisch denken. Als we echter inzoomen op de totale groep die hoog scoort op de ontvankelijkheidsschaal dan zien we dat dit voor 35 procent (schaalscores 7-10) respectievelijk 26 procent (schaalscores 5-6) mensen betreft die stemmen op PVV of FvD. De meerderheid van deze personen is kortom kiezer van mainstream politieke partijen (van VVD tot GroenLinks). Dit betekent voor strategieën om de ontvankelijkheid voor illiberaal en antidemocratisch denken te vergroten dat deze strategieën een brede oriëntatie moeten hebben qua politieke voorkeuren van mensen.

Handelen bij antidemocratische en racistische uitingen

In de survey is uitgevraagd in hoeverre Nederlanders antidemocratische – en racistische uitingen afwijzen maar ook daadwerkelijk handelen zodra men met zulk gedachtegoed wordt geconfronteerd:

- In hoeverre wijzen mensen antidemocratische – en racistische uitingen af?
- In hoeverre vinden mensen het acceptabel dat anderen antidemocratisch – en racistische standpunten hebben?
- Hoe reageren mensen als anderen antidemocratische – en racistisch standpunten uiten (zoals in discussie gaan of melden; waarom handelt men wel/niet, bij welke personen en binnen welke contexten).

Ook hebben we vastgesteld in hoeverre het afwijzen van -en handelen bij- antidemocratische en racistische uitingen varieert als het gaat om mensen met een bepaalde huidskleur/afkomst; mensen met een bepaalde religie; mensen met een bepaalde politieke overtuiging; vluchtelingen/asielzoekers/migrant. In

de vraagstellingen is tevens rekening gehouden met de verschillende contexten waarin men geconfronteerd kan worden met antidemocratische – en racistische uitingen. We maakten onderscheid naar privé omgeving, werksituatie en sociale media, en we maken onderscheid naar hoe dichtbij iemand staat die zich racistisch of antidemocratisch uit. Het kan immers nogal uitmaken voor de kans op actie, en de overwegingen om wel of geen van actie te ondernemen, of het gaat om een familielid die men dagelijks tegenkomt en waarmee men een sterke band mee heeft, een kennis op het werk of vereniging, of een onbekende op sociale media. Tot slot is in de survey ook nog uitgevraagd bij mensen die zeggen dat ze bij antidemocratische – en racistische uitingen geen actie ondernemen, waarom ze dat niet doen.

De resultaten laten zien dat de meeste Nederlanders het erg zeggen te vinden als mensen discriminerende of racistische opmerkingen maken; slechts een kleine minderheid van zeven procent vindt dit (helemaal) niet erg. Maakt het uit over welke groep antidemocratische of discriminerende uitingen worden geuit? Uit de resultaten wordt duidelijk dat het inderdaad uitmaakt welke groep het betreft. We zien dat Nederlanders het vaakst '(heel) erg' antwoorden als het gaat om minder rechten en vrijheden voor mensen met een bepaalde huidskleur (72 procent). In iets mindere mate is dat het geval ten aanzien van mensen met een bepaalde religie (67 procent) en mensen met een bepaalde politieke overtuiging (66 procent). Minder dan de helft van de Nederlanders (47 procent) vindt het (heel) erg als anderen zeggen dat er minder rechten en vrijheden moeten zijn voor migranten. De categorie (helemaal) niet erg is voor de vier onderscheiden groepen gekozen door 8, 11, 9 respectievelijk 23 procent van de Nederlanders.

Van de Nederlanders die wel eens meemaken dat familie of vrienden discriminerende of racistische dingen zeggen, zegt 80 procent zijn of haar familie of vrienden hierop dan meestal of soms aan te spreken. Tegen collega's of bekenden op een vereniging is dit bijna even vaak, namelijk 76 procent. Op internet of sociale media zeggen mensen er het minst vaak iets van als ze

worden geconfronteerd met discriminerende of racistische uitingen van anderen (40 procent). Gevraagd is wat de belangrijkste redenen zijn om er niets van te zeggen als mensen discriminerende of racistische dingen zeggen. Uit de resultaten blijkt dat 'ik denk dat het geen zin heeft' de meest genoemde reden is voor alle drie contexten (vrienden en familie, werk of vereniging, en sociale media of internet). Andere relatief veel genoemde redenen zijn 'ik vond het niet belangrijk genoeg', 'ik weet niet goed wanneer ik er iets van moet zeggen', 'ik weet niet hoe ik dat moet zeggen' en 'ik ben bang dat het negatieve gevolgen heeft voor de relatie'. Een aantal respondenten zegt ook 'ik durf dat niet'.

Conclusies en duiding

Onze bevindingen laten enerzijds zien dat er veel draagvlak is voor parlementaire democratie als meest gewenste bestuursvorm, maar anderzijds ook dat illiberale en antidemocratische bestuursvormen voor een aanzienlijk aantal Nederlanders acceptabel lijken te zijn. Verdiepende analyses op de surveydata maar ook van de diepte-interviews die we hebben afgenomen met burgers en wetenschappelijke studies geven aanknopingspunten om onze bevindingen nog beter te kunnen duiden. Hibbing en Theiss-Morse zetten in hun boek 'stealth democracy' (2002) uiteen dat veel kiezers enerzijds een sterke leider willen en anderzijds meer democratie. Dat is volgens hen niet met elkaar in tegenspraak. Van der Meer (2018) schrijft hierover: "In het democratiebeeld van Stealth Democracy willen de meeste burgers zich het liefste niet bemoeien met de politiek. Ze willen gewoon een sterk leider die doet wat 'het' volk wil. Tegelijkertijd willen ze veel democratische middelen – verkiezingen, referenda – om als het eens nodig is alsnog in te grijpen en leiders weg te sturen of te corrigeren." Uit een studie van de Vrije Universiteit (2013) blijkt dat liefst twee op de drie Nederlanders het eens zijn met de stelling 'Nederland heeft een sterke leider nodig die snel over alles kan beslissen'. De onderzoekers verklaren de resultaten uit 'boosheid van de kiezer'. De keuze zou niet rationeel zijn maar 'emotioneel'. Volgens de onderzoekers zijn Nederlanders niet zozeer bang maar vooral boos.

Onze duiding is in lijn met de hierboven aangehaalde publicaties, in de zin dat rationeel de overgrote meerderheid van de kiezers kiest voor democratie als goede of beste bestuursvorm, maar uit emoties zoals bezorgdheid en boosheid is men voor de aanpak van urgente en complexe problemen ook ontvankelijk voor illiberale of autoritaire vormen van bestuur. Sommige problemen in de samenleving zijn zo complex en/of urgent, dat deze volgens Nederlanders snel en daadkrachtig moeten worden opgelost. De steun die een deel van de Nederlanders uitspreekt voor niet-democratische bestuursvormen komt voort uit de wens om deze problemen snel en daadkrachtig op te kunnen lossen. Mensen die bijvoorbeeld zeggen dat 'een sterke leider die zich niet druk hoeft te maken om parlement en verkiezingen' een goede manier is om Nederland te besturen, zeggen dit vanuit deze urgentie en ook vanuit boosheid over de daadkracht van de politiek om complexe problemen op te lossen. Want hoewel veel Nederlanders de parlementaire democratie een goede bestuursvorm vinden, oordelen velen van hen negatief over het functioneren van de democratie en met name de politiek. In ons onderzoek zegt slechts 41 procent van de bevolking tevreden te zijn over het functioneren van de democratie, 23 procent is ontevreden, de overige respondenten oordelen zijn 'neutraal'. Over de legitimiteit van de politiek en de daadkracht om besluiten te nemen die nodig zijn voor het land, oordelen Nederlanders nog aanzienlijk negatiever. Twee op de drie Nederlanders vinden dat de daadkracht van de politiek tekort schiet: besluiten die nodig zijn worden niet of te laat genomen. Bovendien zegt de ruime meerderheid van de bevolking dat politici te veel praten en te weinig doen, dat politici niet geïnteresseerd zijn in de mening en belangen van burgers, en dat politici te veel de belangen behartigen van bedrijven en elites.

Wij vooronderstellen dat mensen uit boosheid en urgentie hun steun uitspreken voor 'sterk leiderschap' om problemen op te lossen, maar dat ze hierbij vanuit hun emotie niet de consequenties meewegen of overzien. Zoals de bedreigingen van een 'sterk leiderschap' voor de kernwaarden van de democratie. De kernwaarden waarvoor men in andere vraagstellingen in de survey juist steun uitspreekt. De bevindingen van de diepte-interviews geven indicaties dat

burgers inderdaad op een dergelijke wijze redeneren. Geïnterviewden zeggen overwegend positief te zijn over de democratie, maar zijn ook kritisch op het functioneren van de democratie. Naast een gebrek aan daadkracht vindt men dat de overheid en politiek te ver afstaan van gewone burger en onvoldoende weten wat er onder 'gewone' Nederlanders leeft. Aanvankelijk spreken geïnterviewden in termen van een 'sterke leider' die besluiten moet nemen om belangrijke problemen op te lossen, omdat het parlement en de politiek te stroperig handelen en niet daadkrachtig genoeg zijn. Na reflectie op wat de belangrijkste eigenschappen van zo'n sterk leider moeten zijn, blijkt echter dat geïnterviewden genuanceerde beelden en ideeën hebben bij wat ze verstaan onder een 'sterke leider'. Het moet vooral een 'inspirerend leiderschap' zijn, en het hebben van een visie die boven deel- en groepsbelangen staat; en/of meer bevoegdheden voor een leider om problemen van het land op te lossen. Maar die leider moet door de kiezers wel kunnen worden weggestuurd als hij zijn beloften niet nakomt (dus met democratische controle). Geïnterviewden spreken dus eerder over 'sterk leiderschap' dan over een 'sterke leider'. In de narratieven van burgers zijn dus veelal duidelijke nuances te identificeren, het is niet zwart of wit, ook al lijkt dat in eerste instantie wel zo te zijn.

Een belangrijke bevinding van ons onderzoek is verder dat de resultaten het beeld nuanceren dat vooral laagopgeleiden en stemmers op rechts-populistische partijen (PVV en FvD) open staan voor autocratische/illiberale vormen van landsbestuur. Nederlanders met zulke voorkeuren zijn niet te vangen onder één noemer. Het betreft oudere én jongere mensen, mensen met een hoge, middelbare of lage opleiding, mannen en vrouwen, niet-gelovigen, christenen en moslims. Laagopgeleiden en stemmers op rechts-populistische-partijen zijn weliswaar relatief oververtegenwoordigd onder de Nederlanders met autocratische/illiberale voorkeuren, echter, in absolute termen ligt dat anders. Van alle Nederlanders die een autocratische/illiberale bestuursvorm een (altijd of meestal) goede manier vindt en de parlementair-democratische bestuursvorm (meestal) niet, wordt de meerderheid gevormd door middelbaar- en hoogopgeleiden en stemmers op andere partijen dan PVV en FvD.

Aanknopingspunten voor beleid

De onderzoeksresultaten bieden aanknopingspunten voor beleid om illiberaal en antidemocratisch en racistisch gedachtegoed te verminderen. De belangrijkste aanknopingspunten zijn de volgende:

- Vergroot het besef in de samenleving van het belang van de democratie en de rechtsstaat. Deze dienen onaantastbaar te blijven. Maak mensen bewuster van de consequenties van illiberale bestuursvormen door een aanpak te ontwikkelen welke verder reikt dan het bevorderen van de kennis van de staatsinrichting in het burgerschapsonderwijs en werkelijk meer diepgang in het constitutioneel besef kan realiseren. Volgens ons onderzoek komt steun voor illiberale en autocratische bestuursvormen veelal voort uit emotie (boosheid, bezorgdheid) en gevoel van urgentie. Men heeft het gevoel dat de politiek de problemen niet (snel genoeg) kan oplossen. Boosheid en bezorgdheid zijn hierbij belangrijke emoties, waarbij mensen niet alle consequenties meewegen van illiberaal bestuur en kernwaarden van democratie onder druk komen te staan. Kernwaarden waarvan dezelfde personen zeggen dat deze belangrijk zijn.
- Maak mensen bewust dat het tijd kost om problemen binnen de democratische spelregels op te lossen.
- Bevorder het bewustzijn dat draagvlak in de samenleving voor besluiten belangrijk is en dat het realiseren hiervan tijd kost. Het onderzoek laat immers zien dat een deel van de Nederlanders wil dat op thema's waarover zij bezorgd zijn, daadkrachtig moet worden gehandeld ook als daarmee bepaalde groepen of het parlement wordt gepasseerd. Met andere woorden, de liberale democratische rechtsstaat lijkt voor hen geen thema op zichzelf. Men denkt eerder pragmatisch – of opportunistisch - vanuit de gewenste politieke ontwikkeling en vergeet dat democratische besluitvorming juist dat moeizame proces is om de meerstemmigheid onder de bevolking vreedzaam 'te organiseren'. Dat inzicht biedt enerzijds kans om

het onderwerp politiek-breed te agenderen en geeft tevens urgentie voor burgerschapsvorming.

- De ambiguïteit en meerstemmigheid binnen personen biedt de mogelijkheid om in gesprek te gaan, tenzij verharding in standpunten al heeft plaatsgevonden. Het onderzoek laat zien dat mensen allerlei opvattingen tegelijkertijd in zich dragen, die soms intern tegenstrijdig zijn. Uiteindelijk bepaalt politieke vorming of mobilisatie de wijze waarop daar coherentie in wordt gevonden.
- Maak bij educatie en vorming gebruik van de nuances in opvattingen over democratie en rechtstaat. Opvattingen van burgers over de democratie en rechtsstaat evenals over identiteit en 'andere groepen' zijn immers gelaagd; er ligt veelal een complex geheel van ideeën, beelden, ervaringen aan ten grondslag. Burgers kunnen zich bij oppervlakkige vraagstelling in eerste instantie ongenueanceerd uiten (in surveys, op sociale media), maar bij doorvragen blijkt wel degelijk sprake van nuance. Doorvragen maakt nuances, 'praktische' bezwaren en 'voorwaardelijk denken' inzichtelijk.
- Voer de discussie over democratie in den brede en beperk je dus niet tot bepaalde groepen. Nederlanders die ontvankelijk zijn voor de aantrekkingskracht van autocratische of illiberale bestuursvormen, zijn niet zijn te vangen onder één noemer. Van klimaat tot migratie is de autoritaire oplossing voor sommigen een aantrekkelijke optie. Zij zijn te vinden bij linkse en rechte partijen, ouderen en jongeren, mannen en vrouwen, laag- en hoogopgeleiden, stedelingen en dorpelingen.

1 Introductie

Aanleiding en doelstelling

De aanleiding voor dit onderzoek was de wens van de Anne Frank Stichting om een instrument te ontwikkelen welke kan vaststellen in welke mate en onder welke voorwaarden Nederlanders 'ontvankelijk' zijn voor 'illiberaal'⁵ en antidemocratisch gedachtegoed'. Hieronder verstaan wij opvattingen die kunnen worden gekenschetst als:

- Negatieve waardering van democratie en rechtsstaat, te weten de staatsrechtelijke inrichting van Nederland, parlementaire democratie, rechtstaat en haar instituties (rechtspraak, media, overheid).⁶
- Positieve waardering van 'autoritair leiderschap'.
- Weinig of geen belang hechten aan het respecteren van de vrijheid van meningsuiting en respect voor andere meningen (in het bijzonder opvattingen die voortvloeien uit religie, cultuur of politieke positie).⁷
- Weinig of geen belang hechten aan rechten/belangen/opvattingen van etnisch-culturele minderheden en andere groepen in de samenleving.

5 Wat we in dit onderzoek verstaan onder 'democratisch', 'illiberaal' en 'antidemocratisch' gedachtegoed wordt toegelicht in hoofdstuk 2.

6 Paul Dekker en Josje Den Ridder (2016). *Gedeelde waarden en een weerbare democratie. Een verkenning op basis van bevolkingsenquêtes*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

7 Idem.

Het instrument moet in de tijd kunnen vaststellen in welke mate en op welke wijze de ontvankelijkheid voor 'illiberaal'⁸ en antidemocratisch gedachtegoed' aan veranderingen onderhevig is. Tevens moet het instrument kunnen vaststellen en in hoeverre burgers bereid zijn om zich actief 'weerbaar' op te stellen. Dat wil zeggen (de bereidheid tot) actief stelling nemen tegen antidemocratische en racistische uitingen. De bereidheid tot (actief) stelling nemen beschrijven we op drie niveaus: 1) Het afkeuren (het er niet mee eens zijn als iemand zich antidemocratisch of racistisch uit); 2) Handelen (aanspreken, melden; maar ook: bespreken met vrienden/familie, meelopen in demonstratie); 3) Handlingsbekwaamheid (weten wat te zeggen, waar te melden, durven te handelen).

De wens van de Anne Frank Stichting om dit onderzoek uit te voeren komt voort uit haar missie: *"De Anne Frank Stichting is een onafhankelijke organisatie die de plek beheert waar Anne Frank tijdens de Tweede Wereldoorlog was ondergedoken en waar zij haar dagboek schreef. De Stichting brengt haar levensverhaal wereldwijd onder de aandacht, ter bezinning op de gevaren van antisemitisme, racisme en discriminatie, en het belang van vrijheid, gelijke rechten en democratie"*.

Achtergronden voor het instrument

Achtergrond voor de ontwikkeling van het instrument is dat bestaande (survey)onderzoeken onvoldoende inzicht geven in de ontvankelijkheid van Nederlanders voor 'illiberaal' en antidemocratisch gedachtegoed. Opvattingen van burgers over de democratie en rechtsstaat evenals over identiteit en 'andere groepen' zijn namelijk gelaagd; er ligt veelal een complex geheel van ideeën,

8 Wat we in dit onderzoek verstaan onder 'democratisch', 'illiberaal' en 'antidemocratisch' gedachtegoed wordt toegelicht in hoofdstuk 2.

beelden, ervaringen aan ten grondslag. Door middel van het instrument wil de Anne Frank Stichting antidemocratische opvattingen kunnen monitoren, door de narratieven te onderzoeken waar deze opvattingen onderdeel van zijn.⁹ Burgers kunnen zich bij oppervlakkige vraagstelling in eerste instantie ongenueanceerd uiten (in surveys, op sociale media), maar bij doorvragen blijkt wel degelijk sprake van nuance. Doorvragen maakt niet alleen nuances, 'praktische' bezwaren en 'voorwaardelijk denken'¹⁰ inzichtelijk, maar maakt ook inzichtelijk wanneer deze nuances juist ontbreken en negatieve uitspraken over democratie juist zijn gestoeld op antidemocratische overwegingen.

Ook het eenvoudigweg vragen naar de waardering voor een autoritair of sterk leider biedt onvoldoende diepgang. Hier zal gevraagd moeten worden naar de waardering (of niet) voor democratie en rechtstaat. Maar ook naar de waardering van grondrechten, ook wanneer die voor anderen gelden. Bij de waardering voor mensenrechten zal eveneens verdiepend moeten worden doorgevraagd. Maken burgers onderscheid tussen groepen waarvoor bepaalde rechten wel of niet gelden? En binnen welke contexten of onder welke voorwaarden zijn burgers wel of niet bereid om de rechten van andere groepen te erkennen?

Tevens zal moeten worden doorgevraagd bij de (bereidheid tot) actief stelling nemen tegen 'negatieve waardering van democratie en rechtsstaat', en

9 Als personen bijvoorbeeld instemmen met de stelling "Een regering mag het parlement negeren, als het parlement de regering tegenwerkt in het maken en uitvoeren van beleid.", is dat dan antidemocratisch? Dat kunnen we niet op voorhand zo stellen. In deze studie analyseren we de nuances van ogenschijnlijk stellige voorkeuren. In welke omstandigheden zijn respondenten hiervan voorstander, in alle situaties of alleen in bepaalde situaties? En voor besluitvorming op alle thema's of alleen voor bepaalde thema's? En waarom dan, en onder welke voorwaarden? Hoe kijken deze respondent aan tegen andere democratische waarden?

10 Dat wil zeggen in welke situaties en onder welke voorwaarden vinden burgers bijvoorbeeld autoritair leiderschap acceptabel of juist positief; maken burgers onderscheid naar groepen als het gaat om democratische- en andere mensenrechten; en vinden burgers dat er wel of geen rekening gehouden moet worden met de belangen/opvattingen van minderheden?

'positieve waardering van autoritair leiderschap'. Zowel 'bereidheid tot' en 'actief stelling nemen' zullen nader moeten worden verkend, bij welke voorbeelden, onder welke voorwaarden en in welke omstandigheden zijn burgers hiertoe bereid, en waartoe zijn zij dan bereid? Anderen hierop aanspreken, in persoon of online, een melding doen, andere acties ondernemen (welke?).

Beoogde opbrengsten van het instrument

Het instrument beoogt de ontvankelijkheid nader in kaart te brengen ten aanzien van opvattingen die kunnen worden gekenschetst als illiberaal of antidemocratisch en weinig of geen belang hechten aan rechten/belangen/opvattingen van etnisch-culturele minderheden en andere groepen in de samenleving. De werkwijze hierbij is dat het instrument de (bredere) narratieven onderzoekt waar opvattingen over andere bevolkingsgroepen, culturen, religies, identiteiten; evenals waardering voor de democratie, rechtsstaat en mensenrechten onderdeel van zijn. Zodat preciezer is te duiden in hoeverre opvattingen van burgers wijzen op ontvankelijkheid voor illiberaal en antidemocratisch gedachtegoed. Met behulp van het instrument kan tevens worden vastgesteld in hoeverre burgers bereid zijn om zich actief 'weerbaar' op te stellen tegen antidemocratische uitingen. Tot slot moet het instrument kunnen vaststellen in welke mate en op welke wijze de ontvankelijkheid én weerbaarheid aan veranderingen onderhevig is (trends) en onder welke segmenten/groepen in de samenleving.

2 Theoretische verkenning

Voorafgaand aan de ontwikkeling van het surveyinstrument voerden we een beknopte literatuurverkenning uit naar de concepten 'democratie', 'illiberale democratie' en 'autoritaire, antidemocratische bestuursvormen'. Ook hebben we geïnventariseerd welke eerdere onderzoeken zijn uitgevoerd naar draagvlak voor illiberale en antidemocratische bestuursvormen.

2.1. Democratie

Wat is democratie

In zijn overzichtswerk *'Democratie, ideaal en weerbarstige werkelijkheid'* beschrijft De Kievid (2019) op inzichtelijke wijze het concept 'democratie', de verschillende visies op wat 'democratie' is of zou moeten zijn, welke verschijningsvormen het in de praktijk aanneemt en democratische dilemma's.¹¹ In algemene zin kunnen we democratie volgens De Kievid omschrijven als *een politiek stelsel dat het mogelijk maakt op basis van meerderheidsbesluiten op vreedzame en orderlijke wijze conflicten op te lossen en afspraken te maken over de inrichting van de samenleving, waarbij belangrijke vrijheden en rechten van burgers gewaarborgd zijn* (p.22). Daarbij hebben democratische politieke stelsels enkele belangrijke kenmerken gemeen. In een democratie kunnen alle burgers direct of indirect invloed uitoefenen op besluiten. Vanuit het belang van vrijheden is democratie *liberaal* en wegens de gekozen vertegenwoordigers is het *representatief*. Liberaal wil hier zeggen: vrijheden en grondrechten die voor alle burgers gelden en grenzen stellen aan overheidsbemoediging met de burgers.

Op Wikipedia wordt 'liberale democratie' als volgt gedefinieerd: *"Een liberale democratie is een vorm van representatieve democratie. Deze regeringsvorm is gebaseerd op een grondwet (constitutie) waarbij het parlement door het volk wordt gekozen. Bij een liberale democratie is het grootste deel van de bevolking betrokken bij de verkiezingen en worden vrijheden beschermd."* In liberale democratieën staan *"de individuele rechten voorop en beschermen juridische mechanismen de burger tegen allerlei inbreuken op de persoonlijke levenssfeer."* (Zakaria, 1997). Bij het hanteren van de term 'liberale democratie' ligt verwarring op de loer met liberalisme als politieke stroming. Wij hanteren het begrip 'liberaal' in dit onderzoek uitsluitend in relatie tot democratie zoals hiervoor gedefinieerd en niet als politieke ideologie.

Volgens De Kievid zijn gelijkheid, volkssoevereiniteit, vrijheid en rechtsstatelijkheid altijd onderdeel van 'liberale' democratie. Mensen worden als *gelijk* beschouwd, voor iedereen gelden dezelfde wetten en iedereen heeft dezelfde politieke rechten. Daarnaast is een zekere sociale gelijkheid belangrijk voor een goed werkende liberale democratie, zodat burgers over voldoende middelen, kennis en onafhankelijkheid kunnen beschikken om in vrijheid hun mening te laten horen. Binnen het idee van *volkssoevereiniteit* geldt dat de staatsmacht wordt uitgeoefend namens het volk. De regering is verantwoording schuldig aan door het volk verkozen vertegenwoordigers. Dat betekent dat het gekozen parlement de regering kan controleren en dat de kiezers om de paar jaar nieuwe vertegenwoordigers kunnen kiezen. Burgers moeten in een democratie de *vrijheid* hebben om hun mening te uiten en om kritiek uit te oefenen op de regering en instituties. Tot slot is het principe van de rechtsstaat belangrijk. Burgers zijn gelijk voor de wet, maar ook de overheid moet zich aan de wetten houden. Grondrechten zijn gewaarborgd en er is een scheiding tussen wetgevende, uitvoerende en rechterlijke macht ('Trias Politica'). Daardoor zijn rechters onafhankelijk en kunnen burgers een proces tegen de overheid beginnen wegens overtreding van wetten. Deze principes krijgen vorm in instituties en

11 Kievid, J. de (2019). *Democratie. Ideaal en weerbarstige werkelijkheid*. Den Haag: Prodemos.

procedures. Belangrijk is allereerst het algemeen kiesrecht. Alle staatsburgers hebben het recht om te stemmen, in vrijheid waarbij de uitgebrachte stem geheim is. Vrijheden in de samenleving worden gewaarborgd door de staat, zoals vrijheid van meningsuiting, godsdienst, vereniging en vergadering.

Er is niet één democratisch model maar er is juist sprake van een aanzienlijke verscheidenheid, waarbij het relatieve gewicht van de democratische en liberale elementen kan verschillen. Zo regeert in democratieën met een *meerderheidsstelsel* meestal één partij op basis van een parlementaire meerderheid, voortgekomen uit verkiezingen met een districtenstelsel (zoals in Groot Brittannië). In zo'n democratie hoeft een partij niet de meerderheid van het volk achter zich te hebben, maar heeft dat wel in het parlement. In *consensusdemocratieën* is sprake van evenredige vertegenwoordiging van partijen in het parlement op grond van de verkiezingsuitslag en zijn er meestal coalitieregeringen, zoals in Nederland. Hiernaast variëren democratieën in bijvoorbeeld de toegankelijkheid van partijen tot het parlement (kiesdrempel) of de termijn waarin er nieuwe verkiezingen volgen en een regering dus aan de macht kan blijven. Los van deze variaties speelt nog de mate waarin een staatshoofd over bevoegdheden beschikt om buiten het parlement om besluitvorming te beïnvloeden of door te zetten, gebaseerd op directe verkiezing van het staatshoofd (zoals de Verenigde Staten of Frankrijk). Deze democratieën worden wel presidentiële systemen genoemd.

Een goed werkende liberale democratie vereist niet alleen een functionerende parlementaire besluitvorming en -controle (landelijk en lokaal) maar ook dat de democratische instituties goed en onafhankelijk functioneren. Denk hierbij aan:

- Onafhankelijke en pluriforme media die in vrijheid hun werk kunnen doen, die kritiek kunnen uitoefenen op de regering en die het vertrouwen hebben van de burgers.

- Goed functionerende en onafhankelijke rechtspraak waarin burgers vertrouwen hebben.
- Goed functionerende en onafhankelijke instituties zoals de politie en overheidsdiensten waarin burgers vertrouwen hebben.
- Onafhankelijkheid van de wetenschap.

Democratische dilemma's

Een democratisch systeem kent meerdere dilemma's, waaronder¹²:

- Democratie en leiding. Dit dilemma gaat over de vraag hoeveel macht/invloed het volk uit handen geeft aan bestuurders, deskundigen en gekozen volksvertegenwoordigers bij het nemen van belangrijke besluiten.
- Vrijheid en gelijkheid. Dit dilemma gaat over de spanning tussen vrijheid en gelijkheid. Kunnen grote vrijheid en grote gelijkheid elkaar bedreigen? Bijvoorbeeld leidt grote economische vrijheid tot grotere sociale ongelijkheid waardoor een deel van de burgers minder mee kan doen in de samenleving, en in welke mate accepteren we dat? Of andersom: kan een te grote nadruk op gelijkheid vrije initiatieven en ondernemerschap van burgers belemmeren? Ook: gaat de vrijheid en rechten van de een (individu, groep, religie) ten koste van de vrijheid en rechten van de ander. Bijvoorbeeld, in hoeverre is het recht op vrijheid van meningsuiting onbegrensd, als groepen in de samenleving zich hierdoor gekwetst kunnen voelen?
- Eenheid en verscheidenheid. Hier gaat het om de spanning tussen centraal opgelegde eenheid in een land enerzijds en de vrijheid van etnische, religieuze of culturele minderheden voor het beoefenen van de eigen religie en cultuur anderzijds.
- Meerderheid en rechtsstaat. Tot hoeverre kunnen meerderheden besluiten doordrukken ten koste van de belangen van minderheden en in hoeverre worden minder beschermd? Of tot hoever kunnen meerderheden

¹² Idem.

veranderingen aanbrengen in grondwet en constituties? Welke 'checks en balances' zijn gewenst om te voorkomen dat toevallige meerderheden ingrijpende besluiten kunnen nemen (zoals bijvoorbeeld dat voor een grondwetwijziging een tweederde meerderheid in het parlement vereist is).

- Strijd/conflict versus compromissen/consensus. Sommige burgers vinden dat politici te veel compromissen sluiten waardoor besluitvorming te lang duurt of onvoldoende krachtadig is om belangrijke problemen in de samenleving effectief en tijdig op te lossen. Anderen vinden dat politici te veel met eigen belangen bezig zijn of juist met belangen van minderheidsgroepen. Tot slot zijn er burgers die juist vinden dat de politiek te weinig oog heeft voor minderheidsstandpunten of belangen van minderheidsgroepen en dat deze daardoor worden buitengesloten of niet serieus genomen. Dit dilemma concentreert zich kortom op de spanning tussen snelheid en daadkracht van besluitvorming versus het streven naar een breed draagvlak voor besluitvorming.
- Toestaan of verbieden van antidemocratische stromingen. Zulke verboden zijn strijdig met het democratisch vrijheidsbeginsel maar kunnen wellicht voorkomen dat antidemocratische krachten te sterk worden en de democratie omverwerpen. Anderzijds kan het toestaan van antidemocratische stromingen onvrede juist kanaliseren en ontevreden burgers betrokken houden.

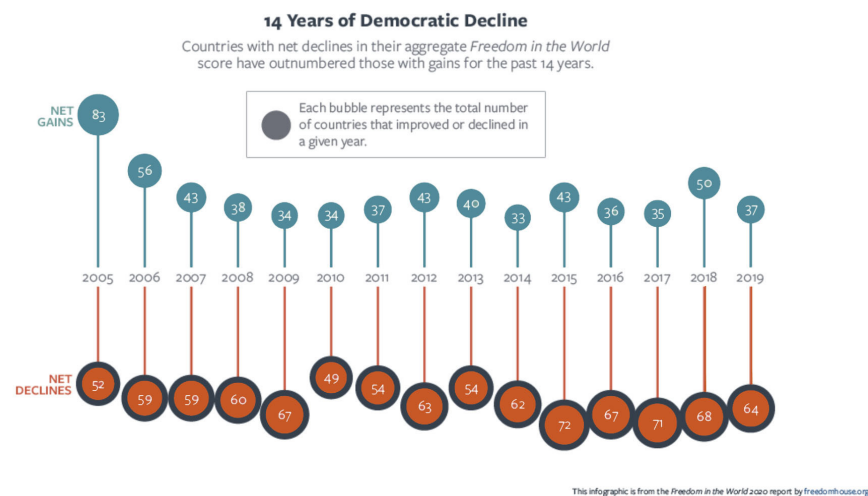
2.2. Illiberale democratie

Het begrip 'illiberale democratie' is gemunt door Fareed Zakaria in het vaak aangehaalde artikel 'The Rise of Illiberal Democracy' in het tijdschrift *Foreign Affairs* (1997)¹³. Zakaria omschrijft 'illiberale democratieën' als democratieën waar de electorale aspecten worden verwezenlijkt maar waar er onregelmatigheden zijn op vlak van individuele rechten en vrijheden. 'Illiberale democratieën'

13 Zakaria, F. (1997). The Rise of Illiberal Democracy. *Foreign Affairs*, 76(6), p. 22-43.

beperken de vrijheden van burgers. Liberale democratieën zijn, daarentegen, democratieën waarin de individuele rechten voorop staan en de juridische mechanismen de burger beschermen tegen allerlei inbreuken op de persoonlijke levenssfeer. Onderzoek wijst uit dat illiberale democratieën in opkomst zijn. Begin 2020 concludeerde de internationale denktank Freedom House dat vrijheid en democratie nu al voor het veertiende jaar op rij [wereldwijd onder druk staan](#). Volgens Freedom House is nog slechts de helft van alle landen ter wereld een 'vrije' (liberale) democratie, en een derde gedeeltelijk vrij.¹⁴

Figuur 2.1 Aantal landen waarin democratische aspecten van bestuur toe-of afnemen

In het boek *De Autoritaire Verleiding* (2018)¹⁵ onderzoekt journalist Casper Thomas de opkomst van de illiberale democratie in vier landen: Turkije, Hongarije, India en Rusland. Aanvankelijk leek democratie, vrijheid en onafhankelijke instituties zich in deze landen te verankeren, maar wordt nu uitgedaagd

14 <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2020/leaderless-struggle-democracy>

15 C. Thomas (2018). *De autoritaire verleiding*; Over de opmars van de antiliberaal wereldorde.

door 'illiberale' tendensen. Thomas zoekt antwoorden op de vraag wat illiberale democratie in genoemde vier landen aantrekkelijk maakt, wat is de aantrekkingskracht van een autoritaire leider? De autoritaire verleiding lijkt in ieder geval groot te zijn als bestaansonzekerheid wordt aangetast voor grote groepen binnen de bevolking, en als mensen daarbij het gevoel hebben hierop geen invloed te hebben. Men ervaart machteloosheid. Een belangrijke factor hierbij is, althans in de door Thomas onderzochte landen, dat de beloften van het liberalisme voor velen niet heeft gebracht wat werd verwacht. Historicus Arne Muis vat, op basis van Thomas, voor dit proces "kantelpunten" samen. *"Het terugrollen van de liberaal-democratische golf was een geleidelijk proces, maar er zijn duidelijke kantelpunten aan te wijzen. In Europa wordt het kantelpunt doorgaans gedateerd op 26 juli 2014, toen de Hongaarse president Viktor Orbán in een berucht geworden toespraak aangaf een illiberale staat op te willen bouwen. In de VS heeft de verkiezing van Donald Trump op 9 november 2016 voor velen eenzelfde connotatie, namelijk als het moment vanaf wanneer de openlijke flirt met de onvrijheid niet langer alleen op de flanken werd bedreven. Hoewel het begrip illiberale democratie al ruim twee decennia rondzingt, heeft het recent een vlucht genomen. Inmiddels zijn er boekenplanken vol geschreven over de teloorgang van de liberale democratie en de opkomst van haar onvrije vervanger."*¹⁶

De Adviesraad Internationale Vraagstukken (AIV) (2017) constateert dat in verschillende Europese landen – met name Rusland, Turkije, Polen en Hongarije – het democratisch proces zelf ertoe heeft geleid dat meerderheden van de bevolking voor een meer illiberale inrichting van het staatsbestel kiezen, waarbij zij waarborgen voor oppositie, andersdenkenden en culturele minderheden beperken (zoals inspraak en vrijheden voor oppositie en andersdenkenden, en het eerbiedigen van de mensenrechten en respect voor minderheden). In deze landen vinden reguliere verkiezingen plaats waaraan

16 A. Muis (2019) Bestaat er een illiberale wereldorde? <https://spectator.clingendael.org/nl/publicatie/bestaat-er-een-illiberale-wereldorde>

meerdere politieke partijen meedoen. Burgers kunnen in relatieve vrijheid hun vertegenwoordigers kiezen. De samenstelling van het parlement reflecteert de verkiezingsuitslag en de volksvertegenwoordiging vervult zijn wetgevende taak. Het functioneren van deze rechtsstatelijke instituties wordt in deze landen echter gehinderd of omzeild door maatregelen waarmee de gekozen meerderheid zich het staatsbestel tracht toe te eigenen waardoor voornoemde fundamentele rechten en vrijheden in de gevarenzone komen.¹⁷

Wat kenmerkt een illiberale democratie? Illiberale democratie is niet eenduidig af te bakenen, maar volgens het AIV zien we meestal de volgende vier, deels overlappende, elementen terug:

1. De aantasting van de werking van de electorale dimensie van democratie. Hoewel in een illiberale democratie het verkiezingsproces (nog) functioneert en mensen in vrijheid hun stem kunnen uitbrengen, staat dit principe wel onder druk. Hierbij gaat het onder meer om het zodanig aanpassen van de kieswetgeving dat de regerende politieke partijen worden bevoordeeld, bijvoorbeeld door betere toegang tot de (staats)media of het aanpassen van grenzen van kiesdistricten opdat de regerende politieke partijen hiervan electoraal voordeel ondervinden.
2. De uitholling van de constitutionele dimensie van democratie. Zo wordt getracht de opinievorming naar de hand van de regerende partijen te zetten en kritische geluiden te bemoedigen. Dit gebeurt onder meer door het terugdringen van de persvrijheid. De diversiteit aan mediakanalen wordt ingeperkt en de mogelijkheden voor open en politiek debat worden beperkt. Ook kan de financiering van maatschappelijke organisaties

17 Adviesraad voor Internationale Vraagstukken (2017). De wil van het volk? Erosie van de democratische rechtsstaat in Europa. <https://www.adviesraadinternationalevraagstukken.nl/documenten/publicaties/2017/06/02/de-wil-van-het-volk> De AIV is het adviescollege voor regering en parlement op het gebied van buitenlands beleid.

- en onderwijsinstellingen, die een ander geluid laten horen, aan banden worden gelegd of krijgen zij te maken met verstikkende regelgeving.
3. Voorts wordt de balans tussen de drie machten (Trias Politica) met behulp van diverse concrete maatregelen zodanig verstoord dat scheiding van machten sterk wordt bemoeilijkt. Zo worden pogingen gedaan om greep te krijgen op de rechterlijke macht evenals het structureel ondermijnen van vertrouwen in de onafhankelijkheid of ongekleurdheid van de rechtspraak, waardoor deze minder onafhankelijk kan functioneren en minder goed in staat is om toezicht en controle uit te oefenen op het handelen van de regering. Dit wordt bijvoorbeeld gedaan door benoemingsprocedures aan te passen, door potentieel kritische rechters collectief te confronteren met een verlaging van de pensioenleeftijd of door openlijke kritiek van vertegenwoordigers van regerende partijen over het functioneren van- en de legitimiteit van de rechtspraak.
    - 3a. Op zijn beurt kan dit ertoe leiden dat er geen onafhankelijke gerechtelijke toetsing meer mogelijk is van wijzigingen van de grondwet of van wetgeving.
    - 3b. Problemen ontstaan ook als die wetgeving niet langer neutraal is, maar individuele grondrechten of het gelijkheidsbeginsel aantast, of als wijzigingen ervoor zorgen dat waarborgen tegen willekeurige bevoegdheidsuitoefening worden weggenomen.
  4. Ten slotte wordt de (juridische) bescherming van andersdenkenden (dan de getalsmatige meerderheid) en immigranten ingeperkt, maar ook van (culturele) minderheden, dissidenten, wetenschappers en kunstenaars. Dit instrument kan zowel formeel van aard zijn (beperkende regelgeving) als informeel (intimidatie).

Autoritaire, antidemocratische bestuursvormen

Autoritaire, antidemocratische bestuursvormen gaan een stap verder dan illiberale bestuursvormen. Hier is sprake van bestuursvormen waar geen vrije

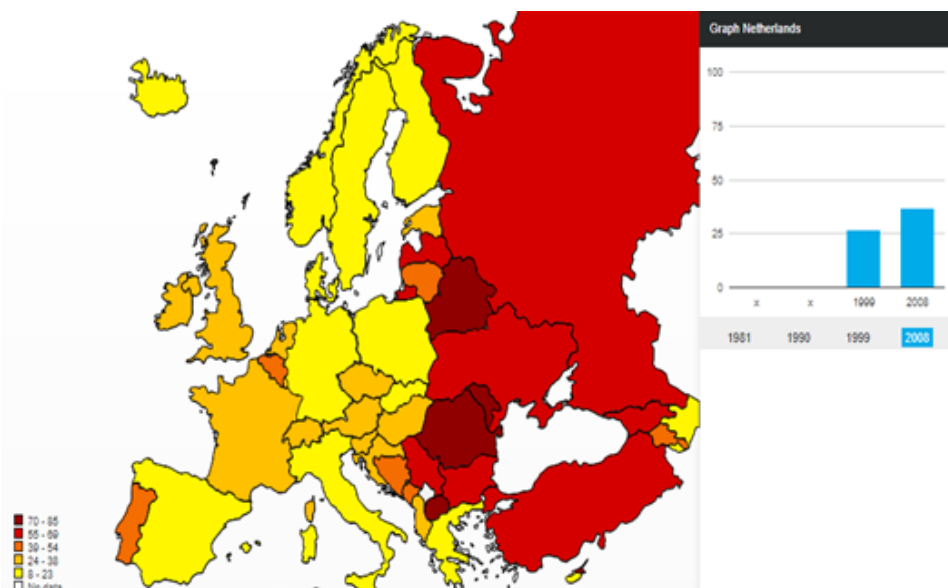
verkiezingen plaatsvinden, of waar een sterke leider of partij de macht in een land heeft en een parlement niet of nauwelijks invloed heeft op besluitvorming.

2.3. Onderzoek naar draagvlak voor illiberale en antidemocratische bestuursvormen

In de afgelopen jaren zijn enkele onderzoeken uitgevoerd waarin ook is gevraagd naar voorkeuren van Nederlanders voor illiberale of antidemocratische vormen van bestuur.

In de European Values Study (EVS, 2008) zijn meerdere vraagstellingen opgenomen die ingaan op wat volgens burgers goede manieren zijn om het land te besturen. Volgens de resultaten van de EVS vond 37 procent van de Nederlanders *"het (behoorlijk) goed als het land zou worden bestuurd door 'Een sterke leider die zich niet druk hoeft te maken om het parlement en verkiezingen'"* (50 procent van de lager opgeleiden, 37 procent van de middelbaar opgeleiden en 24 procent van de hoger opgeleiden). Voor de optie *'Experts en niet de regering nemen besluiten over wat hen het beste lijkt voor het land'* waren deze percentages nog hoger, namelijk 55, 56 en 44 procent van de Nederlanders zegt dit een goede bestuursvorm te vinden. Wat betreft bestuur door het leger is de steun in Nederland overigens aanzienlijk lager. Van de Nederlanders vond 3 procent het (behoorlijk) goed als het land zou worden bestuurd door het leger.

Figuur 2.2 Percentage per land dat aangaf dat een sterke leider, die zich niet druk hoeft te maken om het parlement en verkiezingen, een (zeer) goede manier zou zijn om het land te besturen. In Nederland lag dit op 37 procent, waarmee het een middenpositie inneemt tussen andere West-Europese landen. Oost-Europese landen scoorden aanzienlijk hoger.¹⁸

Tegelijkertijd blijkt uit dezelfde EVS-survey dat 92 procent van de Nederlanders vond dat een democratisch politiek systeem een behoorlijk of zeer goede manier zou zijn om het land te besturen. Klaarblijkelijk is er een aanzienlijk aantal burgers dat **zowel** een sterk leider die zich niet druk hoeft te maken om het parlement en verkiezingen als een democratisch politiek systeem een goede manier vindt om het land te besturen. Deze ogenschijnlijke tegenstrijdigheid is in de EVS niet nader onderzocht, maar zullen wij in onze survey wel nader gaan verkennen.

¹⁸ Bron: European Values Study, 2008, <http://www.atlasofeuropeanvalues.eu/new/europa.php?ids=225&year=2008&country=NL>

In 2013 is door de Vrije Universiteit in opdracht van dagblad Trouw een representatief onderzoek uitgevoerd onder de Nederlandse bevolking naar de 'emotionele begroting van Nederland'.¹⁹ Een van de vraagstellingen in dit onderzoek was 'Nederland heeft een sterke leider nodig die snel over alles kan beslissen' (antwoordcategorieën: eens, neutraal of oneens). Liefst twee op de drie Nederlanders zeiden in dit onderzoek het eens te zijn met de stelling. Dit wordt breed gedragen over alle partijen, met pieken bij kiezers van de VVD, PVV, CDA en SP. Nota bene, de instemming van Nederlanders met deze stelling was aanzienlijk hoger dan de steun voor de stelling uit het EVS onderzoek. Dit heeft vermoedelijk te maken met de verschillende formuleringen van de vraagstellingen. In de vraagformulering in het EVS onderzoek wordt expliciet gesproken over een sterk leider *die zich niet druk hoeft te maken om het parlement en verkiezingen*. In het VU-onderzoek wordt daarentegen gesproken over een leider die *snel over alles kan beslissen*. De VU-formulering focust op de *snelheid* van besluitvorming maar sluit daarbij bemoeienis van parlement en kiezer niet uit. De VU-onderzoekers concludeerden dan ook dat veel kiezers primair een snellere besluitvorming wensen.

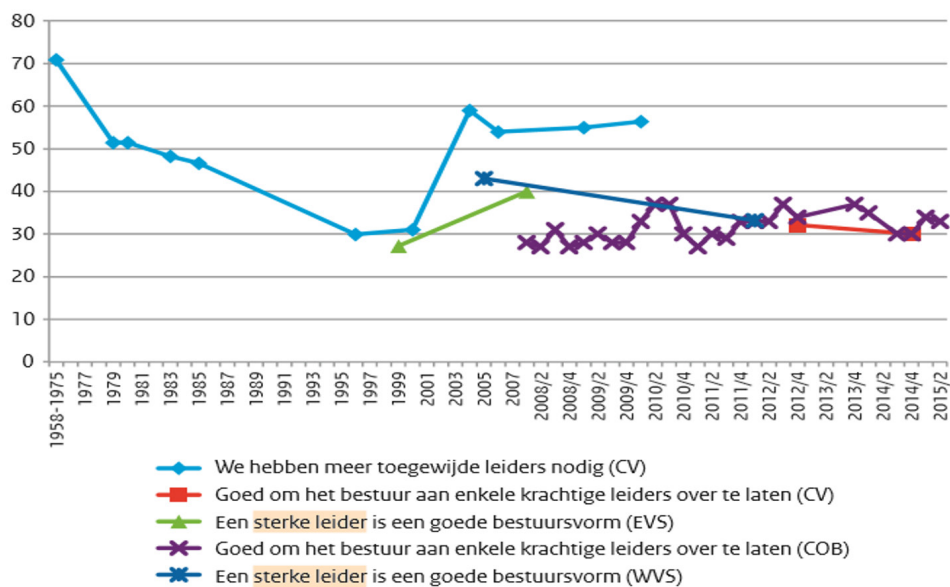
De *Legitimiteitsmonitor Democratisch Bestuur* vat een aantal trendonderzoeken naar steun voor democratie samen.²⁰ Uit de monitor wordt duidelijk dat het algemene idee van democratie als regeervorm in Nederland door de jaren heen steeds op grote en stabiele steun kan rekenen. Meer dan 90 procent van de Nederlanders is positief over het hebben van een democratisch systeem. Naast de massieve steun voor de idee van democratie valt ook de steun op voor sterke leiders. Daarnaast verkrijgt de idee van autonome 'sterke leiders' niet te verwaarlozen support, in ieder geval na de eeuwwisseling. Tussen 2000

¹⁹ <https://docplayer.nl/13374668-De-emotionele-begroting-van-nederland-een-onderzoek-naar-emoties-in-de-nederlandse-politiek.html>

²⁰ Hendriks, F., Van der Krieken, K., Van Zuydam, S. & Roelands, M. (2015). *Bewegende beelden van democratie. Legitimiteitsmonitor Democratisch Bestuur 2015*. Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.

en 2004 springt de voorkeur voor “minder wetten en instellingen en meer moedige, onvermoeibare en toegewijde leiders waar het volk vertrouwen in kan hebben” naar een significant hoger niveau – zo’n 55% opteert hiervoor –, dat meerdere metingen overeind blijft. Met de (geherformuleerde) uitspraak “het zou goed zijn als het bestuur van het land werd overgelaten aan enkele krachtige leiders” was zo’n 37% het eens rond de verkiezingsjaren van 2010 en 2012. Bij de laatste meting in 2015 was 33% het daarmee eens.

Figuur 2.3 Steun voor sterk leiderschap

In 2019 is in opdracht van het Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum (WODC) een onderzoek verschenen uitgevoerd door de Rijksuniversiteit Groningen, waaruit blijkt dat 30 procent van de Nederlanders vindt dat de overheid zo slecht functioneert dat het hele systeem maar het beste omver

geworpen kan worden; 21 procent vindt dat de overheid het verdient om hard aangepakt te worden, desnoods met geweld.²¹

Conclusie

Blijkens de besproken (survey)onderzoeken lijkt sprake te zijn van een aantrekkingskracht onder een aanzienlijk deel van de Nederlanders voor illiberale en antidemocratische bestuursvormen. We constateren dat een aanzienlijke groep burgers zowel een sterk leider die zich niet druk hoeft te maken om het parlement en verkiezingen, als een democratisch politiek systeem een goede manier vindt om het land te besturen. De besproken studies lijken te suggereren dat het probleemoplossend vermogen van het huidig democratisch voor complexe vraagstukken door een grote groep als onvoldoende wordt beschouwd. De studies geven echter onvoldoende inzicht in de complexiteit van de opvattingen Nederlanders ten aanzien van ‘illiberaal’ en antidemocratisch gedachtegoed. Deze opvattingen zijn namelijk gelaagd; er ligt veelal een complex geheel van ideeën, beelden en voorwaarden aan ten grondslag. In ons onderzoek zullen we de gelaagdheid van opvattingen over ‘sterk leiderschap’ en de condities waaronder mensen positief zijn over illiberale en antidemocratische bestuursvormen nader verkennen. Hiermee beogen we verdiepend inzicht te verkrijgen in de ontvankelijkheid van Nederlanders ten aanzien van opvattingen die kunnen worden gekenschetst als illiberaal of antidemocratisch, en in de nuances en voorwaardelijkheid van deze ogenschijnlijk stellige voorkeuren.

2.4. Populisme

In het maatschappelijk debat wordt gerefereerd aan de rol van ‘populisme’ en ‘populistische partijen’ als het gaat om (het bevorderen van) de

21 Kuppens, T., Gootjes, F., Boendermaker, M., Gordijn, E. & Postmes, T. (2019). Ongenoegen, migratie, gastvrijheid en maatschappelijke onrust. Den Haag: WODC.

aantrekkingskracht voor illiberale en antidemocratische bestuursvormen. Het is belangrijk om te specificeren wat wordt verstaan onder populisme. 'Populisme' kan worden omschreven als *"een manier van politiek bedrijven, waarin de centrale tegenstelling die tussen "het volk" en "de elite" is, en waarbij de populist de kant van "het volk" kiest."*²² Deze begrippen kunnen op verschillende manieren worden ingevuld, zodat men links-populisten, rechts-populisten en diverse andere typen kan onderscheiden. Om die reden kan het populisme niet als een uniforme ideologie worden opgevat. In het algemeen spraakgebruik heeft populisme doorgaans een negatieve bijklank, hoewel er politici en denkers zijn die het als geuzennaam voeren. Politicoloog Cas Mudde benoemt het populisme als een ideologie, die uitgaat van een samenleving die te verdelen valt in twee homogene, tegengestelde groepen: de zuivere mensen tegenover de corrupte elite. De populist zou beweren de wil van de zuivere mens in haar strijd tegen de corrupte elite te vertegenwoordigen.²³ Populisme is zeker geen uniforme stroming, maar bestaat uit meerdere sub-stromingen die het zeker niet altijd met elkaar eens zijn. Het is belangrijk om een verschil te maken tussen links-populisme en rechts-populisme. Volgens Otjes en Louwerse²⁴ focussen links-populisten hierbij voornamelijk op economische factoren, zoals het argument dat grote bedrijven het moeilijker maken om de wil van het volk te vertegenwoordigen. Rechts-populisten kijken vooral naar externe gevaren, zoals bijvoorbeeld migratie, wat volgens hen schadelijk kan zijn voor landen. Hierbij ligt de nadruk veel minder op economische factoren dan bij links-populisten, en meer op de gevoelens van het volk.

²² Bron: wikipedia.

²³ Mudde, C. (2016) "Populist Radical Right Parties in Europe Today." Transformations of Populism in Europe and the Americas: History and Recent Tendencies. London: Bloomsbury Academic, 295–307.

²⁴ Otjes, S. & Louwerse, T. (2015) Populists in Parliament. Political Studies.

2.5. Wat is het gevaar van illiberaal en antidemocratisch denken?

In een veerkrachtige democratie is ruimte voor verschillende opvattingen, inclusief opvattingen die als illiberaal of antidemocratisch kunnen worden gekenschetst. Wanneer kunnen illiberale en antidemocratische opvattingen een risico vormen voor het democratisch systeem, de samenleving of individuen? Een risico kan allereerst ontstaan als er bijvoorbeeld een dynamiek wordt gecreëerd waarin de kans op antidemocratisch handelen wordt vergroot. Zoals wanneer er bewust (retorische) doelstellingen en beloftes worden gepresenteerd -door politici of door opiniemakers- en daarmee hoge verwachtingen worden geschapen die niet haalbaar zijn binnen de ruimte die de democratische rechtsstaat toelaat. Als vervolgens blijkt dat de politiek of overheid deze maatregelen niet kan nemen binnen de democratische spelregels dan leidt dit tot teleurstelling en frustratie en dan komt de weg open te liggen voor andere, verdergaande middelen buiten de kaders van de rechtstaat. Bijvoorbeeld eigenrichting of agressie naar democratische instituties of vertegenwoordigers van deze instituties. Denk aan het intimideren of bedreigen van wetenschappers, politici, journalisten of rechters. Voorbeelden hiervan variëren van boze boeren die politici en wetenschappers thuis opzoeken, dierenrechtenactivisten die hetzelfde doen bij medewerkers van proefdierlaboratoria, demonstraties van antifa-activisten die uitmonden in gewelddadigheden tot conspiracy-activisten die journalisten bedreigen. Een extremer voorbeeld is de uitbarsting (januari 2021) van gewelddadige protesten tegen de uitslagen van de presidentsverkiezingen in de Verenigde Staten en de bestorming van het Capitool door conservatieve activisten na opruiende uitspraken van politici.

Een ander voorbeeld van risico-indicatoren heeft betrekking op een verschuiving van het 'vijandbeeld' of 'gevaren' die van buiten komen (externe factoren) naar een binnenlandse vijand of binnenlandse gevaren ('zondebokken creëren'). Dat kan gaan om ideeën, waarbij inwoners van een samenleving niet meer als individuen worden gezien en beoordeeld, maar slechts als representanten

van een -vijandige- groep. Of het gaat om ideeën waarin deelnemers aan een maatschappelijk debat niet meer als gesprekspartners, maar uitsluitend als vijanden worden beschreven.

Een voorbeeld van een dergelijke dynamiek van een tweeledig vijandsbeeld is door Wagenaar en Van Donselaar beschreven voor extreemrechtse groepen²⁵. Dit tweeledige vijandsbeeld bestaat uit enerzijds volksvreemden en anderzijds volksvijanden. 'Volksvreemden' zijn personen of groepen personen die op ideologische gronden niet tot de groep mensen worden gerekend die binnen bepaald gebied, een bepaald land of een bepaalde staat zouden mogen wonen. 'Volksvijanden' zijn personen of groepen personen die er andere (politieke, maar niet alleen politieke) meningen op na houden, die als bedreigend worden gezien of die gezien worden als obstakel bij het realiseren van de politieke ideeën. Zeev Sternhell²⁶ schetst dat het onderscheid tussen het 'volkseigene' en het 'volksvreemde' binnen extreemrechts gebaseerd wordt op historische, etnische of linguïstische eigenschappen van een groep. Hirsch Ballin²⁷ laat zien dat voor het creëren van een beeld van 'volksvreemden', twee stappen nodig zijn. Een eerste stap is de vereenzelviging van de staat met een monolithische etnische en/of culturele gemeenschap. De noodzakelijke tweede stap is de vaststelling dat die monolithische gemeenschap tegen 'indringers' moet worden verdedigd. Wagenaar²⁸ stelt dat doelwitten van extreemrechts geweld en van extreemrechtse propaganda vanaf 2014 verschoven zijn van etnische ('volksvreemde')

naar politieke ('volksvijandige') doelwitten. Er werden meer acties ondernomen tegen politieke tegenstanders en bijvoorbeeld voorstanders van een ruimhartige vluchtelingenopvang. Hij ziet dat in samenhang met de groeiende populariteit van de zogenaamde 'omvolkingstheorie', waarbij onder andere wordt betoogd dat de neergang van onze samenleving door immigratie en islamisering een bewust beleid is van de politieke elite, van 'het systeem'. Die redenering volgend is het begrijpelijk dat extreemrechtse activisten zich ook meer op die 'elite' en op vertegenwoordigers van 'het systeem' gaan richten, die als vijand van het volk worden gepresenteerd. Daarmee wordt een vijandig beeld gecreëerd van het democratische systeem zelf, waar ook politieke partijen en volksvertegenwoordigers deel van uitmaken, die er andere politieke meningen op na houden. Maar ook worden steunpilaren van de democratische rechtstaat, zoals onafhankelijke media en onafhankelijke rechters, op deze manier tot vijand bestempeld.

25 Wagenaar, W. & Van Donselaar, J. (2010) Racistisch en extreemrechts geweld in 2009. In: P. Rodrigues & J. van Donselaar (red.). Monitor Racisme & Extremisme negende rapportage. Amsterdam/Leiden: Anne Frankstichting en Universiteit van Leiden.

26 Sternhell, Z. (2010) *The Anti-Enlightenment Tradition*, Yale University Press, p. 392.

27 Hirsch Ballin, E. (2018) *Comeniuslezing 2018. Doorleefde democratie; over democratie, rechtsstaat en mensenrechten*. Zie: https://www.comeniusmuseum.nl/pdf/comdag2018/2018_E_Hirsch_Ballin_Doorleefde_democratie_Comeniuslezing_2018-02.pdf

28 Wagenaar, W. (2020) *Factsheet Extreemrechts in Nederlandse Gemeentes september 2020*. Amsterdam : Anne Frank Stichting.

3 Opzet en aanpak surveyonderzoek

3.1. Opzet van het onderzoek

Het onderzoek bestond uit de volgende onderdelen:

- Vooronderzoek
- Ontwikkeling van het monitorinstrument en verdiepende interviews
- Nulmeting survey
- Overkoepelende rapportage

Vooronderzoek

Doelstelling van dit onderzoek is om een instrument te ontwikkelen dat de ontvankelijkheid van Nederlanders nader in kaart brengt ten aanzien van opvattingen die kunnen worden gekenschetst als illiberaal of antidemocratisch, evenals de ontvankelijkheid ten aanzien van opvattingen welke weinig of geen belang hechten aan rechten/belangen/opvattingen van etnisch-culturele minderheden en andere groepen in de samenleving. Het instrument onderzoekt de (brede) narratieven waar opvattingen over de waardering voor de democratie, rechtsstaat en mensenrechten onderdeel zijn; evenals opvattingen over rechten voor andere bevolkingsgroepen, culturen, religies, identiteiten. Zodat preciezer is te duiden in hoeverre opvattingen van burgers wijzen op ontvankelijkheid voorover antidemocratisch gedachtegoed.

Om goed inzicht te kunnen krijgen in hoe Nederlanders denken over 'democratie', 'rechtsstaat' en 'mensenrechten' hebben we deze -abstracte- begrippen

ontrafeld in meer concrete thema's, en hebben we geïdentificeerd welke dilemma's er spelen. Om de dilemma's te identificeren hebben we een internetsearch uitgevoerd om te inventariseren welke dilemma's worden genoemd in redactionele artikelen en opiniepagina's over democratie, rechtsstaat en mensenrechten. Ook hebben we een documentenscan uitgevoerd op deze thema's. Ieder dilemma is vervolgens geoperationaliseerd door middel van 'stellingen' welke de verschillende aspecten van de dilemma's meetbaar maakt t.b.v. uitvraag in de verdiepende interviews en de survey. In totaal hebben we 22 dilemma's en 71 stellingen geïdentificeerd. Zie [bijlage 2](#) voor een overzicht van alle geïdentificeerde dilemma's en stellingen.

Ontwikkeling van het monitor instrument en verdiepende interviews

Om het onderzoek zo goed mogelijk uit te kunnen voeren binnen tijd en budget, en om de lengte van de surveyvragenlijst behapbaar te houden voor respondenten, moesten we een keuze maken welke dilemma's en gerelateerde stellingen in het onderzoek kunnen worden meegenomen. Het Verwey-Jonker Instituut en de Anne Frank Stichting hebben hiertoe gezamenlijk prioritair dilemma's en bijbehorende stellingen geselecteerd (deze lichten we toe in de volgende paragraaf).²⁹ Deze dilemma's en stellingen zijn door de onderzoekers nader uitgevraagd in verdiepende interviews met burgers om vast te stellen welke concrete narratieven er zijn rond de dilemma's.³⁰ Voor de vragenlijst van de survey hebben we vervolgens deze thema's geoperationaliseerd tot concrete vraagstellingen en antwoordcategorieën. Hierbij is indien mogelijk

²⁹ De facultatieve opzet van het onderzoeksinstrument, te weten een terugkerende set 'vaste' vragenblokken waarop ontwikkelingen kunnen worden gemonitord in de tijd, en een vrije ruimte voor dilemma's en stellingen die per meting kunnen wisselen, biedt de mogelijkheid om dilemma's en stellingen die in dit onderzoek niet kunnen worden meegenomen, uit te vragen in een eventuele vervolgmeting.

³⁰ Zie bijlage 4 voor een toelichting op de uitvoering en resultaten van de diepte-interviews.

gebruik gemaakt van -gevalideerde- vraagformuleringen en antwoordschalen uit bestaand onderzoek.³¹ Daar waar passende vraagformuleringen en antwoordschalen niet beschikbaar waren, hebben wij deze zelf ontwikkeld en getest met respondenten.

Nulmeting survey

De nulmeting van het surveyonderzoek is gehouden onder 1.447 Nederlanders van 18 jaar en ouder. Om een zo representatief mogelijke respons te genereren op de vragenlijst, hebben we gelet op een goede verdeling in de sample wat betreft leeftijd, geslacht, opleidingsniveau, religie en migratieachtergrond. Ook is zorggedragen voor representativiteit naar provincie en stedelijkheid van de woonplaats (grote stad, kleine stad, dorp).

Overkoepelende rapportage

We rapporteren allereerst de algemene resultaten van het onderzoek: basishouding en oordeel van Nederlanders ten aanzien van parlementaire democratie, opvattingen over parlementaire democratie versus illiberale democratie, belang dat wordt toegekend aan opvattingen en rechten van minderheidsgroepen en

handelen bij antidemocratisch gedachtegoed.³² Daarbij kijken we in ieder geval naar de volgende zaken:

- Wat vinden Nederlanders belangrijk ('waarden') in een democratie.
- Hoe beoordelen Nederlanders het functioneren van politiek/democratie (vertrouwen, legitimiteit/zich vertegenwoordigd of gehoord voelen, daadkracht).
- Hoe denken Nederlanders over inclusieve democratie (rekening houden met belangen en opvattingen van minderheidsgroepen).

Hierbij beschrijven we of er verschillen zijn voor verschillende categorieën burgers. Deze categorieën definiëren we op basis van wetenschappelijke literatuur, de bevindingen in eerdere surveys naar illiberale en overtuigingen, en onze bevindingen in de diepte-interviews met burgers. We zullen in onze analyses van de onderzoeksresultaten onderscheid maken naar de volgende categorieën: sekse, leeftijd, opleidingsniveau, stedelijkheid van de woonomgeving (stad of dorp), religieuze achtergrond en politieke voorkeur. Verder beschrijven we welke opvattingen en waarden onderliggend zijn aan het wel of niet hebben van antidemocratische/illiberale opvattingen, en aan de handelingsbereid indien men wordt geconfronteerd met antidemocratische uitingen.

31 Bronnen voor opname van bestaande items in de survey-vragenlijst zijn: European Values Study (2008); European Social Survey (2013); International Social Survey Programme (2014); SCP CV2010/2011; Continu onderzoek Burgerperspectieven COB (SCP); Paul Dekker en Josje Den Ridder (SCP, 2015). Meer democratie, minder politiek? Een studie van de publieke opinie in Nederland; Longitudinal Internet Studies for the Social sciences (LISS); P. Kanne en E. van Schelven (2017). Jongeren en Democratie; Veldkamp opinieonderzoek (2010). Vrijheidsonderzoek; VU ISSP 2014/2015; Ooijen van, I. (2011). Het Effect van de Interactieve Tentoonstelling 'Fort van de Democratie' op Kennis en Opvattingen over Democratisch Burgerschap bij Jongeren; A. Huijzer (2011) Vertrouwen van jongeren uit minder- en meerderheidsgroepen in de democratie.; L. Koster (2009). De betrokkenheid van scholieren bij de rechtsstaat en democratie. Universiteit Utrecht (masterthese); R. van Wonderen en M. van Kapel (2017). Oorzaken en triggerfactoren voor moslimdiscriminatie; WODC/NCTV (2015). De meetbaarheid van de weerbaarheid van de Nederlandse bevolking tegen radicalisering.

32 De resultaten van het surveyonderzoek zijn geanalyseerd in het statistisch programma SPSS. We voeren statistische analyse (regressieanalyse en toetsen om gemiddelden te vergelijken zoals variantieanalyse) uit om vast te stellen welke verbanden statistisch significant zijn, en of hierbij verschillen naar achtergrondkenmerken statistisch significant zijn. Als we in de rapportage spreken over 'samenhang' tussen factoren, of als we spreken over verschillen naar achtergrondkenmerken, dan betekent dit dat deze verschillen statistisch significant zijn. Niet-significante verschillen zijn niet in het rapport beschreven, tenzij expliciet vermeld.

3.2. Thema's voor de vragenlijst

Achtergrondvragen

In de vragenlijst van de survey zijn allereerst vragen over achtergrondkenmerken van respondenten opgenomen. Hierdoor kunnen we analyseren of – en in welke mate de ontvankelijkheid voor illiberaal en antidemocratisch gedachtegoed samenhangt met leeftijdsgroep, opleidingsniveau, sekse, religieuze overtuiging, migratieachtergrond, politieke voorkeur.

Basishouding en oordeel ten aanzien van parlementaire democratie

We stellen vast wat de grondhouding /het oordeel is van Nederlanders ten aanzien van het functioneren van de parlementaire democratie. Wat vinden Nederlanders goed en niet goed aan de democratie in Nederland? De resultaten op deze vragen geven niet alleen inzicht in de grondhouding /het oordeel over het functioneren van de democratie, maar koppelen we in de analyses ook aan opvattingen van respondenten aan alternatieven voor democratie.

Oordeel over functioneren van politiek/parlementaire democratie

De vraagstellingen in dit vragenblok representeren meerdere dimensies: zich vertegenwoordigd of gehoord voelen door de politiek, vertrouwen in politiek, oordeel over welke belangen politici vertegenwoordigen (de belangen van de burgers/wat het beste is voor het land versus het eigen belang of de belangen van bedrijven en elites/EU), parlementaire democratie versus daadkracht (democratie niet daadkrachtig genoeg, te veel gepraat).

Dilemma's democratie

Welke zaken zijn belangrijk in een democratie?

Wat vinden Nederlanders belangrijk in een democratie? De vraagstellingen in dit vragenblok representeren meerdere zaken die deel zijn van een

veerkrachtige democratie: onafhankelijkheid en betrouwbaarheid van media; onafhankelijkheid van rechters; regering legt verantwoording af aan kiezers; rekening houden met diverse ideeën, belangen en rechten van groepen in de samenleving.

Rekening houden met rechten/belangen/opvattingen van minderheden

In hoeverre vinden Nederlanders het belangrijk dat rekening wordt gehouden met de opvattingen van etnisch-culturele minderheden en andere groepen in de samenleving?

Rekening houden met verschillende standpunten en belangen versus daadkracht

In hoeverre zijn Nederlanders van mening dat maatschappelijke problemen sneller en daadkrachtiger moeten worden opgelost, ook als daardoor met standpunten en belangen van verschillende groepen minder rekening wordt gehouden? Of moet altijd goed geluisterd worden naar verschillende standpunten over grote maatschappelijke problemen, ook als het daardoor langer duurt voordat besluiten kunnen worden genomen?

Welke bestuursvormen zijn een goede manier om Nederland te besturen?

Wat vinden Nederlanders van diverse onderstaande (democratische, illiberale, autoritaire) mogelijkheden om Nederland te besturen?

- Regering en gekozen parlement nemen besluiten over wat hen het beste lijkt voor het land.
- Experts en niet de regering nemen besluiten over wat hen het beste lijkt voor het land.
- De regering neemt besluiten over wat hen het beste lijkt voor het land, en hoeft zich daarbij niet druk te maken om het parlement. Na vier jaar kan de regering wel weggestemd worden als ze het niet goed hebben gedaan.
- Een sterke leider die zich niet druk hoeft te maken om het parlement en verkiezingen.

Vragenblok Illiberale democratie

Dit vragenblok meet diverse aspecten van illiberale democratie. Er worden telkens tegenovergestelde (liberale en illiberale) stellingen over democratie voorgelegd. Respondenten moeten aangeven of men stelling A of B het beste vindt.³³

Wat heeft uw voorkeur, A of B?

A. Om grote problemen in ons land sneller en daadkrachtiger aan te kunnen pakken, mag een regering het meepraten en meebeslissen van oppositiepartijen inperken.

B. Zelfs als het langer duurt om problemen in ons land aan te pakken, mag het meepraten en

meebeslissen van oppositiepartijen niet worden ingeperkt.

Wat heeft uw voorkeur, A of B?

A. Een regering mag het parlement negeren, als het parlement de regering tegenwerkt in het maken en uitvoeren van beleid.

B. Zelfs als het parlement het beleid van een regering tegenwerkt, mag de regering het parlement niet negeren.

³³ Dit vragenblok is een bewerking van gehanteerde vraagstellingen in het onderzoek "Illiberal Democracy and Normative Democracy: How is Democracy Defined in the Americas?" (J.F. Carrion, 2006).

Wat heeft uw voorkeur, A of B?

A. Als uitspraken van rechters het beleid van een regering hinderen, dan vind ik dat de regering deze uitspraken mag negeren.

B. Zelfs als uitspraken van rechters het beleid van een regering hinderen, moet de regering toch deze uitspraken gehoorzamen.

Wat heeft uw voorkeur, A of B?

A. Regeringen moeten doen wat de meeste Nederlanders willen, ook al zijn er wetten die dat niet toestaan.

B. Regeringen moeten zich aan de wet houden ook al wil de meerderheid van de Nederlanders dat ze dat niet doen.

De bovengenoemde vraagstellingen om de houding ten aanzien van illiberale democratie te meten zijn algemeen geformuleerd. Dat biedt ruimte aan respondenten om een eigen invulling te geven aan de 'problemen' die daadkrachtig aangepakt moeten worden. De ene Nederlander vindt bijvoorbeeld de 'crisis in de zorg' een groot probleem, terwijl een ander milieuvuiling als een groot probleem ervaart. Hierom bevragen we Nederlanders op de bovenstaande stellingen tevens voor twee *concrete thema's*, over welke volgens het SCP (Continu Onderzoek Burgerperspectieven)³⁴ veel Nederlanders zich zorgen maken. Het betreft de volgende thema's:

³⁴ https://www.scp.nl/Publicaties/Terugkerende_monitors_en_reeksen/Continu_Onderzoek_Burgerperspectieven

- Bezorgdheid dat de eventuele komst van een nieuwe stroom vluchtelingen uit oorlogsgebieden naar Nederland zal leiden tot (grote) problemen in de Nederlandse samenleving.
- Bezorgdheid over de gevolgen van de klimaatverandering.

Respondenten worden bevraagd op hun houding ten aanzien van illiberale democratie voor deze twee thema's, indien zij zich over (een van de) bovenstaande thema's zorgen maken en bovendien vinden dat ofwel een strenger asielbeleid moet worden gevoerd (desnoods door ingrijpende maatregelen) ofwel ingrijpendere maatregelen nodig zijn in relatie tot klimaatverandering. Individuen uit de eerste groep kunnen willen dat een regering de komst van vluchtelingen stopt zelfs als parlement of rechters daar geen toestemming voor geven. Individuen die zich ernstig zorgen maken over het klimaat kunnen vinden dat ingrijpende maatregelen moeten worden genomen ook als parlement, rechtspraak of wetten dat niet toestaan.

Handelen van burgers bij antidemocratische en racistische uitingen

Wat is de weerbaarheid van Nederlanders indien ze worden geconfronteerd met antidemocratische uitingen? In de survey zijn vragen opgenomen die de weerbaarheid meten op de verschillende niveaus.

1. Persoonlijke (inhoudelijke) veerkracht tegen zulke standpunten (afwijzen van antidemocratisch gedachtegoed).
2. In hoeverre accepteren Nederlanders dat anderen antidemocratische standpunten hebben?
3. Wat doen mensen als anderen antidemocratische standpunten uiten (handelen zoals in discussie gaan; waarom handelt men wel/niet, bij welke personen en binnen welke contexten).

In de survey hebben we naast vraagstellingen over de handelingsbereidheid bij antidemocratische uitingen ook enkele vraagstellingen opgenomen over de

handelingsbereidheid van Nederlanders bij confrontatie met expliciet discriminerende of racistische uitingen.

In de vraagstellingen over weerbaarheid, is rekening gehouden met de onderstaande overwegingen:

- Verschillende locaties waar antidemocratische en racistische standpunten wordt geuit.
- Naar welke groep zijn deze uitingen gericht? Dit bepaalt mede in hoeverre burgers uitingen afkeuren en bereid zijn om hiertegen actie te ondernemen.
- Hoe dichtbij staat degene die tegen wie actie kan worden genomen? Dit bepaalt de kans op actie, en de overwegingen om wel of geen van actie te ondernemen.
- Welke consequenties schat iemand in van de actie voor zichzelf?
- Hoe groot schat iemand de kans in of zijn/haar handelen tot bevredigend resultaat leidt?
- Als burgers aangeven bij antidemocratische en racistische uitingen geen actie te ondernemen, vragen we uit waarom niet.

4 Surveyresultaten dilemma's democratie

4.1. Tevredenheid over democratie

Aan respondenten is allereerst als algemene vraag voorgelegd: "hoe tevreden bent u over de manier waarop de democratie werkt in Nederland?" Bijna een op de vier personen (23 procent) zegt ontevreden of zeer ontevreden te zijn over de manier waarop de democratie werkt, tegenover 41 procent die zegt hierover tevreden of zeer tevreden te zijn (tabel 4.1).

Tabel 4.1 Hoe tevreden over de manier waarop de democratie werkt in Nederland?

Hoe tevreden bent u met de manier waarop de democratie werkt in Nederland?

Zeer ontevreden	5%
Ontevreden	18%
Neutraal	34%
Tevreden	36%
Zeer tevreden	5%
	100%
N = 1.447	

Uitgesplitst naar achtergrondkenmerken en politieke voorkeur valt het volgende op (zie voor nadere details figuren B5.1a t/m B5.1f in bijlage 5):

- Oudere leeftijdsgroepen zijn vaker ontevreden dan jongere leeftijdsgroepen over de manier waarop de democratie werkt in Nederland. 28

procent van de personen van 51 jaar en ouder zijn hierover ontevreden of zeer ontevreden, tegenover 19 procent van de 18-35 jarigen.

- Lager – en middelbaar opgeleiden zijn vaker ontevreden dan hoger opgeleiden. 29 procent van de lager opgeleiden en 26 procent van de middelbaar opgeleiden is ontevreden of zeer ontevreden, tegenover 18 procent van de hoger opgeleiden.
- Nederlanders die wonen in een dorp zijn vaker ontevreden dan stedelingen. 29 procent van de dorpingen is ontevreden of zeer ontevreden, tegenover 21 procent van de stedelingen.
- Als we inzoomen op politieke voorkeur dan blijkt de ontevredenheid over de manier waarop de democratie werkt in Nederland het grootst te zijn bij kiezers van Forum voor Democratie, PVV, SP en 50-plus stemmers; bij deze kiezers is 30 tot 45 procent (zeer) ontevreden. Kiezers van de VVD, GroenLinks, CDA, PvdA, ChristenUnie en D66 zijn het minst vaak ontevreden (tussen 10 en 20 procent).

4.2. Oordeel over het functioneren van de politiek

De tevredenheid van Nederlanders over het functioneren van de parlementaire democratie wordt voor een belangrijk deel bepaald door hun oordeel over het functioneren van de politiek. Aan respondenten zijn stellingen voorgelegd over het functioneren van de politiek. Deze stellingen representeren meerdere dimensies: zich vertegenwoordigd of gehoord voelen door de politiek, vertrouwen in politiek, oordeel over welke belangen politici vertegenwoordigen (belangen dan de belangen van burgers/wat het beste is voor het land versus het eigen belang of de belangen van bedrijven en elites/EU); en de daadkracht van de politiek om besluiten te nemen die nodig zijn.

Concreet hebben we de volgende stellingen uitgevraagd:

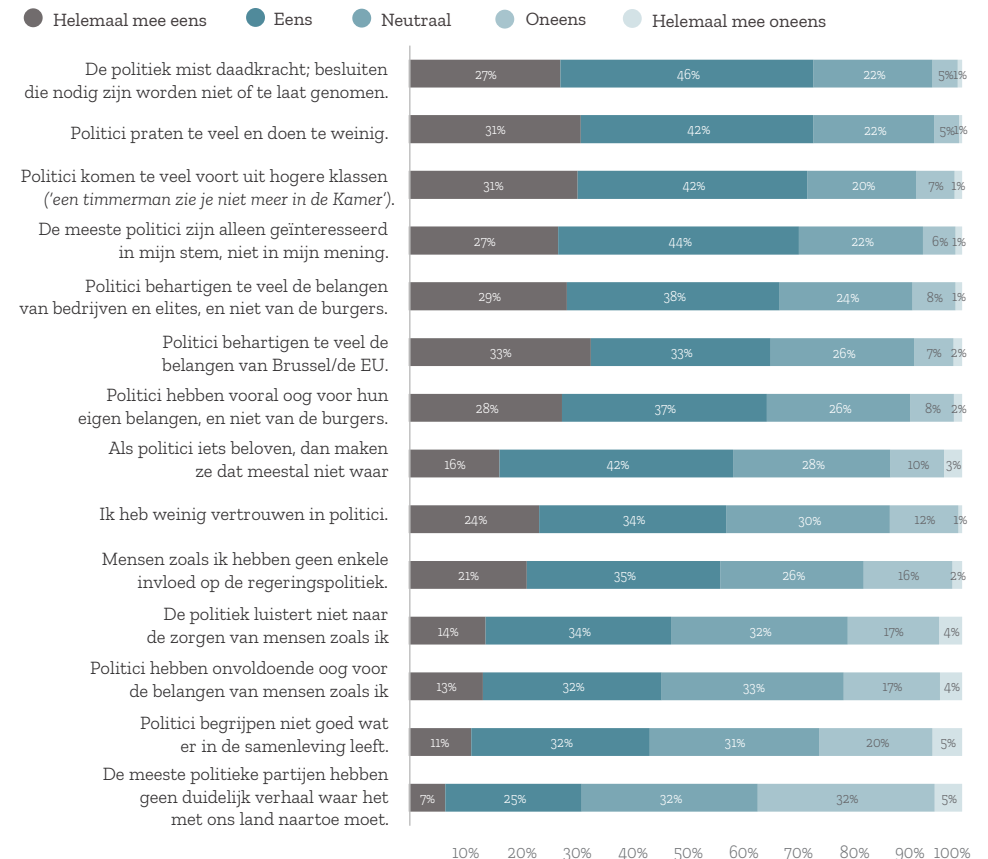
In welke mate bent u het eens of oneens met de volgende stellingen?

- Politici begrijpen goed wat er in de samenleving leeft.
- Politici zijn alleen geïnteresseerd in mijn stem, niet in mijn mening.
- Mensen zoals ik hebben geen enkele invloed op de regeringspolitiek.
- De politiek luistert naar de zorgen van mensen zoals ik.
- Politici hebben voldoende oog voor de belangen van mensen zoals ik.
- Politici komen te veel voort uit hogere klassen ('een timmerman zie je niet meer in de Kamer').
- Politici hebben vooral oog voor hun eigen belangen, en niet van de burgers.
- Politici behartigen te veel de belangen van bedrijven en elites, en niet van de burgers.
- Politici behartigen te veel de belangen van Brussel/de EU.
- De meeste politieke partijen hebben een duidelijk verhaal waar het met ons land naartoe moet.
- Ik heb weinig vertrouwen in politici.
- Als politici iets beloven, dan maken ze dat meestal ook waar.
- Politici praten te veel, en doen te weinig.
- De politiek mist daadkracht, besluiten die nodig zijn worden niet of te laat genomen.

Uit figuur 4.1 wordt duidelijk dat veel Nederlanders kritisch oordelen over het functioneren van de politiek in Nederland. In het bijzonder onderschrijven veel (de meeste) Nederlanders de stellingen die betrekking hebben op een gebrek aan daadkracht door de politiek om nodige besluiten te nemen; evenals de stellingen die betrekking hebben op de legitimiteit van de politiek (politici

behartigen te veel andere belangen dan wat het beste is voor het land, politici zijn niet geïnteresseerd in mijn mening).

Figuur 4.1 Oordeel over functioneren van de politiek. In welke mate bent u het eens of oneens met de volgende stellingen?

Om analyses naar achtergrondkenmerken uit te kunnen voeren hebben we de afzonderlijke stellingen samengenomen in een schaal³⁵. Deze samengestelde schaal kent eveneens vijf schaalpunten, met de volgende betekenissen:

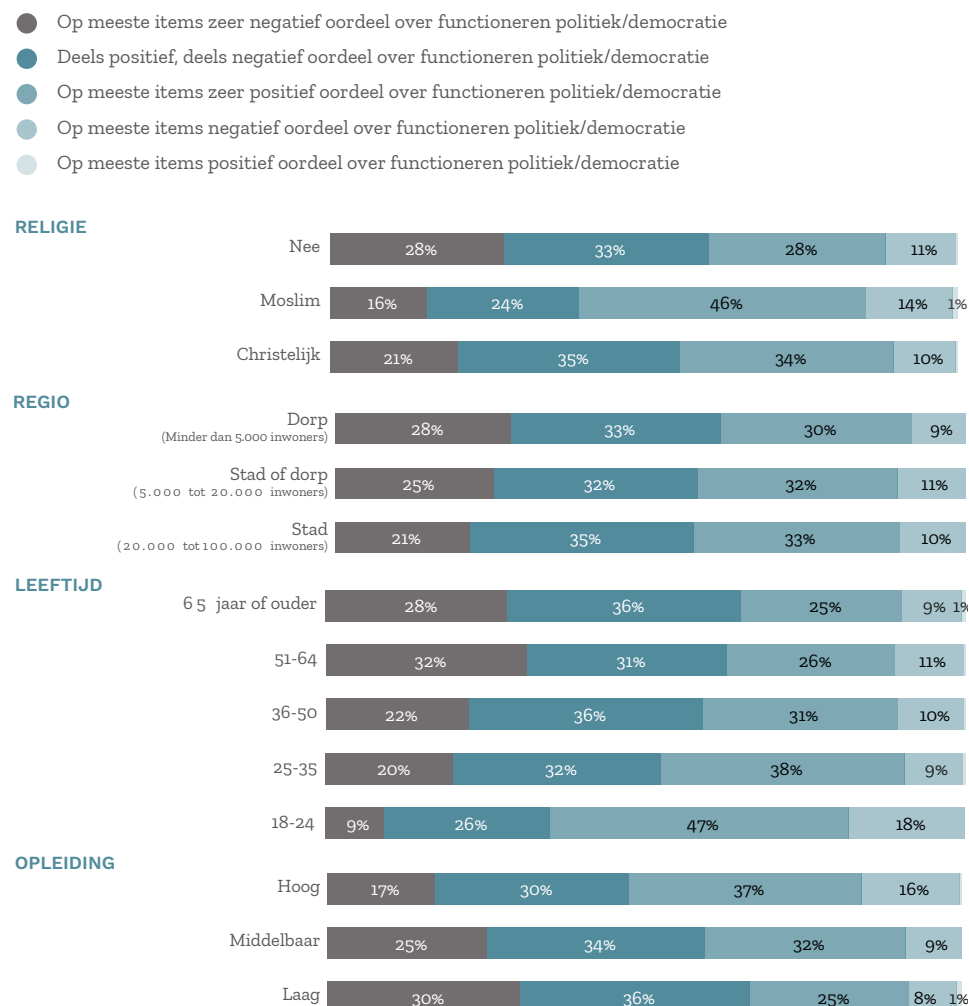
1. Op meeste stellingen zeer negatief oordeel over functioneren van de politiek
2. Op meeste stellingen negatief oordeel over functioneren van de politiek
3. Deels positief, deels negatief oordeel over functioneren van de politiek
4. Op meeste stellingen positief oordeel over functioneren van de politiek
5. Op meeste stellingen zeer positief oordeel over functioneren van de politiek

Uitgesplitst naar achtergrondkenmerken valt het volgende op (zie figuur 4.2):

- Oudere leeftijdsgroepen oordelen vaker (zeer) negatief over het functioneren van de politiek dan jongere leeftijdsgroepen. Met name de jongste groep 18-24 jaar oordeelt aanzienlijk vaker neutraal of positief dan oudere leeftijdsgroepen.
- Lager opgeleiden oordelen vaker (zeer) negatief dan middelbaar- en hoger opgeleiden.
- Moslims oordelen minder vaak (zeer) negatief dan niet-gelovigen en christenen.
- Voor sekse zijn er geen significante verschillen aantoonbaar.
- Ingezoomd op politieke voorkeur blijkt de ontevredenheid over het functioneren van de politiek het grootst bij kiezers van Forum voor Democratie, PVV, SP en niet-stemmers; bijna de helft van deze kiezers oordeelt op de meeste stellingen zeer negatief. Kiezers van de VVD, GroenLinks en D66 oordelen het vaakst wél positief of zeer positief op de meeste stellingen,

toch overschrijden ook voor deze kiezers de percentages tevreden en zeer tevreden niet of nauwelijks de 20%.

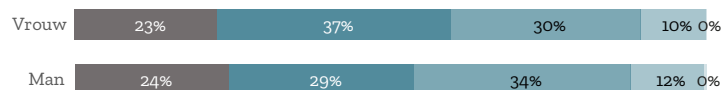
Figuur 4.2 Schaal waarin de beoordelingen op de afzonderlijke stellingen 'oordeel functioneren politiek' zijn samengenomen, uitgesplitst naar achtergrondkenmerken.

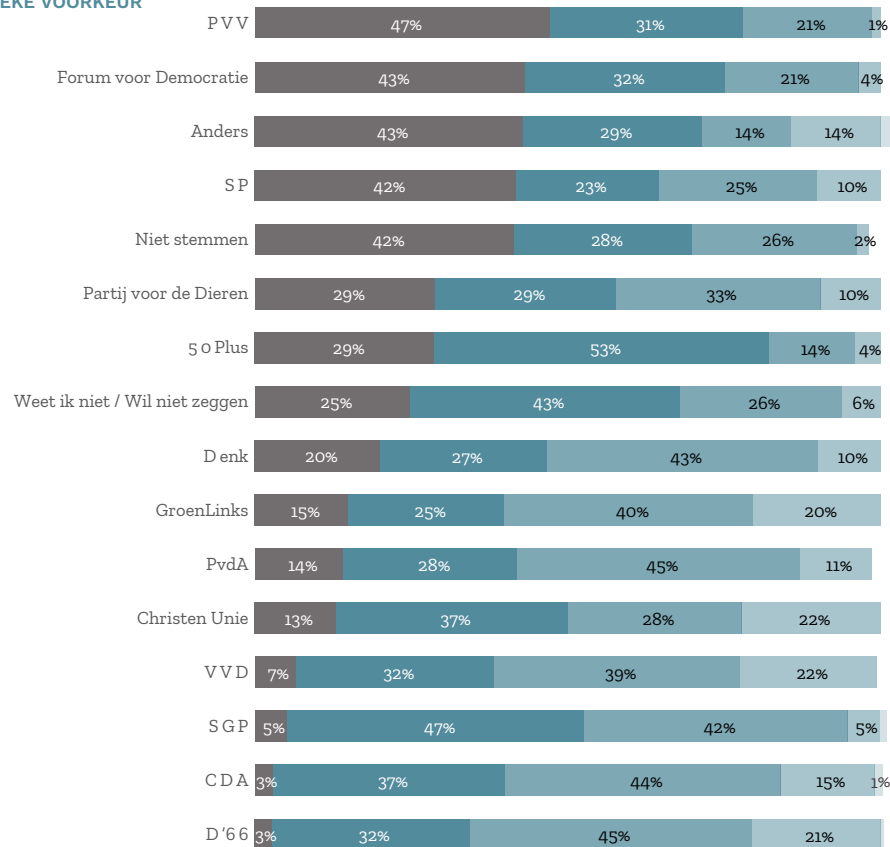
³⁵ Factoranalyse (principale componentenanalyse) laat zien dat er in de schaal sprake is van één factor. Betrouwbaarheidsanalyse van de schaal geeft een hoge betrouwbaarheid (Cronbach's Alpha = .856).

SEKSE

POLITIEKE VOORKEUR

We hebben tevens een verdiepende analyse uitgevoerd op de individuele stellingen binnen de schaal 'oordeel functioneren politiek'. We hebben geanalyseerd of resultaten op individuele stellingen samenhangen met achtergrondkenmerken. Uit deze verdiepende analyse vallen de volgende zaken op:

Opleidingsniveau:

Personen met een lager opleidingsniveau oordelen vaker dan personen met een middelbaar of hoger opleidingsniveau zeer negatief over het functioneren van politiek, en minder vaak positief. Op de volgende stellingen zijn de verschillen tussen laag- en hoogopgeleiden het grootst. Tussen haakjes telkens het verschil in percentages van laag opgeleiden versus hoog opgeleiden die *zeer* negatief oordelen:

- Politici behartigen te veel de belangen van Brussel/de EU (verschil: 22%).
- Ik heb weinig vertrouwen in politici (verschil: 19%).
- Politici hebben vooral oog voor hun eigen belangen, en niet van de burgers (verschil: 16%).
- Politici praten te veel en doen te weinig (verschil: 15%).
- Politici komen te veel voort uit hogere klassen (verschil: 15%).
- Politici zijn alleen geïnteresseerd in mijn stem, niet in mijn mening (verschil: 12%).
- Mensen zoals ik hebben geen enkele invloed op de regeringspolitiek (verschil: 11%).

Overigens oordelen middelbaar opgeleiden veelal in lijn met lager opgeleiden over het functioneren van de politiek: het antwoordpatroon van middelbaar opgeleiden lijkt meer op laagopgeleiden dan op hoogopgeleiden.

Leeftijdsgroep:

Personen uit oudere leeftijdsgroepen (51 jaar of ouder) oordelen vaker dan personen uit jongere leeftijdsgroepen (18-35 jaar) zeer negatief over het functioneren van de politiek, en minder vaak positief. De verschillen zijn het grootst tussen de leeftijdsgroep 51 jaar en ouder, en jongvolwassenen 18-24 jaar. Op de volgende stellingen zijn de verschillen tussen deze leeftijdsgroepen het

grootst. Tussen haakjes telkens het verschil in percentages van ouderen versus jongeren die *zeer* negatief oordelen:

- Politici behartigen te veel de belangen van Brussel/de EU (verschil 26%).
- De politiek mist daadkracht, besluiten die nodig zijn worden niet of te laat genomen. (verschil: 18%).
- Ik heb weinig vertrouwen in politici (verschil: 16%).
- Politici komen te veel voort uit hogere klassen (verschil: 16%).
- Politici hebben vooral oog voor hun eigen belangen, en niet van de burgers (verschil: 15%).

Stad of dorp:

Bij de uitsplitsing naar stad en dorp zien we in grote lijnen hetzelfde beeld (zij het minder sterk) als voor opleidingsniveau. In dorpen oordelen mensen iets vaker dan in steden zeer negatief over het functioneren van de politiek, en iets minder vaak positief (verschil gemiddeld 5%).

Religie en sekse:

Uitgesplitst naar mannen en vrouwen, en Nederlanders zonder religie, en christelijke en moslims, zijn er op individuele stellingen geen opvallende verschillen tussen subgroepen. Wel zien we dat moslims overall iets minder vaak zeer negatief oordelen over het functioneren van de politiek dan christenen en niet-gelovigen.

Politieke voorkeur:

We hebben ook voor politieke voorkeur geanalyseerd in hoeverre deze samenhangt met het functioneren van politiek en democratie. De ontevredenheid is het grootst bij kiezers van Forum voor Democratie, PVV, SP, 50-plus en niet-stemmers; kiezers van de VVD, GroenLinks, ChristenUnie en D66 oordelen het

vaakst wél positief. Ingezoomd op individuele stellingen blijkt dat de ontevredenheid van PVV, FvD, SP en niet-stemmers over het functioneren van de politiek het meest afwijkt (groter is dan van kiezers van andere partijen) op de volgende stellingen.

- Ik heb weinig vertrouwen in politici (verschil >30%).
- Politici praten te veel en doen te weinig (verschil >30%).
- Politici zijn alleen geïnteresseerd in mijn stem, niet in mijn mening (verschil >30%).
- Politici komen te veel voort uit hogere klassen (verschil >25%).
- Politici hebben vooral oog voor eigen belangen, en niet van burgers (verschil >25%).
- Politici behartigen te veel de belangen van Brussel/de EU (verschil >25%).
- Politici behartigen te veel de belangen van bedrijven en elites, niet van burgers (verschil >25%).
- De politiek mist daadkracht, besluiten die nodig zijn worden niet of te laat genomen (verschil >25%).
- De politiek luistert niet naar de zorgen van mensen zoals ik (verschil >20%).
- Politici hebben onvoldoende oog voor belangen van mensen zoals ik (verschil >20%).
- Politici begrijpen niet goed wat er in de samenleving leeft (verschil >20%).
- Als politici iets beloven, dan maken ze dat meestal niet waar (verschil >20%).
- Mensen zoals ik hebben geen enkele invloed op de regeringspolitiek (verschil >15%).

4.3. Welke zaken zijn belangrijk voor de democratie in Nederland

De vraagstellingen in dit vragenblok representeren meerdere zaken die deel zijn van een veerkrachtige democratie: onafhankelijkheid en betrouwbaarheid van media; onafhankelijkheid van rechters; regering legt verantwoording af

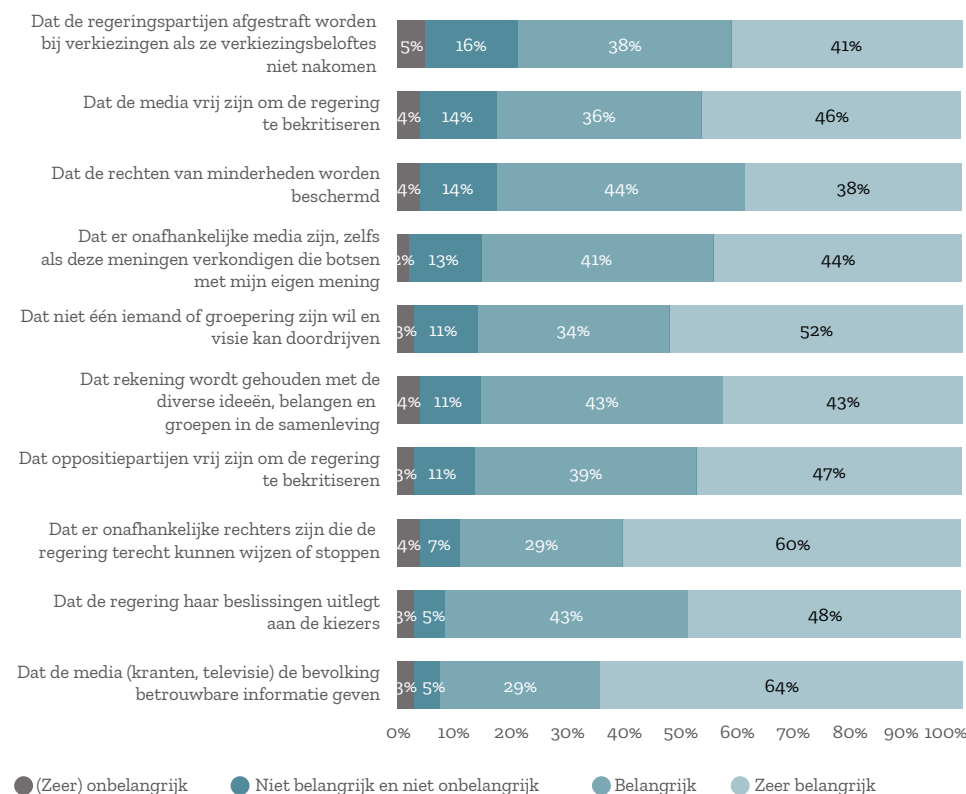
aan kiezers; in rekening houden met diverse ideeën, belangen en rechten van groepen in de samenleving. Concreet zijn de volgende stellingen uitgevraagd:

Hoe belangrijk vindt u de volgende zaken voor de democratie in Nederland?

- Dat de regering haar beslissingen uitlegt aan de kiezers.
- Dat de media (kranten, televisie) de bevolking betrouwbare informatie geven.
- Dat de rechten van minderheden worden beschermd.
- Dat er onafhankelijke media zijn, zelfs als deze meningen verkondigen die botsen met mijn eigen mening.
- Dat er onafhankelijke rechters zijn die de regering terecht kunnen wijzen of stoppen.
- Dat oppositiepartijen vrij zijn om de regering te bekritisieren
- Dat de media vrij zijn om de regering te bekritisieren.
- Dat de regeringspartijen afgestraft worden bij verkiezingen als ze verkiezingsbeloftes niet nakomen.
- Dat niet één iemand of groepering zijn wil en visie kan doordrijven
- Dat rekening wordt gehouden met de diverse ideeën, belangen en groepen in de samenleving.

Uit figuur 4.3 is af te leiden dat voor alle genoemde stellingen geldt dat Nederlanders in overgrote meerderheid (tussen 80 en 93 procent) deze belangrijk of heel belangrijk vinden voor de democratie in Nederland.

Figuur 4.3 Hoe belangrijk vindt u de volgende zaken voor de democratie in Nederland?

Om analyses naar achtergrondkenmerken uit te voeren zijn de afzonderlijke stellingen samengenomen in een schaal³⁶. Deze samengestelde schaal kent eveneens vijf schaalpunten, met de volgende betekenissen:

1. De (meeste) zaken zijn (zeer) onbelangrijk voor de democratie in Nederland
2. De (meeste) zaken zijn onbelangrijk voor de democratie in Nederland

³⁶ Factoranalyse (principale componentenanalyse) laat zien dat er in de schaal sprake is van één factor. Betrouwbaarheidsanalyse van de schaal geeft een hoge betrouwbaarheid (Cronbach's Alpha = .910).

3. De (meeste) zaken zijn niet belangrijk en niet onbelangrijk voor de democratie in Nederland
4. De (meeste) zaken zijn belangrijk voor de democratie in Nederland
5. De (meeste) zaken zijn (zeer) belangrijk voor de democratie in Nederland

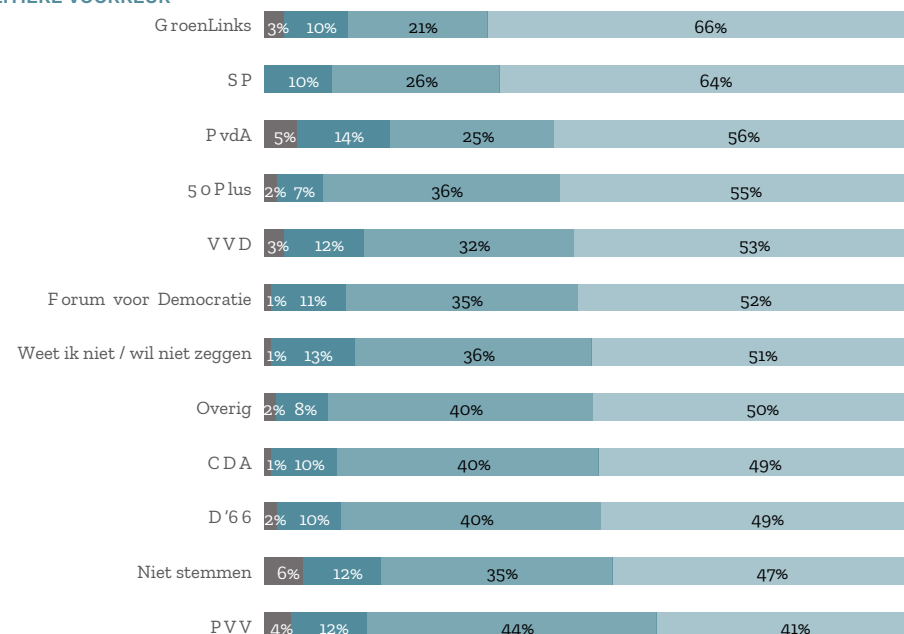
Uitgesplitst naar achtergrondkenmerken valt het volgende op (zie figuur 4.4):

- Oudere leeftijdsgroepen scoren hoger op de schaal dan jongere leeftijdsgroepen. Dat betekent dat Nederlanders uit de oudere leeftijdsgroepen vaker dan jongeren alle of bijna alle voornoemde stellingen (heel) belangrijk vinden voor de democratie in Nederland. Jongeren vinden iets vaker dat (sommige) stellingen niet zo belangrijk zijn.
- Lager opgeleiden scoren lager op de schaal dan middelbaar- en hoger opgeleiden.
- Moslims scoren lager op de schaal dan niet-gelovigen en christenen.
- Voor sekse en stedelijkheid van de woonplaats en politieke voorkeur zijn er op schaalniveau geen significante verschillen aantoonbaar.³⁷

Figuur 4.4 Schaal waarin scores op 'hoe belangrijk vindt u de volgende zaken voor de democratie in Nederland?' zijn samengenomen, uitgesplitst naar achtergrondkenmerken

- Op meeste items zeer negatief oordeel over functioneren politiek/democratie
- Deels positief, deels negatief oordeel over functioneren politiek/democratie
- Op meeste items zeer positief oordeel over functioneren politiek/democratie
- Op meeste items negatief oordeel over functioneren politiek/democratie
- Op meeste items positief oordeel over functioneren politiek/democratie

POLITIEKE VOORKEUR

We hebben tevens op het niveau van individuele stellingen nader geanalyseerd of het belang dat mensen aan specifieke zaken toekennen voor de democratie in Nederland, samenhangt met achtergrondkenmerken. Uit de verdiepende analyse vallen de volgende zaken op:

³⁷ Op het niveau van individuele items is dat anders, en lichten we hierna verder toe.

Opleidingsniveau:

Personen met een lager opleidingsniveau zeggen minder vaak dan personen met een middelbaar of hoger opleidingsniveau dat ze de genoemde stellingen *zeer* belangrijk vinden voor de democratie in Nederland. Onderstaand de stellingen waarop laag- en hoogopgeleiden het meest verschillen. Tussen haakjes staat het %-verschil tussen laag – en hoogopgeleiden die het onderwerp ‘zeer belangrijk’ vinden:

- Onafhankelijkheid van media (verschil: 17%);
- Betrouwbaarheid van informatie door media (verschil: 13%);
- Onafhankelijke rechters die de regering kunnen stoppen (verschil: 12%);
- Oppositiepartijen zijn vrij om de regering te bekritisieren (verschil: 11%);
- Beschermen van de rechten van minderheden (verschil: 9%);
- Vrijheid voor media om de regering te bekritisieren (verschil: 9%).

Leeftijdsgroep:

Personen uit jongere leeftijdsgroepen (18-35 jaar) zeggen minder vaak dan personen uit oudere leeftijdsgroepen (51 jaar of ouder) dat ze de genoemde stellingen *zeer* belangrijk vinden voor de democratie in Nederland. Onderstaand de stellingen waarop jongere en oudere leeftijdsgroepen het meest verschillen. Tussen haakjes staat het %-verschil tussen jongere en oudere leeftijdsgroepen die het onderwerp ‘zeer belangrijk’ vinden:

- Onafhankelijkheid van media (verschil: 7%);
- Onafhankelijke rechters die de regering kunnen stoppen (verschil: 10%);
- Oppositiepartijen zijn vrij om de regering te bekritisieren (verschil: 22%);
- Vrijheid voor media om de regering te bekritisieren (verschil: 18%);
- Dat regeringspartijen worden afgestraft bij verkiezingen als ze hun beloftes niet nakomen (verschil: 19%);
- Regering moet haar beslissingen uitleggen aan kiezers (verschil: 13%).

Religie:

Als we uitsplitsen naar religie (niet-gelovigen, christenen en moslims), dan valt op dat tussen niet-gelovigen en christenen slechts beperkte verschillen bestaan voor wat betreft de zaken die men *zeer* belangrijk vindt voor de democratie in Nederland. Groter zijn de verschillen met moslims. Moslims zeggen minder vaak dan christenen en niet-gelovigen dat ze de onderstaande stellingen *zeer* belangrijk vinden voor de democratie in Nederland (tussen haakjes het %-verschil tussen moslims en niet-moslims die het onderwerp ‘zeer belangrijk’ vinden):

- Dat niet één iemand of groepering zijn wil en visie kan doordrijven (verschil: 14%).
- Betrouwbaarheid van informatie door media (verschil: 13%);
- Onafhankelijke rechters die de regering kunnen stoppen (verschil: 7%).

Daarentegen zeggen moslims vaker dan niet-moslims dat ze het *zeer* belangrijk vinden voor de democratie in Nederland dat de *rechten van minderheden worden beschermd* (16 procent verschil) en dat *rekening wordt gehouden met de diverse ideeën, en belangen en groepen in de samenleving* (18 procent verschil).

Stad of dorp:

Uitgesplitst naar stad en dorp zien we grotendeels hetzelfde beeld (zij het minder sterk) als voor opleidingsniveau. Er is een samenhang tussen wat mensen in dorpen belangrijk vinden voor de democratie in Nederland, en wat laagopgeleiden belangrijk vinden. Andersom zien we ook een verband tussen wat mensen in steden belangrijk vinden, en wat hoogopgeleiden belangrijk vinden. Dit verband is te verklaren uit het feit dat in dorpen relatief veel laagopgeleiden wonen, en in steden relatief veel hoogopgeleiden. Toch is het verband niet een-op-een, dit geldt met name voor de stelling over wel of geen rekening houden met ideeën, belangen en groepen in de samenleving, en de

stelling over het beschermen van rechten van minderheden. De verschillen zijn hier groter tussen personen uit steden en dorpen, dan tussen hoog- en laagopgeleiden. In steden vindt 45 procent het belangrijk dat de rechten van minderheden worden beschermd, versus 30 procent in kleine dorpen (minder dan 5.000 inwoners). Verder vindt in steden 50 procent het belangrijk dat rekening houden met ideeën, belangen en groepen in de samenleving, versus 32 procent in kleine dorpen.

Sekse:

Uitgesplitst naar mannen en vrouwen, zijn er geen opvallende verschillen.

Politieke voorkeur:

Tot slot hebben we geanalyseerd in hoeverre de politieke voorkeur van Nederlanders samenhangt met wat men belangrijk vindt voor de democratie in Nederland. Allereerst dient te worden gesteld dat kiezers van *alle* politieke partijen in overgrote meerderheid de in de survey voorgelegde stellingen belangrijk vinden voor de democratie in Nederland. Desalniettemin zien we een opvallend verschil naar partijvoorkeur. Kiezers voor PVV en FvD zeggen het vaker 'niet belangrijk en niet onbelangrijk' te vinden voor de democratie in Nederland dat rechten van minderheden worden beschermd of dat rekening wordt gehouden met diverse ideeën, belangen en groepen in de samenleving. Op alle andere stellingen scoren PVV en FvD kiezers echter nagenoeg in lijn met de kiezers van andere partijen.

4.4. Rekening houden met rechten/belangen/opvattingen van minderheden

In hoeverre vinden Nederlanders het belangrijk dat rekening wordt gehouden met de rechten, belangen en opvattingen van etnisch-culturele minderheden en andere groepen in de samenleving?

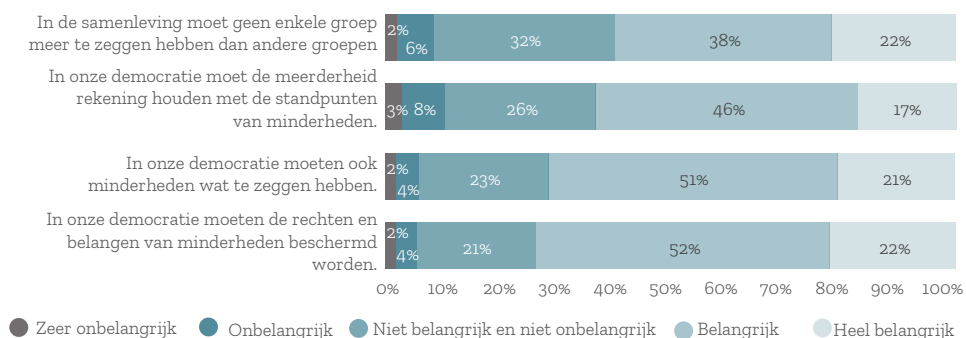
Concreet zijn de volgende stellingen uitgevraagd:

In Nederland heb je een autochtone meerderheid en diverse minderheden met verschillende etnische, culturele of religieuze achtergronden. Hoe belangrijk vindt u de onderstaande zaken voor de democratie in Nederland?

- In onze democratie moeten de rechten en belangen van minderheden beschermd worden.
- In onze democratie moeten ook minderheden wat te zeggen hebben.
- In onze democratie moet de meerderheid rekening houden met de standpunten van minderheden.
- In de samenleving moet geen enkele groep meer te zeggen hebben dan andere groepen.

Figuur 4.5 laat zien dat de meeste Nederlanders het belangrijk of zeer belangrijk vinden voor de democratie in Nederland als er rekening wordt gehouden met de rechten, belangen en opvattingen van etnisch-culturele minderheden en andere groepen. Wel zien we dat sommige Nederlanders iets minder belang hechten aan 'in de samenleving moet geen enkele groep meer te zeggen hebben dan andere groepen' en 'in onze democratie moet de meerderheid rekening houden met de standpunten van minderheden' (60 procent respectievelijk 63 procent vindt dit (zeer) belangrijk, tegenover 72 procent en 74 procent voor de andere twee stellingen). Sommige Nederlanders vinden het dus wel belangrijk dat naar minderheden wordt geluisterd, maar niet dat deze minderheden ook evenveel invloed zouden moeten hebben als de meerderheid.

Figuur 4.5 Rekening houden met rechten/belangen/opvattingen van minderheden.
Hoe belangrijk vindt u de volgende zaken voor de democratie in Nederland?

Om analyses naar achtergrondkenmerken uit te kunnen voeren hebben we de afzonderlijke stellingen samengenomen in een schaal³⁸. Deze samengestelde schaal kent eveneens vijf schaalpunten, met de volgende betekenissen:

1. De (meeste) zaken zijn (zeer) onbelangrijk voor de democratie in Nederland
2. De (meeste) zaken zijn onbelangrijk voor de democratie in Nederland
3. De (meeste) zaken zijn niet belangrijk en niet onbelangrijk voor de democratie in Nederland
4. De (meeste) zaken zijn belangrijk voor de democratie in Nederland
5. De (meeste) zaken zijn (zeer) belangrijk voor de democratie in Nederland

Uitgesplitst naar achtergrondkenmerken valt het volgende op (zie figuur 4.6):

- De verschillen tussen subgroepen in de mate waarin men het belangrijk vindt dat rekening wordt gehouden met de opvattingen van

etnisch-culturele minderheden en andere groepen in de samenleving, zijn (in vergelijking met de eerder besproken schalen) betrekkelijk gering.

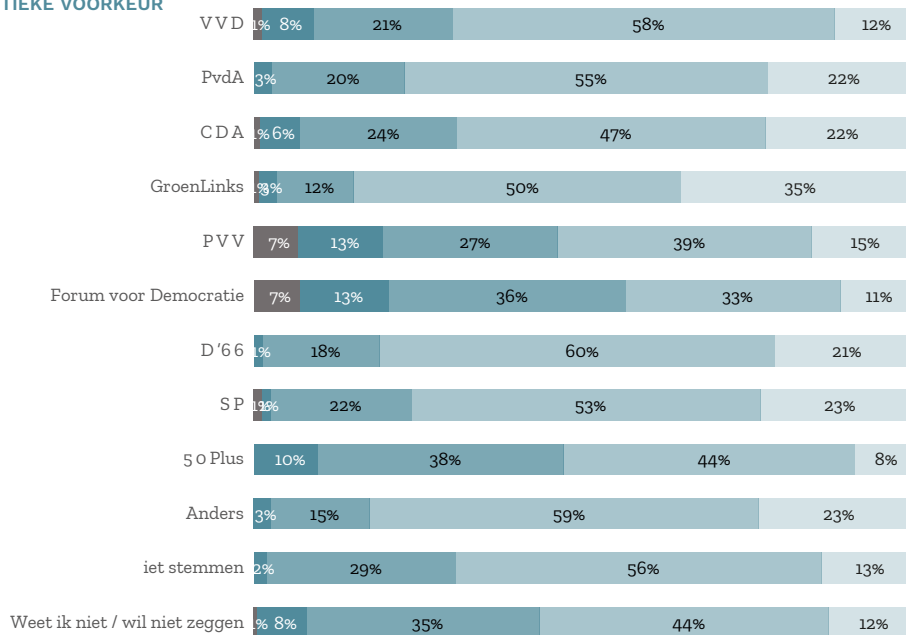
- We zien -in grote lijnen- dezelfde patronen als bij de eerder besproken schalen. Lager opgeleiden en ouderen vinden het iets minder vaak belangrijk om rekening te houden met rechten/belangen/opvattingen van minderheden dan middelbaar- en hoger opgeleiden respectievelijk jongeren.
- Moslims vinden het vaker belangrijk om rekening te houden met rechten/belangen/opvattingen van minderheden dan niet-gelovigen en christenen.
- Mensen uit steden vinden het vaker belangrijk om rekening te houden met rechten/belangen/opvattingen van minderheden dan mensen uit dorpen. Behalve de al eerder genoemde verklaring dat er een verband is tussen wonen in dorpen en het vaker hebben van een lagere opleiding dan in steden, geldt ook dat het aantal mensen met een migratieachtergrond in steden hoger is (hangt positief samen met het belang dat mensen hechten aan rekening houden met rechten/belangen/opvattingen van minderheden.)
- Uitgesplitst naar politieke voorkeur blijkt dat kiezers van bijna alle politieke partijen in meerderheid het belangrijk vinden voor de democratie in Nederland om rekening te houden met rechten/belangen/opvattingen van minderheden. Bij kiezers voor PVV en FvD is dat ongeveer de helft. Bij die twee partijen vindt echter een aanzienlijke minderheid dit (zeer) onbelangrijk (bijna 20 procent). Hoewel stemmers van PVV en FvD het minder vaak belangrijk vinden om rekening te houden met rechten/belangen/opvattingen van minderheden dan kiezers van andere partijen, is het ook belangrijk om vast te stellen dat bij PVV- en FvD kiezers sprake is van uiteenlopende opvattingen over dit onderwerp.

³⁸ Factoranalyse (principale componentenanalyse) laat zien dat er in de schaal sprake is van één factor. Betrouwbaarheidsanalyse van de schaal geeft een hoge betrouwbaarheid (Cronbach's Alpha = .800).

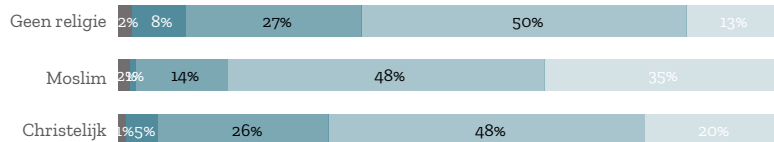
Figuur 4.6 Schaal waarin de beoordelingen op de afzonderlijke stellingen 'In hoeverre is het belangrijk om rekening te houden met rechten/belangen/opvattingen van minderheden' zijn samengenomen, uitgesplitst naar achtergrondkenmerken.

● Topics veelal zeer onbelangrijk   ● Topics veelal belangrijk noch onbelangrijk   ● Topics veelal zeer belangrijk
 ● Topics veelal onbelangrijk   ● Topics veelal belangrijk

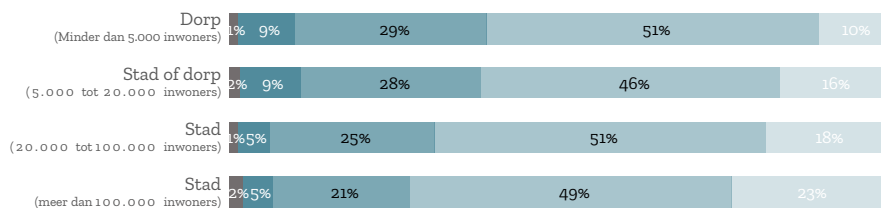
POLITIEKE VOORKEUR

RELIGIE

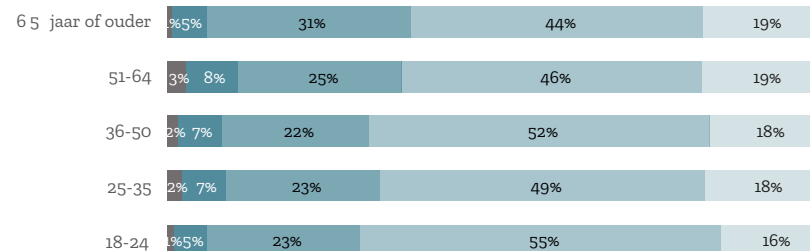
REGIO

SEKSE

LEEFTIJD

OPLEIDING

4.5. Beoordeling democratische en illiberale mogelijkheden om Nederland te besturen

Hoe beoordelen Nederlanders democratische en illiberale mogelijkheden om Nederland te besturen? Concreet hebben we de volgende mogelijkheden voorgelegd:

Wat vindt u van de onderstaande mogelijkheden om Nederland te besturen?

- Regering en gekozen parlement nemen besluiten over wat hen het beste lijkt voor het land.
- Experts en niet de regering nemen besluiten over wat hen het beste lijkt voor het land.
- De regering neemt besluiten over wat hen het beste lijkt voor

het land, en hoeft zich daarbij niet druk te maken om het parlement. Na vier jaar kan de regering wel weggestemd worden als ze het niet goed hebben gedaan.

- Een sterke leider die zich niet druk hoeft te maken om het parlement en verkiezingen.

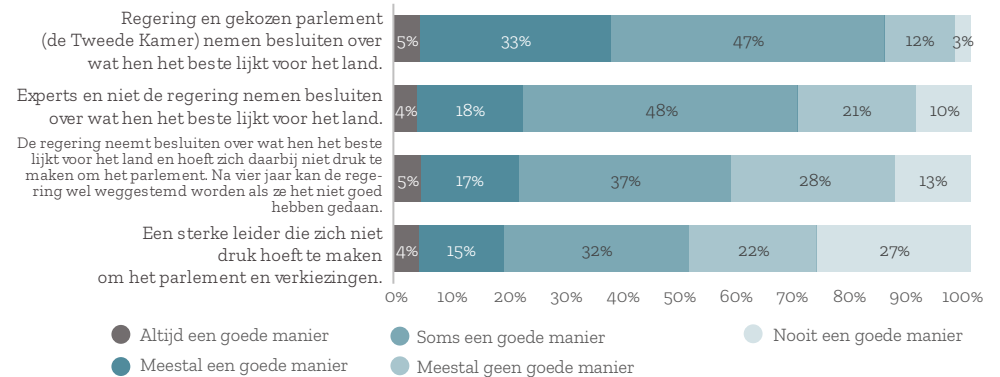
Het valt op dat geen van de voorgelegde bestuursvormen de instemming krijgt van de meerderheid van de Nederlanders als een "altijd of meestal goede" mogelijkheid om Nederland te besturen. Relatief veel personen (een derde tot de helft) vinden de verschillende bestuursvormen soms een goede mogelijkheid om Nederland te besturen (zie figuur 4.7).

- De bestuursvorm die het vaakst op instemming van Nederlanders kan rekenen is de huidige parlementaire democratie: 'Regering en gekozen parlement nemen besluiten over wat hen het beste lijkt voor het land'. Van de Nederlanders vindt 5 procent dit een altijd goede manier, 33 procent vindt dit een meestal goede manier om Nederland te besturen. In totaal is dat dus (slechts) 38 procent. Eén op de zeven Nederlanders (15 procent) vindt de parlementaire democratie meestal niet of nooit een goede bestuursvorm. Volgens bijna de helft is de parlementaire democratie soms een goede manier om Nederland te besturen.
- 'Experts en niet de regering nemen besluiten over wat hen het beste lijkt voor het land' wordt door ruim één op de vijf Nederlanders als een altijd goede (4 procent) of meestal goede manier (18 procent) gezien om Nederland te besturen. Bijna één op de drie vindt dit meestal geen goede (21 procent) of nooit een goede (10 procent) manier. Bijna de helft van de Nederlanders (48 procent) vindt dit soms een goede manier.
- 'De regering neemt besluiten over wat hen het beste lijkt voor het land, en hoeft zich daarbij niet druk te maken om het parlement. Na vier jaar kan de regering wel weggestemd worden als ze het niet goed hebben gedaan' wordt eveneens door ruim één op de vijf Nederlanders als een altijd goede (5 procent) of meestal goede manier (17 procent) gezien om Nederland te besturen. Bijna de helft van de Nederlanders (47 procent) vindt dit meestal geen goede (28 procent) of nooit een goede (13 procent) manier.
- 'Een sterke leider die zich niet druk hoeft te maken om het parlement en verkiezingen' wordt door één op de vijf Nederlanders als een altijd goede (4 procent) of meestal goede manier (15 procent) gezien om Nederland te besturen. De helft van de Nederlanders vindt dit meestal geen goede (27 procent) of nooit een goede (22 procent) manier.

meestal goede manier (17 procent) gezien om Nederland te besturen. Twee op de vijf Nederlanders vindt dit meestal geen goede (28 procent) of nooit een goede (13 procent) manier. Ruim een derde van de Nederlanders (37 procent) vindt dit soms een goede manier.

- 'Een sterke leider die zich niet druk hoeft te maken om het parlement en verkiezingen' wordt door één op de vijf Nederlanders als een altijd goede (4 procent) of meestal goede manier (15 procent) gezien om Nederland te besturen. De helft van de Nederlanders vindt dit meestal geen goede (22 procent) of nooit een goede (27 procent) manier. Een derde van de Nederlanders (31 procent) vindt dit soms een goede manier.

Figuur 4.7 Oordeel democratische en illiberale mogelijkheden om Nederland te besturen

Uitgesplitst naar achtergrondkenmerken en politieke voorkeur valt het volgende op.

Regering en gekozen parlement (de Tweede Kamer) nemen besluiten over wat hen het beste lijkt voor het land

- Lager opgeleiden (25 procent) en moslims (27 procent) zeggen minder vaak dat ze 'parlementaire democratie' altijd of meestal een goede manier om

- het land te besturen dan hoger – en middelbaar opgeleiden (46 resp. 38 procent) en christelijke of niet-gelovige Nederlanders (beiden 38 procent).
- PVV (17 procent) en FvD (27 procent) vinden 'parlementaire democratie' minder vaak *altijd of meestal* een goede manier om het land te besturen dan kiezers van andere partijen (tussen 35 en 57 procent). Deze kiezers vinden bovengemiddeld vaak 'parlementaire democratie' *soms* een goede manier (53 resp. 46 procent) of *meestal niet/nooit* (30 resp. 26 procent) een goede manier om het land te besturen. Bij andere partijen ligt het laatste percentage tussen 8 en 20 procent.

Experts en niet de regering nemen besluiten over wat hen het beste lijkt voor het land

- Jongeren 18-24 jaar (29 procent) zeggen vaker dan andere leeftijdsgroepen (18 tot 22 procent) dat het nemen van besluiten door experts, *altijd of meestal* een goede manier is om het land te besturen.
- Op de overige achtergrondkenmerken of politieke voorkeur zien we geen opvallende verschillen tussen subgroepen.

De regering neemt besluiten over wat hen het beste lijkt voor het land, en hoeft zich daarbij niet druk te maken om het parlement. Na vier jaar kan de regering wel weggestemd worden als ze het niet goed hebben gedaan

- Hoogopgeleiden vinden een regering die zich vier jaar niet druk hoeft te maken over het parlement, vaker (45 procent) *nooit of meestal geen goede manier* dan laagopgeleiden (36 procent). Op de overige achtergrondkenmerken zien we geen opvallende verschillen naar achtergrondkenmerken.
- Uitgesplitst naar politieke voorkeur constateren we de relatief grootste voorkeur (altijd of meestal een goede manier) voor deze bestuursvorm onder kiezers van de VVD (33 procent), FvD (28 procent) en PVV (26 procent). Bij de andere partijen varieert dit percentage tussen 13 procent en 24 procent).

Sterk leider die zich niet druk hoeft te maken over parlement en verkiezingen

- Hoogopgeleiden vinden in meerderheid een sterk leider die zich niet druk hoeft te maken over parlement en verkiezingen, *nooit of meestal een goede manier* (56 procent). Bij laagopgeleiden en middelbaar opgeleiden is dat minder vaak het geval, namelijk 40 procent respectievelijk 47 procent.
- Toch vindt ook van de hoogopgeleiden een aanzienlijk percentage een sterk leider *soms* (27 procent) of *meestal/altijd* (17 procent) een goede manier. Laagopgeleiden vinden een sterk leider *soms* (40 procent) of *meestal/altijd* (20 procent) een goed idee. Middelbaar opgeleiden zitten hier tussenin.
- De verschillen naar leeftijdsgroep zijn gering, voor zowel de oudere als jongere leeftijdsgroepen zien we ongeveer dezelfde percentages.
- Moslims vinden vaker dan christelijke en niet-gelovige Nederlanders een sterk leider *soms* (43 procent) of *meestal/altijd* (25 procent) een goed idee. Voor christelijke en niet-gelovige Nederlanders is dat: *soms* (31 procent) en *meestal/altijd* (17 tot 20 procent).
- Uitgesplitst naar sekse blijkt dat mannen iets vaker dan vrouwen een voorkeur hebben voor sterk leiderschap. Van de mannen vindt 21 procent een sterk leider vaker *altijd of meestal een goede manier*, van de vrouwen is dat 16 procent.
- Voor stedelijkheid (stad of dorp) zien we geen opvallende verschillen.
- Uitgesplitst naar politieke voorkeur van Nederlanders valt op dat de instemming met een sterk leider als een *altijd of meestal goede manier* om het land te besturen, aanwezig is bij kiezers van meerdere politieke partijen. Het betreft niet alleen 'rechtse kiezers' op FvD en PVV (24 resp. 28 procent), maar ook kiezers van VVD, CDA, PvdA en 50-PLUS. Van deze partijen vindt 20 tot 25 procent van de kiezers een sterk leider *altijd of meestal goede manier* om het land te besturen. Voor kiezers van D66, GroenLinks en SP varieert tussen 7 en 15 procent.

Nuancering resultaten door nadere analyse

Hierboven hebben we beschreven dat een aanzienlijke minderheid (19 procent) van de Nederlanders "Een sterke leider die zich niet druk hoeft te maken om het parlement en verkiezingen" altijd of meestal een goede manier vindt om het land te besturen. En 22 procent van de Nederlanders vindt "De regering neemt besluiten over wat hen het beste lijkt voor het land en hoeft zich daarbij niet druk te maken om het parlement. Na vier jaar kan de regering wel weggestemd worden als ze het niet goed hebben gedaan" altijd of meestal een goede manier om het land te besturen.

De resultaten voor deze autocratische respectievelijk illiberale bestuursvorm blijken echter genuanceerder te liggen als we tegelijkertijd ook kijken naar het oordeel van deze personen over parlementaire democratie als bestuursvorm. Onderstaande tabel 4.2 laat de volgende nuances zien:

- 8 procent van de Nederlanders vindt zowel een *sterk leider* als *parlementaire democratie* altijd/meestal een goede manier om het land te besturen (zie in de tabel de geel gekleurde cel rechts onderaan).
- 3 procent van de Nederlanders vindt een *sterk leider* altijd/meestal een goede manier om het land te besturen, en zegt tegelijkertijd *parlementaire democratie* meestal niet/nooit een goede manier te vinden (zie in de tabel de rood gekleurde cel links onderaan). Dit is de groep Nederlanders die het duidelijkst een voorkeur heeft voor een sterk leider ten opzichte van parlementaire democratie. Een bredere afbakening van deze groep zou ook de personen omvatten die een *sterk leider* altijd/meestal een goede manier vinden én parlementaire democratie soms een goede manier (7 procent), en de personen die een *sterk leider* soms een goede manier vinden én parlementaire democratie meestal niet/nooit een goede manier (3 procent). In totaal vormt de omvang van de groep Nederlanders met 'autocratische' voorkeuren dan zo'n 13 procent van het totaal.

- Anderzijds kunnen we ook constateren dat slechts 22 procent van de Nederlanders zegt dat ze *parlementaire democratie* altijd of meestal een goede manier vinden om het land te besturen, en een *sterk leider* meestal niet of nooit (zie in de tabel de groen gekleurde cel rechts bovenaan). Dit is de groep Nederlanders die het duidelijkst een voorkeur heeft voor een parlementaire democratie ten opzichte van sterk leider. Een bredere afbakening van deze groep zou ook de personen omvatten die zegt *parlementaire democratie* altijd of meestal een goede manier vinden en een *sterk leider* soms (8 procent), en de personen die parlementaire democratie soms een goede manier vinden maar een *sterk leider* meestal niet of nooit (19 procent). In totaal vormt de omvang van de groep Nederlanders met 'democratische' voorkeuren dan zo'n 49 procent van het totaal.
- De overige 38 procent van de Nederlanders neemt qua beoordeling van bestuursvormen voor Nederland een tussenpositie in (zoals de groep van 21 procent die zegt dat zowel parlementaire democratie als een sterk leider soms een goede manier is om het land te besturen).

Tabel 4.2 Een sterke leider die zich niet druk hoeft te maken om het parlement en verkiezingen ('autocratische voorkeur')

		Altijd of meestal een goede manier	Soms een goede manier	Meestal niet of nooit een goede manier	
Regering en gekozen parlement nemen besluiten over wat hen het beste lijkt voor het land	Altijd of meestal een goede manier	9%	8%	22%	38%
	Soms een goede manier	7%	21%	19%	47%
	Meestal niet of nooit een goede manier	3%	3%	8%	15%
Total		19%	32%	49%	100%

Tabel 4.3 toont de resultaten van eenzelfde analyse op 'De regering neemt besluiten over wat hen het beste lijkt voor het land en hoeft zich daarbij niet druk

te maken om het parlement.' De uitkomsten zijn in grote lijnen vergelijkbaar met de resultaten op 'Sterk leider'.

Tabel 4.3 De regering neemt besluiten over wat hen het beste lijkt voor het land en hoeft zich daarbij niet druk te maken om het parlement. Na vier jaar kan de regering wel weggestemd worden als ze het niet goed hebben gedaan.

		Altijd of meestal een goede manier	Soms een goede manier	Meestal niet of nooit een goede manier	
Regering en gekozen parlement nemen besluiten over wat hen het beste lijkt voor het land	Altijd of meestal een goede manier	11%	10%	17%	38%
	Soms een goede manier	8%	23%	16%	47%
	Meestal niet of nooit een goede manier	3%	4%	9%	15%
Total		22%	37%	41%	100%

'Wat zijn goede manieren om het land te besturen' naar achtergrondkenmerken

Tabel 4.4 toont de percentages Nederlanders, uitgesplitst naar achtergrondkenmerken en politieke voorkeur, die respectievelijk:

- Een sterk leider maar niet parlementaire democratie een goede manier vinden om het land te besturen ("autocratische"³⁹). In totaal vormt de omvang van de groep Nederlanders met 'autocratische voorkeuren' 13 procent van het totaal.
- Parlementaire democratie maar niet een sterk leider een goede manier vinden om het land te besturen ("democratische voorkeur"⁴⁰). In totaal vormt de omvang van de groep Nederlanders met 'democratische' voorkeuren dan zo'n 49 procent van het totaal.
- Soms een sterk leider, soms parlementaire democratie een goede manier vinden om het land te besturen ("tussenpositie"⁴¹). Dit is de overige 38 procent van de Nederlanders.

Uit tabel 4.4 kunnen we opmaken dat de mate waarin Nederlanders een democratische - respectievelijk autocratische voorkeur hebben voor landsbestuur, in beperkte mate varieert naar achtergrondkenmerken. Bovengemiddelde scores op 'een sterk leider is wel en een parlementaire democratie is niet een goede manier vinden om het land te besturen' vinden we bij moslims (19 procent); en

39 AUTOCRATISCH Deze categorie bevat: personen die een sterk leider altijd/meestal een goede manier om het land te besturen én parlementaire democratie meestal niet/nooit een goede manier te vinden; personen die een sterk leider altijd/meestal een goede manier vinden én parlementaire democratie soms een goede manier; en personen die een sterk leider soms een goede manier vinden én parlementaire democratie meestal niet/nooit een goede manier). In totaal vormt de omvang van de aldus afgebakende groep Nederlanders met 'autocratische voorkeuren' 13 procent van het totaal.

40 DEMOCRATISCH Deze categorie bevat: personen die parlementaire democratie altijd of meestal een goede manier vinden om het land te besturen, en een sterk leider meestal niet of nooit; de personen die parlementaire democratie altijd of meestal een goede manier vinden en een sterk leider soms; en de personen die parlementaire democratie soms een goede manier vinden maar een sterk leider meestal niet of nooit. In totaal vormt de omvang van de aldus afgebakende groep Nederlanders met 'democratische' voorkeuren dan zo'n 49 procent van het totaal.

41 TUSSENPOSITIE Dit is de overige 38 procent van de Nederlanders die qua beoordeling van bestuursvormen voor Nederland een tussenpositie inneemt (waaronder de groep van 21 procent die zegt dat zowel parlementaire democratie als een sterk leider soms een goede manier is om het land te besturen).

stemmers op de PVV (25 procent) en FvD (19 procent) (gemiddelde voor alle Nederlanders is 13 procent).

Tabel 4.4 Classificatie Nederlanders naar voorkeur voor een autocratische of democratische bestuursvorm voor Nederland.

		Autocratisch	Tussen-positie	Democratisch
Opleidingsniveau	Laag	13%	50%	37%
	Middelbaar	15%	39%	46%
	Hoog	11%	31%	57%
Leeftijdscategorie	18-24	15%	35%	50%
	25-35	15%	42%	43%
	36-50	12%	39%	48%
	51-64	11%	38%	51%
	65 jaar of ouder	14%	37%	49%
Sekse	Man	14%	41%	45%
	Vrouw	13%	35%	52%
Religie	Christelijk	12%	39%	49%
	Moslim	19%	47%	34%
	Nee	14%	36%	50%
Stad of dorp	Stad (meer dan 100.000 inwoners)	15%	38%	47%
	Stad (20.000 tot 100.000 inwoners)	11%	39%	49%
	Stad of dorp (5.000 tot 20.000 inwoners)	15%	38%	47%
	Dorp (minder dan 5.000 inwoners)	14%	36%	51%

		Autocratisch	Tussen-positie	Democratisch
Partijvoorkeur	VVD	14%	39%	47%
	PvdA	12%	36%	52%
	CDA	12%	30%	58%
	GroenLinks	11%	29%	60%
	PVV	25%	49%	25%
	Forum voor Democratie	19%	51%	31%
	D66	6%	36%	58%
	SP	14%	34%	52%
	50PLUS	15%	35%	50%
	Anders	10%	41%	49%
Weet ik niet/niet stemmen	9%	34%	57%	

We hebben hierboven beschreven hoeveel procent van de Nederlanders met bepaalde achtergrondkenmerken of politieke voorkeuren vindt dat 'een sterk leider is wel en een parlementaire democratie is niet een goede manier vinden om het land te besturen', dit noemden wij 'autocratische voorkeur'. Daarbij stelden we vast dat Nederlanders met bepaalde achtergrondkenmerken en politieke voorkeuren (moslims en kiezers op PVV en FvD) gemiddeld iets vaker 'autocratische' voorkeuren hebben. Wil dat dan ook zeggen dat deze subgroepen ook de meerderheid vormen binnen de totale groep Nederlanders met autocratische voorkeuren? Om die vraag te kunnen beantwoorden zoomen we in op de totale groep Nederlanders met een 'autocratische voorkeur' (13 procent van het totaal). Hoe is deze groep verdeeld naar achtergrondkenmerken en politieke voorkeur?

De resultaten staan in tabel 4.5. Uitgesplitst naar opleidingsniveau zien we dat 47 procent van alle respondenten met een 'autocratische' voorkeur een middelbaar opleidingsniveau heeft (het aandeel van middelbaar opgeleiden in

de totale populatie is 39 procent). Lager opgeleiden zijn oververtegenwoordigd in de groep respondenten die een 'tussenpositie innemen (31 procent tegenover 25 procent laagopgeleiden in de totale populatie). Uitgesplitst naar religie zien we dat moslims weliswaar enigszins zijn oververtegenwoordigd binnen de categorie 'autocratisch' (11 procent tegenover 8 procent in de totale populatie), maar we constateren (dus) ook dat het een betrekkelijk klein percentage is binnen de totale groep personen met een 'autocratische' voorkeur; de overgrote meerderheid van 89 procent van de personen met een 'autocratische' voorkeur heeft geen religie (52 procent) of is christelijk (34 procent).

Uitgesplitst naar politieke voorkeur blijkt uit de tabel dat het aandeel PVV- en FvD kiezers 31 procent bedraagt van alle respondenten met een 'autocratische' voorkeur, 27 procent van alle respondenten met een 'tussenpositie' en 11 procent van alle respondenten met een 'democratische' voorkeuren. Afgezet tegen de hele onderzoekspopulatie is het aandeel PVV- en FvD kiezers 20 procent. We kunnen dus enerzijds vaststellen dat PVV- en FvD kiezers zijn oververtegenwoordigd binnen de categorieën 'autocratisch' en 'tussenpositie' en ondervertegenwoordigd binnen de categorie 'democratisch'. Echter: we stellen ook vast dat van alle respondenten met 'autocratische' voorkeuren de overgrote meerderheid (69 procent) dus *geen* PVV- en FvD kiezer is, maar afkomstig is uit een breed spectrum van linkse (GL, PvdA, SP, D66: 25 procent), centristische (CDA, 50-plus: 13 procent) of rechtse politieke partijen (VVD: 13 procent) (plus overige partijen en weet niet: 18 procent) (zie tabel 4.5).

Tabel 4.5 Wat zijn de achtergrondkenmerken en politieke voorkeuren van personen met voorkeur voor een autocratische respectievelijk democratische bestuursvorm voor Nederland?

		Aandeel in groep 'autocratisch'	Aandeel in groep met 'tussenpositie'	Aandeel in groep 'democratisch'	Aandeel in totale populatie
Opleidingsniveau	laag	22%	31%	18%	25%
	middelbaar	47%	38%	37%	39%
	hoog	31%	31%	45%	36%
Leeftijdscategorie	18-24	15%	12%	13%	13%
	25-35	23%	20%	17%	19%
	36-50	23%	26%	25%	25%
	51-64	17%	22%	23%	22%
	65 jaar of ouder	22%	20%	22%	21%
Sekse	Man	51%	53%	46%	48%
	Vrouw	49%	47%	54%	52%
Religie	Christelijk	34%	40%	40%	39%
	Moslim	11%	9%	5%	8%
	Anders	3%	4%	4%	4%
	Nee	52%	46%	51%	49%
Stad of dorp	Stad (meer dan 100.000 inwoners)	32%	29%	29%	29%
	Stad (20.000 tot 100.000 inwoners)	26%	32%	32%	30%
	Stad of dorp (5.000 tot 20.000 inwoners)	27%	25%	24%	26%
	Dorp (minder dan 5.000 inwoners)	15%	14%	15%	15%

		Aandeel in groep 'autocratisch'	Aandeel in groep met 'tussenpositie'	Aandeel in groep 'democratisch'	Aandeel in totale populatie
Partijvoorkeur	VVD	13%	12%	12%	11%
	PvdA	10%	10%	11%	10%
	CDA	6%	5%	8%	7%
	GroenLinks	7%	6%	10%	8%
	PVV	19%	13%	5%	10%
	Forum voor Democratie	12%	14%	6%	10%
	D66	2%	5%	6%	5%
	SP	6%	5%	6%	5%
	50PLUS	7%	4%	5%	5%
	Anders	8%	12%	12%	12%
	Weet ik niet/ niet stemmen	10%	14%	19%	17%

Vergelijkbare resultaten vinden we als we de bovenstaande analyse uitvoeren op voorkeuren van Nederlanders voor de illiberale bestuursvorm *'De regering neemt besluiten over wat hen het beste lijkt voor het land en hoeft zich daarbij niet druk te maken om het parlement'* versus een voorkeur voor de parlementair democratische bestuursvorm.

De bovengenoemde bevindingen nuanceren het beeld dat het vooral laagopgeleiden en stemmers op PVV en FvD zijn die open staan voor autocratische/illiberale vormen van landsbestuur. Nederlanders met een voorkeur voor een autocratische of illiberale bestuursvorm, zijn niet te vinden onder één noemer. Het betreft oudere en jongere mensen, mensen met een hoge, middelbare of lage opleiding, mannen en vrouwen, niet-gelovigen, christenen en moslims. Laagopgeleiden en stemmers op PVV en FvD zijn weliswaar relatief oververtegenwoordigd onder de Nederlanders met autocratische/illiberale voorkeuren, echter, in absolute termen ligt dat anders. Van alle Nederlanders die een autocratische/illiberale bestuursvorm een (altijd of meestal) goede manier

vindt en de parlementair-democratische bestuursvorm (meestal) niet, wordt de meerderheid gevormd door middelbaar- en hoogopgeleiden en stemmers op andere partijen dan PVV en FvD.

4.6. Dilemma's Illiberale democratie

Aan respondenten zijn dilemma's voorgelegd over democratie in Nederland aan de hand van tegenovergestelde stellingen. Men moest telkens aangeven of men zich het meest kan vinden in keuze A of B. Concreet zijn de volgende stellingen voorgelegd:

Wat heeft uw voorkeur, A of B?

- A. Regeringen moeten doen wat de meeste Nederlanders willen, ook al zijn er wetten die dat niet toestaan.
- B. Regeringen moeten zich aan de wet houden ook al wil de meerderheid van de Nederlanders dat ze dat niet doen.

Wat heeft uw voorkeur, A of B?

- A. Als uitspraken van rechters het beleid van een regering hinderen, dan vind ik dat de regering deze uitspraken mag negeren.
- B. Zelfs als uitspraken van rechters het beleid van een regering hinderen, moet de regering toch deze uitspraken gehoorzamen.

Wat heeft uw voorkeur, A of B?

- A. Een regering mag het parlement (Tweede Kamer) negeren, als het parlement de regering tegenwerkt in het maken en uitvoeren van beleid.
- B. Zelfs als het parlement (Tweede Kamer) het beleid van een regering tegenwerkt, mag de regering het parlement niet negeren.

Wat heeft uw voorkeur, A of B?

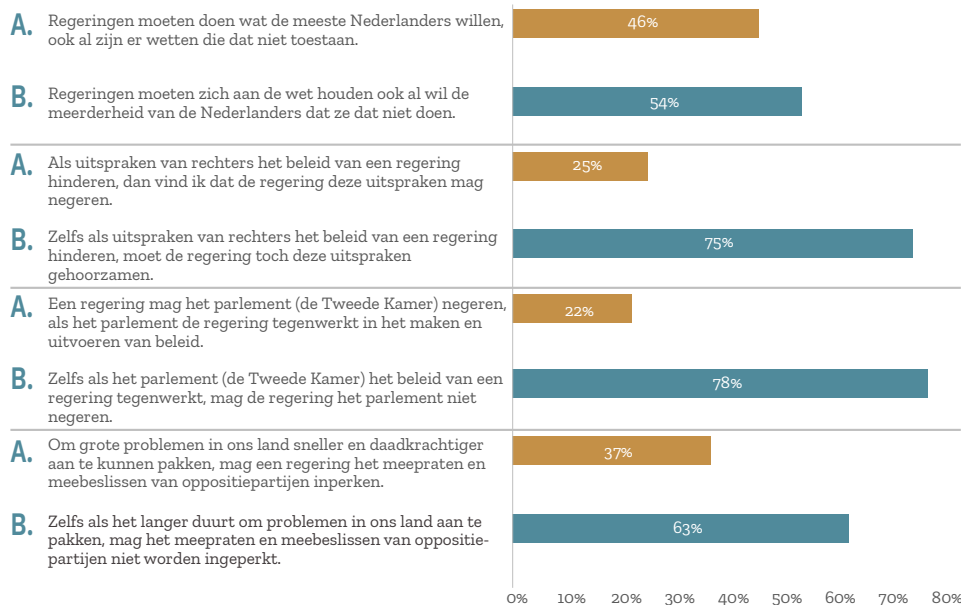
A. Om grote problemen in ons land sneller en daadkrachtiger aan te kunnen pakken, mag een regering het meepraten en meebeslissen van oppositiepartijen inperken.

B. Zelfs als het langer duurt om problemen in ons land aan te pakken, mag het meepraten en meebeslissen van oppositiepartijen niet worden ingeperkt.

Resultaten

De resultaten worden weergegeven in figuur 4.8.

Figuur 4.8 Stellingen Illiberale democratie. Onderstaand worden telkens tegenovergestelde stellingen over democratie in Nederland aan u voorgelegd. Geef telkens aan of u stelling A of B het beste vindt.

- Uit de figuur blijkt dat bijna de helft van de Nederlanders (46 procent) kiest voor de 'illiberale' optie 'Regeringen moeten doen wat de meeste Nederlanders willen, ook al zijn er wetten die dat niet toestaan'. Ook de andere drie illiberale opties hebben de voorkeur van een aanzienlijke minderheid van de Nederlanders.
- Een kwart van de Nederlanders (25 procent) vindt dat de regering uitspraken van rechters mag negeren als deze het beleid van een regering hinderen.
- Ruim één op de vijf Nederlanders (22 procent) vindt dat de regering het parlement (Tweede Kamer) mag negeren, als het parlement de regering tegenwerkt in het maken en uitvoeren van beleid.
- Een op de drie Nederlanders (37 procent) vindt dat een regering het meepraten en meebeslissen van oppositiepartijen mag inperken om grote problemen in het land sneller en daadkrachtiger aan te kunnen pakken.

Uitgesplitst naar achtergrondkenmerken en politieke voorkeur vallen voor de genoemde dilemma's de volgende resultaten op:

Regeringen moeten doen wat de meeste Nederlanders willen, ook al zijn er wetten die dat niet toestaan

- Het uitvoeren van de wil van het volk, waarbij zonodig wetten worden genegeerd, heeft de voorkeur van 46% van de Nederlanders). Deze illiberale optie krijgt aanzienlijke steun (tussen 40 – 50 procent) binnen de meeste van de subgroepen die we hebben onderscheiden. Groepen die iets afwijken zijn hoger opgeleiden (37 procent) en ouderen (35 procent).
- Uitgesplitst naar politieke voorkeur zien we grotere verschillen. Kiezers van PVV (60 procent) en FvD (68 procent) zijn het vaakst voorstander van het uitvoeren van de wil van het volk, waarbij zonodig wetten worden genegeerd. Bij de andere partijen liggen deze percentages tussen 30 en 47 procent.

Een regering mag het meepraten en meebeslissen van oppositiepartijen inperken om grote problemen in het land sneller en daadkrachtiger aan te kunnen pakken

- Het inperken door een regering van het meepraten en meebeslissen van oppositiepartijen om grote problemen in het land sneller en daadkrachtiger aan te kunnen pakken, is als voorkeursoptie gekozen door een op de drie Nederlanders (37 procent). Ook deze illiberale optie krijgt aanzienlijke steun (tussen 35 – 45 procent) binnen de meeste van de subgroepen die we hebben onderscheiden. Groepen die (iets) lager of hoger scoren op de optie zijn respectievelijk personen van 51 jaar en ouder (26 procent), moslims (51 procent).
- Uitgesplitst naar politieke voorkeur zien we wederom grotere verschillen. Kiezers van CDA (52 procent) en VVD (eveneens 52 procent) zijn het vaakst voorstander van het inperken door een regering van het meepraten en meebeslissen van oppositiepartijen. Bij de andere partijen liggen deze percentages tussen 30 en 40 procent (met SP-kiezers als de uitzondering: 12 procent). Het lijkt niet toevallig dat juist de kiezers van twee partijen die thans onderdeel van de regering zijn (CDA en VVD) het vaakst voorstander zijn scoren op het inperken door een regering van het meepraten en meebeslissen van oppositiepartijen, en niet de kiezers van andere partijen. Regeringsdeelname van de favoriete partij maakt klaarblijkelijk de kans groter op illiberale sentimenten bij kiezers.

Een regering mag uitspraken van rechters negeren als deze het beleid van een regering hinderen

- Een kwart van de Nederlanders (25 procent) vindt dat een regering uitspraken van rechters mag negeren als deze het beleid van een regering hinderen. Binnen alle subgroepen die we onderscheiden, krijgt deze illiberale optie de voorkeur van 21 tot 29 procent.
- Ook als we inzoomen op politieke voorkeur zien we beperkte verschillen. Kiezers van FvD (34 procent), PVV (33 procent) en VVD (32 procent) vinden het vaakst dat als uitspraken van rechters het beleid van een regering

hinderen, een regering deze uitspraken mag negeren. Bij de andere partijen liggen deze percentages tussen 18 en 26 procent.

Regering mag het parlement (Tweede Kamer) negeren, als het parlement de regering tegenwerkt in het maken en uitvoeren van beleid

- Ruim één op de vijf Nederlanders (22 procent) vindt dat de regering het parlement (Tweede Kamer) mag negeren, als het parlement de regering tegenwerkt in het maken en uitvoeren van beleid. Binnen alle subgroepen die we onderscheiden, krijgt deze illiberale optie de voorkeur van 16 tot 27 procent.
- Als we kijken naar politieke voorkeur, blijkt dat ook bij dit dilemma geen grote uitschieters zijn. Kiezers van de VVD (29 procent), FvD (25 procent) en PVV (24 procent) kiezen iets vaker dan gemiddeld voor de illiberale optie. Het percentage bij de andere partijen varieert tussen de 16 procent en 23 procent.

4.7. Stellingen Illiberale democratie aanpak klimaatverandering en komst vluchtelingen

De in paragraaf 4.6 genoemde dilemma's zijn breed geformuleerd, er wordt voor het 'beleid van een regering' niet gespecificeerd op welke maatschappelijke problemen het beleid betrekking heeft. Dit biedt ruimte aan respondenten om een eigen invulling te geven aan de 'problemen' die de regering daadkrachtig moet aanpakken. De ene Nederlander vindt bijvoorbeeld de 'crisis in de zorg' een groot probleem, terwijl een ander milieuvervuiling als een groot probleem ervaart. Hierom hebben we Nederlanders de dilemma's tevens voorgelegd op twee concrete thema's, waarover veel Nederlanders zich zorgen maken.⁴² Het betreft de thema's 'komst en opvang van vluchtelingen' en 'gevolgen van klimaatverandering'.

42 SCP-trendonderzoeken (Continu Onderzoek Burgerperspectieven)

- Bezorgdheid dat de eventuele komst van een nieuwe stroom vluchtelingen uit oorlogsgebieden naar Nederland zal leiden tot (grote) problemen in de Nederlandse samenleving.
- Bezorgdheid over de gevolgen van de klimaatverandering.

De cijfers in tabel 4.6 en tabel 4.7 bevestigen dat dit inderdaad twee thema's zijn waarover veel Nederlanders zich zorgen maken, en dat veel Nederlanders vinden dat er daadkrachtiger beleid gevoerd moet worden. We kiezen doelbewust om zowel een thema uit te vragen dat wordt geassocieerd met 'rechts' en een thema dat wordt geassocieerd met 'links'. Onze vooronderstelling is namelijk dat illiberale tendensen kunnen voorkomen bij zowel 'rechts' georiënteerde burgers als bij 'links' georiënteerde burgers. Respondenten worden democratische vs. illiberale opties voorgelegd, als zij zich over (een van de) bovenstaande thema's zorgen maken en bovendien vinden dat ofwel een strenger asielbeleid moet worden gevoerd (desnoods door ingrijpende maatregelen) ofwel ingrijpender maatregelen nodig zijn tegen klimaatverandering.

Tabel 4.6 **Zorgen over klimaatverandering en komst vluchtelingen**

	Ik maak me hierover veel zorgen.	Ik maak me hierover enige zorgen.	Ik maak me hierover weinig of geen zorgen.
Stel dat komend jaar een groot aantal vluchtelingen uit oorlogsgebieden naar Nederland zou komen. In hoeverre maakt u zich zorgen dat de komst van vluchtelingen zal leiden tot (grote) problemen in de Nederlandse samenleving?	45%	42%	13%
In hoeverre maakt u zich zorgen over de gevolgen van klimaatverandering?	34%	47%	19%

Tabel 4.7 **Hoe omgaan met klimaatverandering en komst van vluchtelingen**⁴³

	We moeten een strenger asielbeleid voeren, desnoods door ingrijpende maatregelen.	Het huidige asielbeleid is voldoende.	We moeten een ruimhartiger asielbeleid voeren.
Hoe vindt u dat we moeten omgaan met de komst van vluchtelingen?	61%	24%	14%
	Er zijn ingrijpendere maatregelen nodig tegen klimaatverandering.	Er worden momenteel voldoende maatregelen genomen.	Er zijn geen of minder maatregelen nodig.
In hoeverre vindt u dat we meer of minder moeten doen aan het voorkomen van klimaatverandering?	44%	41%	15%

(Il)liberale stellingen aanpak klimaatverandering en komst vluchtelingen

Aan respondenten die aangaven dat ze zich zorgen maken over de gevolgen van de mogelijke komst van veel vluchtelingen en een streng asielbeleid nodig achten om problemen in de samenleving te voorkomen, zijn onderstaande 'liberale' als de 'illiberale' opties voorgelegd.

⁴³ Het is overigens interessant om te constateren dat op thema's die door media en politiek als 'rechts' of 'links' worden geframed, er desalniettemin een flinke variatie is aan standpunten onder de kiezers van linkse en rechtse politieke partijen. Bijvoorbeeld: van alle partijen zijn de kiezers van GroenLinks het minst vaak voorstander van een strenger asielbeleid, toch is dit nog altijd 22 procent (tegenover 29 procent die juist een ruimhartiger asielbeleid wenst). Bij klimaatbeleid zien we hetzelfde beeld. Van alle partijen zijn de kiezers van FvD en PVV het minst vaak voorstander van ingrijpendere maatregelen tegen klimaatverandering, toch is 23 procent van deze kiezers hiervan wel degelijk voorstander (tegenover 36 procent die vindt dat er juist minder of geen klimaatregelen nodig zijn).

Asielbeleid

U gaf aan bezorgd te zijn dat de komst van vluchtelingen naar Nederland zal leiden tot (grote) problemen in de samenleving. Ook gaf u aan dat een strenger asielbeleid gevoerd moet worden, desnoods door ingrijpende maatregelen. Stelt u zich nu de situatie voor dat daadwerkelijk veel vluchtelingen naar Nederland willen komen. **Kiest u onderstaand telkens voor optie A of B.**

Wat heeft uw voorkeur, A of B?

- A. Als de meeste Nederlanders een strenger asielbeleid willen dan moet de regering dat uitvoeren, ook al zijn er wetten die dat niet toestaan.
- B. De regering moet zich aan de wet houden, ook al wil de meerderheid van de Nederlanders dat ze dat niet doen.

Wat heeft uw voorkeur, A of B?

- A. Als uitspraken van rechters een strenger asielbeleid van de regering hinderen, dan vind ik dat de regering deze uitspraken mag negeren.
- B. Zelfs als uitspraken van rechters een strenger asielbeleid van een regering hinderen, moet de regering toch deze uitspraken gehoorzamen.

Wat heeft uw voorkeur, A of B?

- A. De regering mag het parlement negeren, als het parlement de regering tegenwerkt in het maken en uitvoeren van een strenger asielbeleid.
- B. Zelfs als het parlement het strengere asielbeleid van een regering

tegenwerkt, mag de regering het parlement niet negeren.

Wat heeft uw voorkeur, A of B?

- A. De regering mag het meepraten en meebeslissen van oppositiepartijen kunnen inperken, om sneller en daadkrachtiger een streng asielbeleid te kunnen voeren.
- B. Zelfs als het langer duurt voordat een streng asielbeleid kan worden gevoerd, mag het meepraten en meebeslissen van oppositiepartijen niet worden ingeperkt.

De resultaten worden weergegeven in tabel 4.8. Uit de tabel blijkt dat van de Nederlanders die zich zorgen maken over een mogelijke komst van veel vluchtelingen en tevens een strenger asielbeleid willen:

Tabel 4.8 Resultaten dilemma's strenger asielbeleid

Volkswil uitvoeren ook als wetten dat niet toestaan:

A. Als de meeste Nederlanders een strenger asielbeleid willen dan moet de regering dat uitvoeren, ook al zijn er wetten die dat niet toestaan.	66%
B. De regering moet zich aan de wet houden, ook al wil de meerderheid van de Nederlanders dat ze dat niet doen	34%

Uitspraken van rechters negeren:

A. Als uitspraken van rechters een strenger asielbeleid van de regering hinderen, dan vind ik dat de regering deze uitspraken mag negeren.	48%
B. Zelfs als uitspraken van rechters een strenger asielbeleid van een regering hinderen, moet de regering toch deze uitspraken gehoorzamen.	52%

Parlement negeren:

A. De regering mag het parlement negeren, als het parlement de regering tegenwerkt in het maken en uitvoeren van een strenger asielbeleid.	46%
B. Zelfs als het parlement het strengere asielbeleid van een regering tegenwerkt, mag de regering het parlement niet negeren.	54%

Meepraten van oppositiepartijen inperken:

A. De regering mag het meepraten en meebeslissen van oppositiepartijen kunnen inperken, om sneller en daadkrachtiger een streng asielbeleid te kunnen voeren.	56%
B. Zelfs als het langer duurt voordat een streng asielbeleid kan worden gevoerd, mag het meepraten en meebeslissen van oppositiepartijen niet worden ingeperkt.	44%

- Ruim de helft (56 procent) is van mening dat als de meeste Nederlanders een strenger asielbeleid willen de regering dat dan ook moet uitvoeren, ook al zijn er wetten die dat niet toestaan.
- Bijna de helft (48 procent) vindt dat 'als uitspraken van rechters een strenger asielbeleid van de regering hinderen, dan mag de regering deze uitspraken negeren.'
- Eveneens bijna de helft (46 procent) kiest de optie dat de regering het parlement mag negeren, als het parlement de regering tegenwerkt in het maken en uitvoeren van een strenger asielbeleid.
- Twee op de drie (66 procent) vindt dat de regering het meepraten en meebeslissen van oppositiepartijen moet kunnen inperken, om sneller en daadkrachtiger een streng asielbeleid te kunnen voeren.

Aan respondenten die aangaven zich zorgen te maken over klimaatverandering en ingrijpender maatregelen willen, zijn de volgende 'liberale' en 'illiberale' opties voorgelegd.

Klimaatbeleid

*U gaf aan dat u zich zorgen maakt over de gevolgen van klimaatverandering. Ook gaf u aan dat meer moet worden gedaan om klimaatverandering te voorkomen. **Kiest u onderstaand telkens voor optie A of B.***

Wat heeft uw voorkeur, A of B?

A. Als de meeste Nederlanders een daadkrachtig klimaatbeleid willen dan moet de regering dat uitvoeren, ook al zijn er wetten die

dat niet toestaan.

B. De regering moet zich aan de wet houden, ook al wil de meerderheid van de Nederlanders dat ze dat niet doen.

Wat heeft uw voorkeur, A of B?

A. Als uitspraken van rechters daadkrachtig klimaatbeleid van de regering hinderen, dan vind ik dat de regering deze uitspraken mag negeren.

B. Zelfs als uitspraken van rechters daadkrachtig klimaatbeleid van een regering hinderen, moet de regering toch deze uitspraken gehoorzamen.

Wat heeft uw voorkeur, A of B?

A. De regering mag het parlement negeren, als het parlement de regering tegenwerkt in het maken en uitvoeren van een daadkrachtig klimaatbeleid.

B. Zelfs als het parlement een daadkrachtig klimaatbeleid van een regering tegenwerkt, mag de regering het parlement niet negeren.

Wat heeft uw voorkeur, A of B?

A. De regering mag het meepraten en meebeslissen van oppositiepartijen kunnen inperken, om sneller en daadkrachtiger maatregelen tegen klimaatverandering te kunnen nemen.

B. Zelfs als het langer duurt voordat maatregelen tegen klimaatverandering kunnen worden genomen, mag het meepraten en meebeslissen van oppositiepartijen niet worden ingeperkt.

De resultaten worden weergegeven in tabel 4.9. Uit de tabel blijkt:

- 42 procent van de Nederlanders die zich zorgen maken over de gevolgen van klimaatverandering en een strenger klimaatbeleid willen, is van mening dat als de meeste Nederlanders een strenger klimaatbeleid willen de regering dat dan ook moet uitvoeren, ook al zijn er wetten die dat niet toestaan.
- 25 procent van de Nederlanders die zich zorgen maken en een strenger klimaatbeleid willen, kiest voor de optie dat 'als uitspraken van rechters een strenger klimaatbeleid van de regering hinderen, dan vind ik dat de regering deze uitspraken mag negeren.'
- 30 procent van de Nederlanders die zich zorgen maken en een strenger klimaatbeleid willen, kiest voor de optie dat de regering het parlement mag negeren, als het parlement de regering tegenwerkt in het maken en uitvoeren van een strenger klimaatbeleid.
- 43 procent van de Nederlanders die zich zorgen maken en een strenger klimaatbeleid willen, vindt dat de regering het meepraten en meebeslissen van oppositiepartijen mag kunnen inperken, om sneller en daadkrachtiger maatregelen tegen klimaatverandering te kunnen nemen.

Tabel 4.9 Resultaten dilemma's strenger asielbeleid

Volkswil uitvoeren ook als wetten dat niet toestaan:

A. Als de meeste Nederlanders een daadkrachtig klimaatbeleid willen dan moet de regering dat uitvoeren, ook al zijn er wetten die dat niet toestaan.	42%
B. De regering moet zich aan de wet houden, ook al wil de meerderheid van de Nederlanders dat ze dat niet doen	58%

Uitspraken van rechters negeren:

A. Als uitspraken van rechters een daadkrachtig klimaatbeleid van de regering hinderen, dan vind ik dat de regering deze uitspraken mag negeren.	25%
B. Zelfs als uitspraken van rechters een daadkrachtig klimaatbeleid van een regering hinderen, moet de regering toch deze uitspraken gehoorzamen.	75%

Parlement negeren:

A. De regering mag het parlement negeren, als het parlement de regering tegenwerkt in het maken en uitvoeren van een daadkrachtig klimaatbeleid.	30%
B. Zelfs als het parlement het daadkrachtig klimaatbeleid van een regering tegenwerkt, mag de regering het parlement niet negeren.	70%

Meepraten van oppositiepartijen inperken:

A. De regering mag het meepraten en meebeslissen van oppositiepartijen kunnen inperken, om sneller en daadkrachtiger maatregelen tegen klimaatverandering te kunnen nemen.	43%
B. Zelfs als het langer duurt voordat daadkrachtiger maatregelen tegen klimaatverandering kunnen worden genomen, mag het meepraten en meebeslissen van oppositiepartijen niet worden ingeperkt.	57%

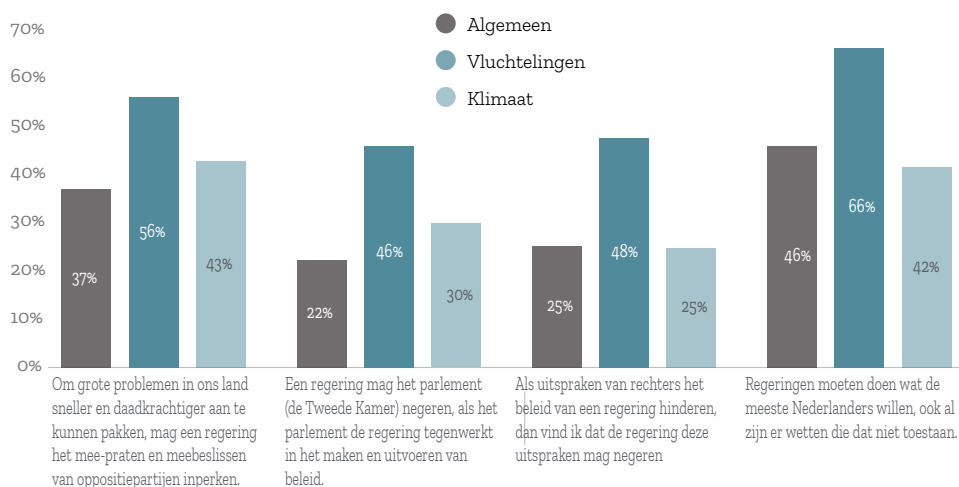
In figuur 4.9 worden de uitkomsten van de 'algemene opties', 'opties aanpak asielbeleid' en 'opties aanpak klimaatbeleid' met elkaar vergeleken. Uit de resultaten wordt duidelijk dat Nederlanders die zich zorgen maken over een mogelijke komst van veel vluchtelingen en een strenger asielbeleid willen, vaker instemmen met illiberale stellingen om een strenger asielbeleid mogelijk te maken, dan dat Nederlanders instemmen met de 'algemene' illiberale stellingen. Daarentegen blijkt ook dat Nederlanders die zich zorgen maken over de gevolgen van klimaatverandering en daarom een strenger klimaatbeleid willen, *niet of nauwelijks* vaker instemmen met illiberale stellingen om een strenger klimaatbeleid mogelijk te maken, dan dat Nederlanders instemmen met de 'algemene' illiberale stellingen.

- De illiberale optie *Om grote problemen in ons land sneller een daadkrachtiger aanpak te kunnen pakken mag een regering het meepraten en meebeslissen van oppositiepartijen inperken* krijgt 'algemeen' de steun van 37 procent van de Nederlanders. Aanzienlijk vaker wordt aan deze optie de voorkeur gegeven om een strenger asielbeleid te kunnen realiseren (56 procent); bij 'een daadkrachtiger klimaatbeleid' is dit 43 procent.
- Ruim één op de vijf Nederlanders (22 procent) kiest -algemeen- voor de illiberale optie dat een regering het parlement (Tweede Kamer) mag negeren als het parlement de regering tegenwerkt in het maken en uitvoeren van

beleid. Ten behoeve van 'een strenger asielbeleid' is dit percentage hoger (46 procent); bij 'een daadkrachtiger klimaatbeleid' is dit 30 procent.

- Een kwart van de Nederlanders (25 procent) kiest -algemeen- voor de illiberale optie dat een regering uitspraken van rechters mag negeren als deze het beleid van de regering hinderen. Bij 'een strenger asielbeleid' is dit percentage hoger (48 procent); bij 'een daadkrachtiger klimaatbeleid' is dit 25 procent.
- De illiberale optie *Regeringen moeten doen wat de meeste Nederlanders willen, ook al zijn er wetten die dat niet toestaan*, wordt 'algemeen' gekozen door 46 procent van de Nederlanders. Dit percentage ligt aanzienlijk hoger als het er om gaat 'een strenger asielbeleid' te kunnen realiseren (66 procent); bij 'een daadkrachtiger klimaatbeleid' is dit 42 procent.

Figuur 4.9 **Vergelijking resultaten illiberale voorkeur aanpak klimaat- en asielbeleid**

Wie zijn de Nederlanders die op de vier dilemma's kiezen voor de illiberale opties? We hebben voor zowel de 'algemene' variant, de 'strenger asielbeleid' variant als de 'daadkrachtiger klimaatbeleid' variant geanalyseerd wat de

achtergrondkenmerken en politieke voorkeuren zijn van deze personen. Voor de vier dilemma's vallen voor de volgende resultaten op.

Regeringen moeten doen wat de meeste Nederlanders willen, ook al zijn er wetten die dat niet toestaan

- De achtergrondkenmerken maken betrekkelijk weinig uit voor de mate waarin Nederlanders *in algemene zin* de voorkeur geven aan het uitvoeren van de wil van het volk, ook al zijn er wetten die dat niet toestaan, om de grote problemen in ons land daadkrachtiger aan te kunnen pakken. Als we echter inzoomen op de voorstanders van illiberale opties om een daadkrachtiger asielbeleid respectievelijk een daadkrachtiger klimaatbeleid te kunnen voeren, dan blijken wel aanzienlijke verschillen naar achtergrondkenmerken. De groep die voorstander is van het uitvoeren van de volkswil voor een daadkrachtiger asielbeleid bestaat voor 33 procent uit laagopgeleiden en voor 40 procent uit middelbaar opgeleiden; hoogopgeleiden is de kleinste groep (27 procent). Bij de groep die voorstander is van het uitvoeren van de volkswil voor een daadkrachtiger klimaatbeleid zien we echter dat *bijna de helft* van deze voorstanders bestaat uit hoogopgeleiden (48 procent). Andere groepen die oververtegenwoordigd zijn binnen de groepen die ten behoeve van een daadkrachtiger asiel- respectievelijk klimaatbeleid de wil van het volk voorrang willen geven boven wetten zijn jongeren 18-35 jaar, vrouwen, moslims, inwoners grote steden (klimaatbeleid); en ouderen 65 plus, mensen zonder religie (asielbeleid).
- Uitgesplitst naar politieke voorkeur zien we eveneens aanzienlijke verschillen. De groep mensen die voorstander is van het uitvoeren van de volkswil voor een daadkrachtiger asielbeleid bestaat voor 36 procent uit stemmers op FvD en PVV. Ook kiezers van 50-plus (10 procent) en VVD (14 procent) zijn oververtegenwoordigd. Binnen de groep Nederlanders die voorstander is van het uitvoeren van de volkswil voor een daadkrachtiger klimaatbeleid blijken kiezers van GroenLinks (15 procent), D66 (9 procent) en 'overige partijen' (17 procent, o.a. CU, PvdD en DENK) oververtegenwoordigd te zijn.

Regering mag het parlement (Tweede Kamer) negeren, als het parlement de regering tegenwerkt in het maken en uitvoeren van beleid

- Uitgesplitst naar achtergrondkenmerken blijkt dat bij 'strenger asielbeleid' wederom laag (35 procent) - en middelbaar opgeleiden (41 procent) oververtegenwoordigd zijn binnen de groep die voorstander is van het zo nodig negeren van het parlement voor een daadkrachtiger asielbeleid; hoogopgeleiden is de kleinste groep (24 procent). Bij de groep die voorstander is van het negeren van het parlement voor een daadkrachtiger klimaatbeleid zien we echter dat hoogopgeleiden wederom de grootste groep is, zij het iets minder groot dan bij uitvoeren van de volkswil (41 procent). Ook jongeren 18-24 jaar vinden dat ten behoeve van een krachtig klimaatbeleid een regering zo nodig het parlement kan negeren. Omwille van een daadkrachtig asielbeleid vinden (wederom) ouderen 65 plus, mensen zonder religie (asielbeleid) dat zo nodig het parlement genegeerd kan worden.
- Uitgesplitst naar politieke voorkeur blijkt dat kiezers van PVV en FVD (beiden 20 procent) en in mindere mate VVD (14 procent) en 50-plus (9 procent) oververtegenwoordigd zijn binnen de groep Nederlanders die voorstander is van het zo nodig negeren van het parlement voor een daadkrachtiger asielbeleid. Binnen de groep Nederlanders die voorstander is van het negeren van het parlement voor een daadkrachtiger klimaatbeleid zijn wederom kiezers van GroenLinks (20 procent), D66 (7 procent) en 'overige partijen' (17 procent) oververtegenwoordigd.

Een regering mag uitspraken van rechters negeren als deze het beleid van een regering hinderen en om grote problemen in ons land sneller en daadkrachtiger aan te kunnen pakken, mag een regering het meepraten en meebeslissen van oppositiepartijen kunnen inperken

- In grote lijnen zien we voor de dilemma's op het negeren van uitspraken van rechters en het meepraten en meebeslissen van oppositiepartijen voor een daadkrachtiger asiel- of milieubeleid dezelfde resultaat patronen als voor de eerdere twee besproken dilemma's.

- Ook uitgesplitst naar politieke voorkeur zien we voor het negeren van uitspraken van rechters en het inperken van het meepraten en meebeslissen van oppositiepartijen, ongeveer dezelfde patronen in de resultaten als voor de eerdere twee besproken dilemma's.

5 Schaal ‘ontvankelijkheid voor illiberaal en anti-democratisch denken’

5.1. Introductie

In het vorige hoofdstuk hebben we beschreven hoe Nederlanders denken over democratie en over dilemma's met gevolgen voor de democratie die zich kunnen manifesteren binnen het democratisch systeem. Onze bevindingen laten enerzijds zien dat er veel draagvlak is voor parlementaire democratie als meest gewenste bestuursvorm, maar anderzijds ook dat illiberale en antidemocratische bestuursvormen voor een aanzienlijk aantal Nederlanders acceptabel lijken te zijn. De resultaten in paragraaf 4.5 tonen dat bijna één op de vijf Nederlanders een sterke leider die zich niet druk hoeft te maken om het parlement en verkiezingen altijd of meestal een goede manier vindt om het land te besturen. Tegelijkertijd vinden veel van deze personen dat óók parlementaire democratie altijd of meestal een goede manier is om het land te besturen. Verdiepende analyses in hoofdstuk 4 over dilemma's binnen de democratie maken duidelijk, in lijn met de bevindingen uit de diepte-interviews die we hebben afgenomen (zie bijlage 4), dat de voorkeuren van Nederlanders voor antidemocratische of illiberale manieren van bestuur niet generiek zijn. Slechts drie procent van respondenten vindt een sterk leider altijd/meestal een goede manier om het land te besturen, en parlementaire democratie meestal niet of nooit. De analyses van de resultaten in paragraaf 4.6 (dilemma's illiberale democratie) en paragraaf 4.7 (stellingen illiberale democratie aanpak klimaatproblemen en komst van vluchtelingen) laten zien dat veel Nederlanders in

algemeen zin voorstander zijn van het parlementair-democratische systeem maar over bepaalde urgente maatschappelijke thema's zo bezorgd zijn, dat ze er geen vertrouwen in hebben dat de democratie deze goed of tijdig kan oplossen. Deze mensen neigen voor die gevallen naar sterk leiderschap dat knopen kan doorhakken, ook als daarmee de parlementaire controle, rechtelijke uitspraken, wetgeving en debat buitenspel zouden komen te staan. Dit geldt voor zowel links als rechts georiënteerde burgers.

Om nog beter zicht te krijgen op deze paradoxale uitkomsten, namelijk dat mensen tegelijkertijd zowel democratische als niet-democratische voorkeuren kunnen hebben, hebben we een 'ontvankelijkheidsschaal' ontwikkeld. Deze schaal beoogt te meten: *de mate waarin Nederlanders wel of niet ontvankelijk zijn voor illiberaal en antidemocratisch denken*. In de schaal zijn de vraagstellingen en dilemma's meegenomen uit het onderzoek met 'democratische' versus 'niet-democratische' antwoordopties. Meerwaarde van de schaal is daarnaast dat deze gebruikt kan worden voor vergelijkingen van *de ontwikkeling van de ontvankelijkheid voor illiberaal en antidemocratisch denken in de tijd*.

In de 'ontvankelijkheidsschaal' zijn de antwoorden op de volgende vraagstellingen en dilemma's meegenomen:

- Welke zaken vinden Nederlanders belangrijk in een democratie? De vraagstellingen in dit vragenblok representeren meerdere zaken die deel zijn van een veerkrachtige democratie: onafhankelijkheid en betrouwbaarheid van media; onafhankelijkheid van rechters; regering legt verantwoording af aan kiezers; rekening houden met de diverse ideeën, belangen en rechten van groepen in de samenleving. In paragraaf 5.3 staat de nadere toelichting op welke concrete vraagstellingen zijn voorgelegd.
- Welke bestuursvormen zijn een goede manier om Nederland te besturen? Wat vinden Nederlanders van diverse onderstaande (democratische en

illiberale/antidemocratische) mogelijkheden om Nederland te besturen: a) Regering en gekozen parlement nemen besluiten over wat hen het beste lijkt voor het land; b) De regering neemt besluiten over wat hen het beste lijkt voor het land, en hoeft zich daarbij niet druk te maken om het parlement. Na vier jaar kan de regering wel weggestemd worden als ze het niet goed hebben gedaan. c) Een sterke leider die zich niet druk hoeft te maken om het parlement en verkiezingen.⁴⁴ In paragraaf 4.5 staat de nadere toelichting op welke concrete vraagstellingen zijn voorgelegd.

- **Dilemma's democratie.** Dit vragenblok meet diverse aspecten van illiberale democratie. Aan Nederlanders zijn dilemma's voorgelegd over democratie in Nederland aan de hand van tegenovergestelde (democratische en illiberale/antidemocratische) stellingen. Men moest telkens aangeven of men zich het meest kan vinden in keuze A of B. De resultaten geven inzicht in hoeverre Nederlanders eraan de voorkeur geven dat maatschappelijke problemen sneller en daadkrachtiger moeten worden opgelost, ook als daardoor de positie van oppositiepartijen, het parlement, de rechtspraak en wetgeving worden ingeperkt. Zie paragraaf 4.6 voor de nadere toelichting op welke dilemma's zijn voorgelegd.

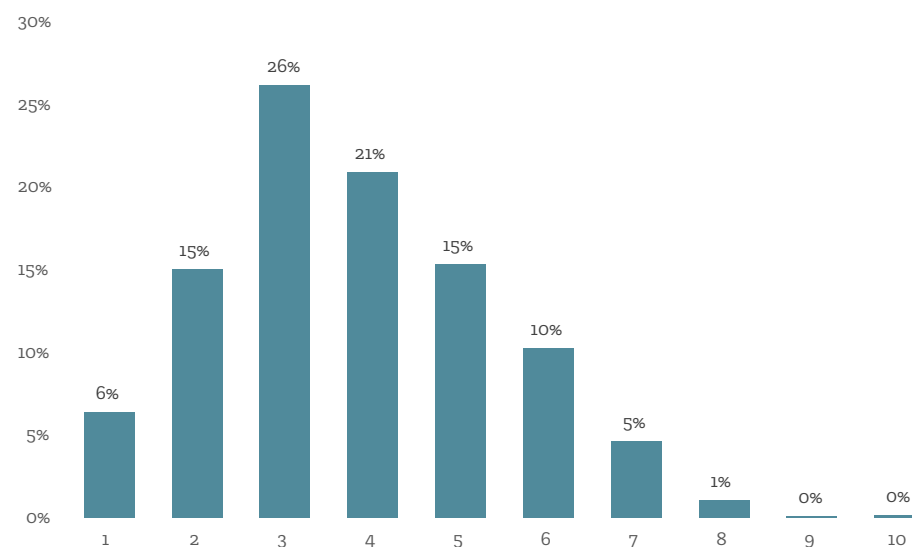
5.2. Resultaten op schaal 'ontvankelijkheid voor illiberaal en antidemocratisch denken'

We hebben geanalyseerd in hoeverre mensen in de geselecteerde vraagstellingen of dilemma's structureel kiezen voor ofwel 'democratische' antwoordopties, of wel niet-democratische antwoordopties. Deze exercitie heeft geleid tot een schaal die loopt van 1 (lage ontvankelijkheid: respondent kiest bij alle vraagstellingen en dilemma's voor een wel-democratische optie) tot 10 (hoge

⁴⁴ De optie 'Experts en niet de regering nemen besluiten over wat hen het beste lijkt voor het land' hebben we niet meegenomen, omdat deze niet goed past binnen de dichotomie 'democratisch-niet-democratisch'.

ontvankelijkheid: respondent kiest bij alle vraagstellingen en dilemma's voor een niet-democratische optie). De resultaten van de analyses worden weergegeven in figuur 5.1.

Figuur 5.1 Schaal ontvankelijkheid voor illiberaal en antidemocratisch denken

Interpretatie resultaten op ontvankelijkheidsschaal

Hoe de resultaten op de ontvankelijkheidsschaal te interpreteren?

Score 9 of 10 op de ontvankelijkheidsschaal

- Respondenten die 9 of 10 op de schaal scoren hebben structureel, dus bij (bijna) alle vragen, de keuze gemaakt voor de illiberale antwoordoptie. De groep is zeer beperkt in omvang, in totaal hebben drie personen (van in totaal 1.447, dat is 0,2 procent) een score 9 of 10 op de ontvankelijkheidsschaal.
- Deze respondenten zeggen bijvoorbeeld dat ze het niet belangrijk vinden dat de regering haar beslissingen uitlegt aan de kiezers, dat de rechten van minderheden worden beschermd, dat er onafhankelijke media en rechters

zijn en dat rekening wordt gehouden met de diverse ideeën, belangen en groepen in de samenleving.

- Deze respondenten wensen bovendien een sterk leider die zich niet druk hoeft te maken over parlement en verkiezingen, en wijzen de parlementaire democratie af.
- Ook kiezen deze respondenten (bijna) in alle gevallen voor de illiberale opties als het gaat om dilemma's over democratie in Nederland. Zij hebben de voorkeur dat maatschappelijke problemen snel en daadkrachtig moeten worden opgelost, ook als daardoor de positie van oppositiepartijen, het parlement, de rechtspraak en wetgeving worden ingeperkt.

Score 7 of 8 op de ontvankelijkheidsschaal

- Ongeveer zes procent van de respondenten scoort een 7 of 8 op de schaal. Deze respondenten geven aan een aantal aspecten van de democratie belangrijk te vinden maar andere aspecten neutraal of niet belangrijk. Men hecht er meestal wel aan dat de regering haar beslissingen uitlegt aan de kiezers, dat media en rechters onafhankelijk zijn en dat regeringspartijen afgestraft worden als ze verkiezingsbeloftes niet nakomen. Ook vindt men in meerderheid dat oppositiepartijen vrij moeten zijn om de regering te bekritisieren. Wat betreft het beschermen van de rechten van minderheden of het rekening houden met de diverse ideeën, belangen en groepen in de samenleving oordelen deze respondenten vaker neutraal.
- Deze groep respondenten zegt een sterk leider die zich niet druk hoeft te maken over parlement en verkiezingen 'soms' of 'meestal' een geschikte bestuursvorm te vinden, tegenover parlementaire democratie 'soms'.
- Bij de democratische dilemma's hebben deze respondenten meestal de voorkeur dat maatschappelijke problemen snel en daadkrachtig moeten worden opgelost, ook als daardoor de positie van oppositiepartijen, het parlement, de rechtspraak en wetgeving worden ingeperkt.

Score 5 of 6 op de ontvankelijkheidsschaal

- Schaalscores 5 of 6 gelden voor ongeveer een kwart van de respondenten. Deze respondenten hechten over het algemeen veel belang aan de zaken die een veerkrachtige democratie representeren. Een minderheid binnen deze groep geeft aan dat ze beperkt of geen belang hechten aan rechten en het beschermen van minderheden of het rekening houden met de diverse ideeën, belangen en groepen in de samenleving.
- Deze respondenten zijn verdeeld in hun voorkeur voor parlementaire democratie. Ongeveer de helft van hen vindt parlementaire democratie 'soms' een geschikte manier om het land te besturen, een kwart 'meestal een goede manier' en eveneens een kwart 'meestal geen goede manier'. Vrijwel dezelfde percentages gelden voor een sterk leider als geschikte bestuursvorm.
- Bij de democratische dilemma's kiest de meerderheid van deze respondenten voor de illiberale opties: *'Om grote problemen in ons land sneller en daadkrachtiger aan te pakken, mag de regering het meepraten en meebeslissen van oppositiepartijen inperken.'* en *'Regeringen moeten doen wat de meeste mensen willen, ook als er wetten zijn die dat niet toestaan'*. Bij de andere twee voorgelegde dilemma's (negeren van het parlement en negeren van de uitspraken van rechters) is de verdeling tussen democratische en illiberale antwoordopties ongeveer fifty-fifty.

Score 3 of 4 op de ontvankelijkheidsschaal

- Bijna de helft van de respondenten heeft schaalscore 3 of 4. Deze respondenten hechten veel tot zeer veel belang aan de zaken die een veerkrachtige democratie representeren.
- De ruime meerderheid van de personen met schaalscore 3 of 4 vindt dat parlementaire democratie 'soms' of 'meestal' een geschikte manier is om het land te besturen. Maar de helft van hen vindt ook een sterk leider die zich niet druk hoeft te maken over parlement en verkiezingen 'soms' een geschikte bestuursvorm.

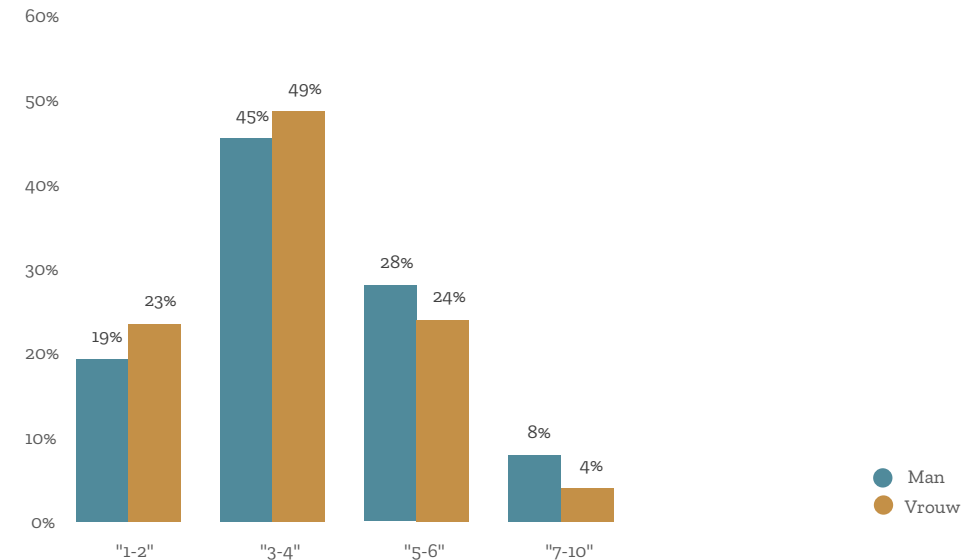
- Bij de democratische dilemma's kiezen de meesten van deze respondenten voor de democratische opties, behalve bij het dilemma 'Regeringen moeten doen wat de meeste mensen willen, ook als er wetten zijn die dat niet toestaan' versus 'Regeringen moeten zich aan de wet houden'. Bij dit dilemma is sprake van een fifty-fifty verdeling tussen de democratische en illiberale antwoordoptie.

Score 1 of 2 op de ontvankelijkheidsschaal

- Schaalscores 1 of 2 wordt behaald door een op de vijf respondenten (schaalscore 2: 15 procent, en schaalscore 1: 6 procent). Deze respondenten hechten (veel) belang aan alle zaken die een veerkrachtige democratie representeren.
- Respondenten met schaalscores 1 en 2 vinden in grote meerderheid parlementaire democratie 'meestal' of 'altijd' een geschikte manier om het land te besturen. Daarentegen vinden deze personen dat een sterk leider 'meestal niet' of 'nooit' een geschikte bestuursvorm is.
- Bij de democratische dilemma's kiezen deze respondenten vrijwel in alle gevallen voor de liberale opties.

5.3. Ontvankelijkheid uitgesplitst naar sekse, leeftijd en opleiding

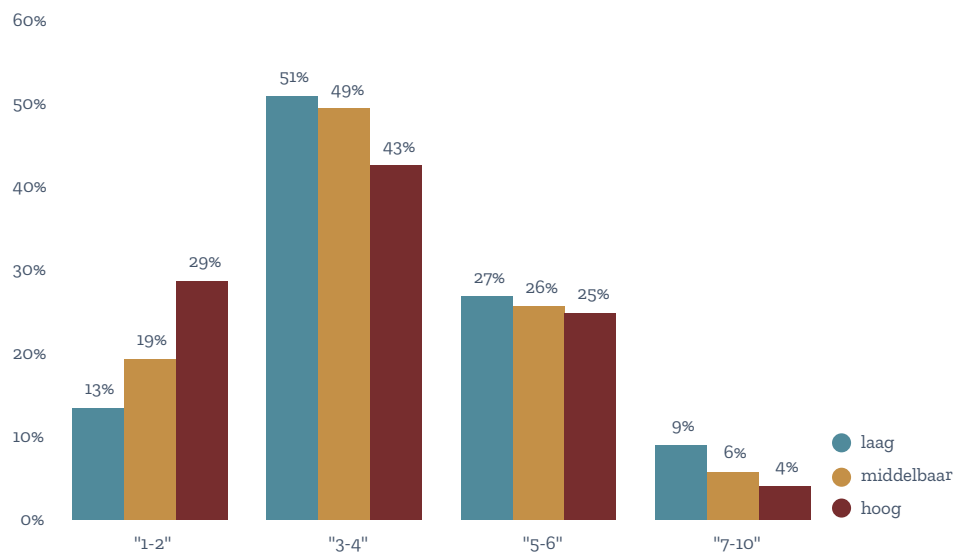
Figuur 5.2 Ontvankelijkheid voor illiberaal en antidemocratisch denken, naar sekse

Als we de ontvankelijkheid voor illiberaal en antidemocratisch denken uitsplitsten naar sekse, dan zien we dat mannen gemiddeld iets vaker een *hoge ontvankelijkheid* hebben dan vrouwen (schaalscores 7 en hoger: 8% versus 4%). Vrouwen hebben daarentegen iets vaker een *lage ontvankelijkheid* voor illiberaal en antidemocratisch denken dan vrouwen (schaalscores 1 en 2: 23% versus 19%). Zie figuur 5.2).

Uitsplitsing naar opleidingsniveau

Figuur 5.3 Ontvankelijkheid voor illiberaal en antidemocratisch denken, naar opleiding (1)

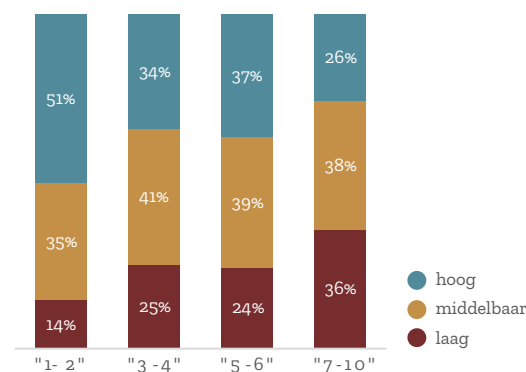

Als we de ontvankelijkheid voor illiberaal en antidemocratisch denken uitsplitsten naar opleidingsniveau, dan blijkt dat Nederlanders met alle opleidingsniveaus in meerderheid schaalscore 4 of lager hebben op de ontvankelijkheidsschaal. Wel valt op dat mensen met een hoog opleidingsniveau (HBO, universiteit) vaker *zeer laag ontvankelijk* zijn (scores 1 of 2: 29 procent), tegenover 19 procent van middelbaar opgeleiden en 13 procent van de laagopgeleiden. Daarentegen zijn mensen met een laag opleidingsniveau oververtegenwoordigd onder de Nederlanders die relatief vaak niet-democratisch denken (negen procent van de laagopgeleiden, versus 6 procent van de middelbaar opgeleiden en 4 procent van de hoogopgeleiden (zie figuur 5.3).

Een andere manier om te kijken naar het verband tussen opleidingsniveau en ontvankelijkheid voor illiberaal en antidemocratisch denken, is vast te stellen

welk percentage van de laag-en hoog-weerbare personen een laag, middelbaar of hoog opleidingsniveau hebben. De resultaten staan in figuur 5.4. In grote lijnen is hier hetzelfde beeld als in figuur 5.3; als we echter goed kijken dan zien we enkele opvallende verschillen. Zo valt op dat van het totaal aantal respondenten dat hoog scoort op ontvankelijkheid (schaalpunten 7-10) 26 procent een hoge opleiding heeft en 38 procent een middelbare opleiding, tegenover 36 procent een lage opleiding. Dus hoewel laagopgeleiden relatief vaker een grotere ontvankelijkheid hebben voor illiberaal en antidemocratisch denken, blijkt uit deze absolute cijfers dat zij niet meer dan een derde uitmaken van de totale groep met hoge ontvankelijkheid. Dit komt omdat de aantallen personen naar opleidingsniveaus variëren. Er zijn in Nederland meer mensen met een middelbaar (39%) of hoog (38%) dan laag opleidingsniveau (23 procent).

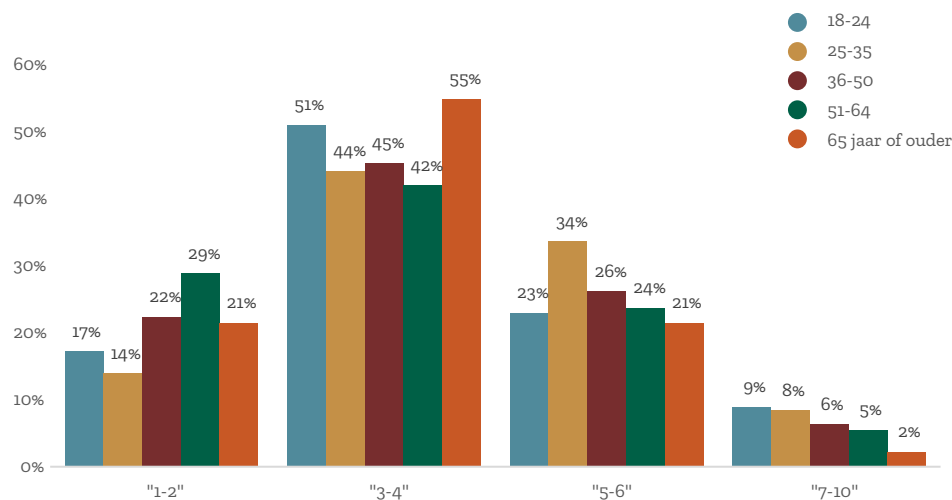
Figuur 5.4 Ontvankelijkheid voor illiberaal en antidemocratisch denken, naar opleiding (2)

Uitsplitsing naar leeftijd

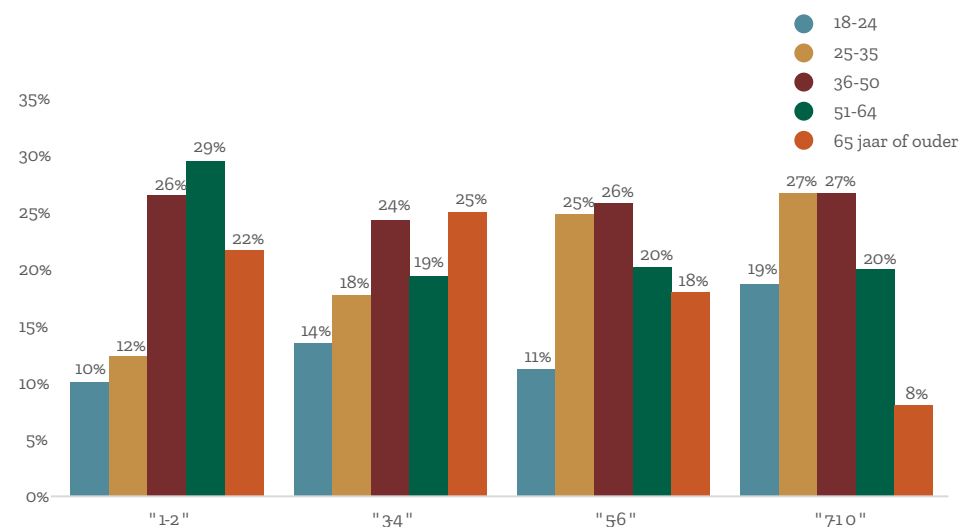
Uitgesplitst naar leeftijdsgroep (figuur 5.5), zien we dat de meerderheid binnen alle leeftijdsgroepen schaalscore 4 of lager scoort op de ontvankelijkheidsschaal. Wel blijkt dat jongere leeftijdsgroepen (18-35 jaar) relatief vaker een *hoge ontvankelijkheid* hebben dan oudere leeftijdsgroepen (schaalscores 7-10: 8,5% versus 4,5%) en minder vaak een *lage ontvankelijkheid* (schaalscores 1-2: 15,5% versus 24%).

Figuur 5.5 Ontvankelijkheid voor illiberaal en antidemocratisch denken naar leeftijd (1)

Als we kijken naar de leeftijdsverdeling van de respondenten met een hoge ontvankelijkheid voor illiberaal en antidemocratisch denken (schaalscores 7-10), dan valt op jongeren en jongvolwassenen weliswaar een aanzienlijk deel uitmaken van deze groep; maar ook dat ongeveer de helft van deze personen 35 jaar of ouder is (zie figuur 5.6).

Figuur 5.6 Ontvankelijkheid voor illiberaal en antidemocratisch denken naar leeftijd (2)

Resumé

De resultaten van de uitsplitsingen naar sekse, opleiding en leeftijd maken inzichtelijk dat relatief kwetsbaarder zijn voor illiberaal en antidemocratisch gedachtegoed: mannen, laag opgeleiden en jongeren. Echter als we naar de absolute aantallen kijken, dan wordt duidelijk dat onder de groepen met hoge scores op ontvankelijkheidsschaal (schaalpunten 7 of hoger, en ook schaalpunten 5 en 6) aanzienlijke aantallen vrouwen, middelbaar- en hoger opgeleiden en mensen van middelbare of oudere leeftijd zitten. Dit betekent dat bij strategieën om de ontvankelijkheid voor illiberaal en antidemocratisch denken te vergroten deze groepen niet uit het oog mogen worden verloren.

5.4. Ontvankelijkheid uitgesplitst naar politieke voorkeur

De relatie tussen politieke voorkeur en ontvankelijkheid voor illiberaal en antidemocratisch denken wordt weergegeven in tabel 5.1.

Tabel 5.1 Ontvankelijkheid voor illiberaal en antidemocratisch denken, naar politieke voorkeur (1)

	"7-10"	"5-6"	"3-4"	"1-2"
PVV	12%	35%	47%	6%
Forum voor Democratie	9%	31%	47%	13%
CDA	3%	27%	55%	15%
VVD	9%	33%	41%	17%
50PLUS	3%	26%	54%	17%
D66	3%	23%	44%	30%
PvdA	3%	30%	37%	30%
GroenLinks	5%	22%	41%	32%
SP	1%	15%	49%	35%
Weet ik niet/niet stemmen	4%	20%	55%	20%
Anders	7%	16%	49%	29%

Uit de resultaten wordt duidelijk dat voor *alle partijvoorkeuren* geldt dat kiezers in meerderheid schaalscore 4 of lager scoren op de ontvankelijkheidsschaal. Dit varieert van 53-60 procent van de kiezers op PVV en Forum voor Democratie, tot 73-84 procent van de kiezers op GroenLinks en SP. Een nadere blik leert daarbij dat de *laagste schaalscores* (1 en 2) relatief het vaakst gescoord worden door kiezers op SP, D66, GroenLinks en PvdA, en relatief het minst vaak door PVV en FvD kiezers. Van de SP, D66, GroenLinks en PvdA kiezers scoort 30 tot 35 procent een '1 of 2' op de ontvankelijkheidsschaal, tegenover 15-17 procent van de kiezers op CDA, VVD en 50PLUS, en 6 tot 13 procent van de kiezers op PVV en FvD.

Als we inzoomen op schaalscores 5 en 6, die wijzen op een grotere ontvankelijkheid voor illiberaal en antidemocratisch denken, dan zien we dat tussen 15 en 35 procent van de kiezers deze schaalscores heeft. Bovengemiddeld vaak zijn dit kiezers op FvD, PVV, VVD én PvdA. Tussen 1 tot 12 procent van de

kiezers scoort hoog op ontvankelijkheid voor illiberaal en antidemocratisch denken (schaalscores 7-10). Voor de meeste partijen geldt dat kiezers tussen 1-5 procent hoog scoren op ontvankelijkheid; voor FvD, PVV én VVD kiezers is dit echter tussen 9-12 procent.

Kiezers op overige partijen⁴⁵, niet-stemmers en mensen die niet weten op welke partij ze zouden stemmen, zitten veelal tussen de andere kiezersgroepen in als het gaat om hun scores op de ontvankelijkheidsschaal. Zij scoren gemiddeld niet opvallend hoog op de schaal maar ook niet opvallend laag.

Wat is de politieke voorkeur van mensen die hoog- of laag ontvankelijk zijn?

Ook nu kijken we weer op een tweede manier naar het verband tussen politieke voorkeur en de ontvankelijkheid voor illiberaal en antidemocratisch denken. Voor mensen die laag of hoog scoren op de ontvankelijkheidsschaal stellen we vast wat hun politieke voorkeur is. De resultaten staan in tabel 5.2. Het blijkt dat kiezers van FvD en PVV relatief zijn oververtegenwoordigd onder de Nederlanders die die hoog scoren op ontvankelijkheid. We zien dat deze kiezers 35 procent deel uitmaken van de personen met schaalscores 7-10 en 26 procent van de personen met schaalscores 5-6. Bij de schaalscores die wijzen op een lage(re) ontvankelijkheid is dat 20 procent (scores 3-4) en 9 procent (schaalscores 1 en 2). In mindere mate zijn ook VVD-kiezers oververtegenwoordigd onder de Nederlanders die die hoog scoren op ontvankelijkheid voor illiberaal en antidemocratisch denken (namelijk 10-11 procent bij schaalscores 1 tot 4 en 16-19 procent bij schaalscores 5-6 respectievelijk 7-10). Voor de (centrum-)linkse partijen SP, GroenLinks, PvdA en D66 zien we het omgekeerde patroon, kiezers op deze partijen zijn oververtegenwoordigd onder de personen die laag ontvankelijk zijn voor illiberaal en antidemocratisch denken.

⁴⁵ ChristenUnie, Partij voor de Dieren, SGP en DENK. Deze partijen nemen we niet apart op in de analyses vanwege een te kleine N in de steekproef.

Analyse

Kiezers van alle partijen scoren in meerderheid een lage tot beperkte ontvankelijkheid voor illiberaal en antidemocratisch denken. Als we de resultaten preciezer beschouwen dan zien we vooral verschillen naar politieke voorkeur op lage ontvankelijkheid (scores 1-2): kiezers van partijen die in het politieke debat veelal als '(centrum) links' worden aangeduid (SP, D66, GroenLinks en PvdA) zijn twee keer zo vaak 'laag ontvankelijk' voor illiberaal en antidemocratisch denken dan kiezers op CDA, VVD, 50PLUS, PVV en FvD. De kiezers van deze laatste partijen hebben vaker een voorkeur voor snelle en krachtige besluitvorming ook als daarvoor democratische checks en balances (tijdelijk) opzij gezet moeten worden, maar hechten wel degelijk tegelijkertijd ook aan algemene democratische principes.⁴⁶ Als we inzoomen op specifiek de personen die aanzienlijk of hoog ontvankelijk zijn voor illiberaal en antidemocratisch denken (scores 5-6 en 7-10) dan zien dat we dat dit bovengemiddeld vaak kiezers van FvD en PVV zijn (en in mindere mate ook VVD-kiezers). Dat is in overeenkomstig de notie dat in de literatuur vooral kiezers van rechts(-populistische) partijen worden geassocieerd met illiberaal en antidemocratisch denken.⁴⁷ Desalniettemin nuanceren onze resultaten óók deze notie: 1) de kiezers op FvD en PVV zijn weliswaar relatief oververtegenwoordigd onder de groep kiezers met een hoge ontvankelijkheid, echter de meerderheid van hen is laag tot beperkt ontvankelijk voor illiberaal en antidemocratisch denken; en 2) de groep personen die aanzienlijk of hoog ontvankelijk is voor illiberaal en antidemocratisch denken bestaat in meerderheid uit kiezers van mainstream politieke partijen (van VVD tot GroenLinks).

⁴⁶ Zie ook paragraaf 4.6.

⁴⁷ Zie hoofdstuk 2 voor een toelichting op het begrip 'rechts-populistisch'.

Tabel 5.2 Ontvankelijkheid voor illiberaal en antidemocratisch denken, naar politieke voorkeur (2)

	"7-10"	"5-6"	"3-4"	"1-2"
PVV	20%	14%	10%	3%
Forum voor Democratie	15%	12%	10%	6%
VVD	19%	16%	11%	10%
CDA	4%	8%	9%	5%
50PLUS	3%	5%	6%	4%
D66	3%	5%	5%	7%
PvdA	5%	12%	8%	15%
GroenLinks	7%	7%	7%	12%
SP	1%	3%	6%	9%
Weet ik niet/niet stemmen	11%	12%	18%	15%
Anders	12%	7%	11%	15%

6 Weerbaarheid tegen antidemocratisch – en racistische uitingen

6.1. Introductie

In de survey is uitgevraagd in hoeverre Nederlanders antidemocratische – en racistische uitingen afwijzen maar ook daadwerkelijk handelen zodra men met zulke uitingen wordt geconfronteerd.

1. In hoeverre wijzen mensen antidemocratische – en racistische uitingen af?
2. In hoeverre vinden mensen het acceptabel dat anderen antidemocratische – en racistische standpunten hebben?
3. Hoe reageren mensen als anderen antidemocratische – en racistisch standpunten uiten (zoals in discussie gaan of melden; waarom handelt men wel of niet, bij welke personen en binnen welke contexten).

Ook stellen we vast of het uitmaakt over welke groep uitingen worden gedaan. Want ook dit kan invloed hebben op in hoeverre mensen uitingen afkeuren en bereid zijn om hiertegen actie te ondernemen. We stellen vast in hoeverre het afwijzen van -en handelen bij- antidemocratische/discriminerende uitingen varieert als het gaat om mensen met een bepaalde huidskleur/afkomst; mensen met een bepaalde religie; mensen met een bepaalde politieke overtuiging; vluchtelingen/asielzoekers/migranten.

In de vraagstellingen wordt tevens rekening gehouden met de verschillende contexten waarin men geconfronteerd kan worden met antidemocratische – en racistische uitingen. We maken onderscheid naar privé omgeving, werksituatie en sociale media, en we maken onderscheid naar hoe dichtbij iemand staat die zich racistisch of antidemocratisch uit. Het kan immers nogal uitmaken voor de kans op actie, en de overwegingen om wel of geen actie te ondernemen, of het gaat om een familielid die men dagelijks tegenkomt en waar men een sterke band mee heeft, een kennis op het werk of vereniging, of een onbekende op sociale media.

Tot slot wordt in de survey ook nog uitgevraagd bij mensen die zeggen dat ze bij antidemocratisch – en racistisch gedachtegoed geen actie ondernemen, waarom ze dat niet doen.

Concreet zijn de onderstaande onderwerpen in het onderzoek voorgelegd:

- Mensen maken wel eens discriminerende of racistische opmerkingen. Wat vindt u daarvan?
- In hoeverre keurt u discriminerende of racistische opmerkingen tegen [specifieke groepen: mensen met een bepaalde huidskleur/afkomst; mensen met een bepaalde religie; mensen met een bepaalde politieke overtuiging; vluchtelingen/asielzoekers/migranten] af?
- In hoeverre vindt u dat er opgetreden moet worden als mensen discriminerende of racistische opmerkingen maken?
- Mensen zeggen wel eens dat sommige groepen minder rechten en vrijheden zouden moeten hebben dan anderen. Wat vindt u ervan als u mensen het volgende hoort zeggen? Minder rechten

en vrijheden [specifieke groepen: mensen met een bepaalde huidskleur/afkomst; mensen met een bepaalde religie; mensen met een bepaalde politieke overtuiging; vluchtelingen/asielzoekers/migranten].

- Vind u dat er opgetreden moet worden als wordt gezegd dat sommige groepen in Nederland minder rechten zouden moeten hebben? [uitvraag voor specifieke groepen].
- Heeft u wel eens meegemaakt dat [uw familie of vrienden; collega's of mensen in een vereniging waarvan u lid bent; mensen op internet of sociale media] discriminerende of racistische dingen zeggen?
- In hoeverre zegt u er iets van als [uw familie of vrienden; collega's of mensen in een vereniging waarvan u lid bent; mensen op internet of sociale media] discriminerende of racistische dingen zeggen?
- Indien niet: wat zijn de belangrijkste redenen om er niets van te zeggen als [uw familie of vrienden; collega's of mensen in een vereniging waarvan u lid bent; mensen op internet of sociale media] discriminerende of racistische dingen zeggen?
- Heeft u het wel eens gemeld als [collega's of mensen in een vereniging waarvan u lid bent; mensen op internet of sociale media] discriminerende of racistische dingen zeggen? Indien niet: wat zijn de belangrijkste redenen om niet te melden?

6.2. Resultaten

Hoe erg zijn discriminerende of racistische opmerkingen?

Allereerst is de vraag voorgelegd hoe erg Nederlanders het vinden als mensen discriminerende of racistische opmerkingen maken. In tabel 6.1 zien we dat twee op de drie Nederlanders dit erg vinden, een kwart neutraal en 7 procent (helemaal) niet erg.

Tabel 6.1

Mensen maken wel eens discriminerende of racistische opmerkingen. Wat vindt u daarvan?	Helemaal niet erg	Niet erg	Neutraal	Erg	Heel erg
	2%	5%	24%	34%	35%

Als we uitsplitsen naar achtergrondkenmerken dan blijkt het meest opvallende verschil bij 'seks'. Mannen zeggen aanzienlijk vaker dan vrouwen dat ze discriminerende of racistische opmerkingen (helemaal) niet erg vinden (9 procent versus 5 procent) of 'neutraal' vinden (29 procent versus 18 procent). Ook zien we verschillen naar partijvoorkeur. Stemmers op PVV (20 procent) en FvD (13 procent) zeggen aanzienlijk vaker dan kiezers van andere partijen (gemiddeld 5 procent) dat ze discriminerende of racistische opmerkingen (helemaal) niet erg vinden. Ook het percentage PVV- en FvD stemmers dat kiest voor de optie 'neutraal' ligt hoger dan bij kiezers van andere partijen (39 respectievelijk 45 procent versus 21 procent gemiddeld voor andere partijen). Overigens vindt 41 procent respectievelijk 42 procent van de PVV- en FvD kiezers discriminerende of racistische opmerkingen wél (heel) erg.

Vervolgens is Nederlanders gevraagd in welke van de onderstaande opties m.b.t. discriminerende of racistische opmerkingen zij zich het meest kunnen vinden. De resultaten reflecteren de uitkomsten in tabel 6.1, maar geven daar een nadere invulling van. Twee op de drie Nederlanders keuren het af en vinden dat hier tegen moet worden opgetreden. De helft van deze personen kan zich

echter wel voorstellen dat mensen zulke dingen zeggen of vinden. Een op de vijf Nederlanders keurt het persoonlijk af, maar vindt ook dat mensen moeten kunnen zeggen over andere bevolkingsgroepen wat ze willen. Deze groep heeft in meerderheid 'neutraal' ingevuld bij de vorige vraag. Van de groep die zegt het (helemaal) niet erg vindt als mensen wel eens discriminerende of racistische opmerkingen maken, zeggen de meesten dat ze dit wel persoonlijk afkeuren, maar dat het ze verder weinig kan schelen als andere zulke dingen zeggen (zie tabel 6.2).

Tabel 6.2

Mensen maken wel eens discriminerende of racistische opmerkingen.
Welke van de onderstaande uitspraken kunt u zich het meest in vinden?

Ik keur het niet af.	3%
Ik keur het persoonlijk af, maar verder kan het me weinig schelen als anderen zulke dingen zeggen.	6%
Ik keur het persoonlijk af, maar ik vind ook dat mensen moeten kunnen zeggen over andere bevolkingsgroepen wat ze willen.	20%
Ik keur het persoonlijk af en vind dat hier tegen moet worden opgetreden. Maar anderzijds kan ik me wel voorstellen dat mensen dit vinden of zeggen.	36%
Ik vind dit onacceptabel, hier moet hard tegen worden opgetreden.	35%

Uitgesplitst naar achtergrondkenmerken en politieke voorkeur blijkt in grote lijnen hetzelfde patroon in antwoorden naar achtergrondkenmerk als bij de vorige vraag. Meer specifiek zien we dat jongeren 18-24 jaar (41 procent), moslims (59 procent), inwoners van grote steden (44 procent) en aanhangers van GroenLinks (52 procent), SP (50 procent) en PvdA (49 procent) relatief vaker dan andere groepen Nederlanders zeggen dat ze discriminerende of racistische opmerkingen onacceptabel vinden en dat hier moet hard tegen worden opgetreden. Personen die discriminerende of racistische opmerkingen persoonlijk niet afkeuren vinden we het relatief het vaakst onder PVV (9 procent) en FvD (11 procent) stemmers.

Als we de totale groep Nederlanders (3 procent) die discriminerende of racistische opmerkingen niet afkeuren als uitgangspunt nemen, dan blijkt dat deze groep als volgt is opgebouwd naar achtergrondkenmerken en politieke voorkeuren. De helft van de mensen in deze groep heeft een middelbare opleiding, de overigen hebben in gelijke mate een lage- of hoge opleiding. Alle leeftijdsgroepen zijn in ongeveer gelijke mate vertegenwoordigd, met uitzondering van de 65-plussers die ondervertegenwoordigd zijn. Het betreft vaker mannen (55 procent) dan vrouwen (45 procent). Tot slot zien we dat de totale groep Nederlanders die discriminerende of racistische opmerkingen niet afkeuren, voor bijna de helft bestaat uit kiezers van PVV en FvD, maar voor de andere helft dus niet. Deze personen stemmen op een brede variëteit aan rechtse, midden én linkse partijen.

Maakt het uit over welke groep opmerkingen worden geuit?

Maakt het uit over welke groep antidemocratische of discriminerende uitingen worden geuit? We stellen vast in hoeverre het afwijzen van -en handelen bij uitingen varieert als het gaat om mensen met een bepaalde huidskleur/afkomst; mensen met een bepaalde religie; mensen met een bepaalde politieke overtuiging; vluchtelingen/asielzoekers/migranten. Concreet is de vraag voorgelegd: *'Mensen zeggen wel eens dat sommige groepen minder rechten en vrijheden zouden moeten hebben dan anderen. Wat vindt u ervan als u mensen dit hoort zeggen'*. Uit de resultaten wordt duidelijk dat het inderdaad uitmaakt welke groep het betreft. We zien dat Nederlanders het vaakst '(heel) erg' antwoorden als het gaat om minder rechten en vrijheden voor mensen met een bepaalde huidskleur (72 procent). In iets mindere mate is dat het geval ten aanzien van mensen met een bepaalde religie (67 procent) en mensen met een bepaalde politieke overtuiging (66 procent). Minder dan de helft van de Nederlanders (47 procent) vindt het (heel) erg als anderen zeggen dat er minder rechten en vrijheden moeten zijn voor migranten. De categorie (helemaal) niet erg is voor de vier onderscheiden groepen gekozen door 8, 11, 9 respectievelijk 23 procent van de Nederlanders. Zie figuur B6.1 in de bijlage voor meer detail.

Uitgesplitst naar achtergrondkenmerken en politieke voorkeur zoomen we in op de vraag of achtergrondkenmerken en politieke voorkeur er toe doen voor de mate waarin Nederlanders het erg vinden als wordt gezegd dat bepaalde groepen minder rechten en vrijheden moeten krijgen.

Minder rechten en vrijheden voor mensen met een bepaalde huidskleur of afkomst

Personen met lage opleiding (11 procent), inwoners van dorpen (11 procent) en kiezers van FvD (11 procent) vinden relatief (iets) vaker het (helemaal) niet erg als wordt gezegd dat mensen met een bepaalde huidskleur of afkomst minder rechten en vrijheden zouden moeten krijgen. Voor kiezers op de PVV ligt dit aanzienlijk hoger, namelijk 20 procent.

Minder rechten en vrijheden voor mensen met een bepaalde religie

Personen met lage opleiding (14 procent), ouderen 50+ (14 procent) en kiezers van FvD (24 procent) en PVV (26 procent) vinden relatief vaker het (helemaal) niet erg als wordt gezegd dat mensen met een bepaalde religie minder rechten en vrijheden zouden moeten krijgen.

Minder rechten en vrijheden voor mensen met een bepaalde levensovertuiging

Personen met lage opleiding (12 procent), mensen die wonen in een dorp (10 procent) en kiezers van FvD (16 procent) en PVV (12 procent) vinden relatief (iets) vaker het (helemaal) niet erg als wordt gezegd dat mensen met een bepaalde levensovertuiging minder rechten en vrijheden zouden moeten krijgen. Voor kiezers op de FvD en PVV liggen deze percentages weliswaar boven het gemiddelde in vergelijking met kiezers op andere partijen, maar dit verschil is wel aanzienlijk kleiner dan voor huidskleur/afkomst, religie en migratie.

Minder rechten en vrijheden voor migranten

Personen met lage opleiding (28 procent), ouderen 50+ (26 procent), mensen zonder religie (26 procent), mensen die wonen in een dorp (30 procent) en kiezers van FvD (51 procent, PVV (49 procent) en 50-plus (35 procent) vinden

relatief vaker het (helemaal) niet erg als wordt gezegd dat migranten minder rechten en vrijheden zouden moeten krijgen.

Moet worden opgetreden bij discriminerende of racistische opmerkingen?

Vervolgens is gevraagd aan de respondenten of men vindt dat er opgetreden moet worden als wordt gezegd dat sommige groepen in Nederland minder rechten en vrijheden zouden moeten hebben. De resultaten laten zien dat 'wel optreden' het vaakst wordt genoemd in relatie tot mensen met een bepaalde huidskleur/afkomst (40 procent) en het minst vaak in relatie tot vluchtelingen/asielzoekers en migranten (28 procent). Veel Nederlanders (ongeveer de helft) zeggen ten aanzien van alle genoemde groepen, dat het afhangt van de situatie of moet worden opgetreden. Zie figuur B6.2 in de bijlage voor meer details.

We hebben aan respondenten de vraag voorgelegd '*Mensen zeggen wel eens dat sommige groepen minder rechten en vrijheden zouden moeten hebben dan anderen. Welke van de onderstaande uitspraken kunt u zich het meest in vinden?*' (zie tabel 6.3). Twee op de drie Nederlanders keuren het af en vinden dat hier tegen moet worden opgetreden. Ruim de helft van hen kan zich echter wel voorstellen dat mensen zulke dingen zeggen of vinden. Een op de vijf Nederlanders keurt het persoonlijk af, maar vindt ook dat mensen moeten kunnen zeggen over andere bevolkingsgroepen wat ze willen; 6 procent zegt dat ze dit wel persoonlijk afkeuren, maar dat het ze verder weinig kan schelen als andere zulke dingen zeggen; en 6 procent keurt het persoonlijk niet af.

Tabel 6.3

Mensen zeggen wel eens dat sommige groepen minder rechten en vrijheden zouden moeten hebben dan anderen. Welke van de onderstaande uitspraken kunt u zich het meest in vinden?

Ik keur het niet af.	6%
Ik keur het persoonlijk af, maar verder kan het me weinig schelen als anderen zulke dingen zeggen.	6%
Ik keur het persoonlijk af, maar ik vind ook dat mensen moeten kunnen zeggen over andere bevolkingsgroepen wat ze willen.	20%
Ik keur het persoonlijk af en vind dat hier tegen moet worden opgetreden. Maar anderzijds kan ik me wel voorstellen dat mensen dit vinden of zeggen.	38%
Ik vind dit onacceptabel, hier moet hard tegen worden opgetreden.	30%

Meegemaakt dat mensen discriminerende of racistische dingen zeggen?

De meeste Nederlanders hebben wel eens hebben meegemaakt dat mensen discriminerende of racistische dingen, het meest frequent op sociale media (18 procent regelmatig, 24 procent meerdere keren en 28 procent een enkele keer). Minder vaak hebben respondenten dit meegemaakt met familie of met collega's of in verenigingen waarvan men lid is (3 procent regelmatig, 15 procent meerdere keren en 46 procent een enkele keer). Zie figuur B6.3 in de bijlage voor meer details.

Uitgesplitst naar achtergrondkenmerken en politieke voorkeur blijkt dat jongvolwassenen dit het vaakst meemaken (zowel door familie en vrienden, collega's als op sociale media). Oudere leeftijdsgroepen maken dit het minst vaak mee.

Zelf handelen bij discriminerende of racistische uitspraken (er iets van zeggen)

Aan respondenten die wel eens meemaken dat andere mensen discriminerende of racistische dingen zeggen, is gevraagd of ze hier wel eens iets van zeggen. Tegen familie of vrienden zegt een op de drie Nederlanders hier altijd

of meestal iets van (36 procent), bijna de helft doet dat soms (46 procent). Tegen collega's of bekenden op een vereniging is dit iets minder vaak, namelijk 29 procent respectievelijk 47 procent. Op internet of sociale media zeggen mensen er het minst vaak iets van als ze worden geconfronteerd met discriminerende of racistische uitingen van anderen (11 procent respectievelijk 29 procent). Zie figuur B6.4 in de bijlage voor meer details.

Vervolgens is gevraagd is wat de belangrijkste redenen zijn om er niets van te zeggen als mensen discriminerende of racistische dingen zeggen. Respondenten konden meerdere redenen aangeven. Uit de resultaten blijkt dat 'ik denk dat het geen zin heeft' de meest genoemde reden is voor alle drie contexten (vrienden en familie, werk of vereniging, en sociale media of internet). Andere relatief veel genoemde redenen zijn 'ik vond het niet belangrijk genoeg', 'ik weet niet goed wanneer ik er iets van moet zeggen', 'ik weet niet hoe ik dat moet zeggen' en 'ik ben bang dat het negatieve gevolgen heeft voor de relatie'. Een aantal respondenten zegt ook 'ik durf dat niet'. Zie figuur B6.5 in de bijlage voor meer details.

Zelf handelen bij discriminerende of racistische uitspraken (melden op werk/vereniging)

De overgrote meerderheid van de Nederlanders (81 procent) die wel eens meemaken dat andere mensen discriminerende of racistische dingen zeggen op het werk of de vereniging, heeft dit nog nooit gemeld bij een leidinggevende, meldpunt of bestuur. 16 procent heeft dit een of enkele keren gemeld, 2 procent regelmatig. De belangrijkste redenen om niet te melden zijn 'ik denk dat het geen zin heeft' (33 procent) en 'ik vond het niet belangrijk genoeg' (29 procent). 13 procent weet niet goed wanneer te melden, 11 procent is bang dat de melding gevolgen heeft voor de relatie, 10 procent durft het niet, en 10 procent weet niet goed waar of bij wie hij/zij een melding kan maken. Zie figuren B6.6 en B6.7 in de bijlage voor meer details.

Zelf handelen bij discriminerende/racistische uitspraken (melden internet/ sociale media)

De overgrote meerderheid van de Nederlanders (74 procent) die wel eens meemaken dat anderen discriminerende of racistische dingen zeggen op sociale media of internet, heeft dit nog nooit gemeld; 20 procent heeft dit een of enkele keren gemeld, 6 procent regelmatig. De belangrijkste redenen om niet te melden zijn 'ik denk dat het geen zin heeft' (51 procent) en 'ik vond het niet belangrijk genoeg' (21 procent). 13 procent geeft als reden 'ik weet niet goed wanneer te melden', 12 procent weet niet goed wanneer iets te melden, 8 procent durft het niet, en 5 procent is bang dat de melding gevolgen heeft voor de relatie. Zie figuren B6.8 en B6.9 in de bijlage voor meer details.

7 Duiding van de resultaten

In deze studie hebben we verkend wat de ontvankelijkheid is van Nederlanders ten aanzien van opvattingen die kunnen worden gekenschetst als illiberaal of antidemocratisch. Blijkens onze studie ondersteunt een aanzienlijk deel van de Nederlanders de instituties en centrale waarden van de parlementaire democratie. Daarnaast lijkt er echter ook een aanzienlijke aantrekkingskracht te zijn van illiberale en antidemocratische bestuursvormen. Of ligt dit, als we dieper graven, genuanceerder?

Nuances in ontvankelijkheid voor illiberale en antidemocratische bestuursvormen

Allereerst hebben we onderzocht hoe Nederlanders denken over democratie en over dilemma's die zich kunnen manifesteren binnen het democratische systeem. Uit ons onderzoek blijkt dat betrekkelijk hoge percentages Nederlanders zich aangesproken voelen door alternatieve bestuursvormen, zoals 'experts en niet de regering nemen besluiten over wat hen het beste lijkt voor het land', 'de regering neemt besluiten over wat hen het beste lijkt voor het land en hoeft zich daarbij niet druk te maken om het parlement' en 'een sterk leider die zich niet druk hoeft te maken over het parlement of verkiezingen'. Ongeveer een vijfde tot een kwart van de Nederlanders vindt deze bestuursvormen altijd (<5 procent) of meestal (15 – 20 procent) een goede manier om het land te besturen. Bovendien zegt een derde tot de helft van de Nederlanders deze bestuursvormen soms een goede manier te vinden om het land te besturen.

Onze resultaten zijn niet verrassend. Ook eerder uitgevoerde studies (o.a. European Social Survey, SCP, Vrije Universiteit, Rijksuniversiteit Groningen en legitimiteitsmonitor Democratisch Bestuur, zie paragraaf 3.2 voor een nadere toelichting en referenties) laten aanzienlijke steun onder Nederlanders zien voor illiberale en autoritaire bestuursvormen. Wij stellen ook vast dat, eveneens in lijn met eerder uitgevoerde studies, de overgrote meerderheid van de Nederlanders centrale waarden van de parlementaire democratie onderschrijft. Zoals dat regeringspartijen bij verkiezingen worden afgestraft als ze hun beloftes niet nakomen, dat oppositiepartijen en media vrij zijn om de regering te bekritisieren, dat er onafhankelijke rechters moeten zijn die een regering terecht kunnen wijzen of stoppen, dat de rechten van minderheden moeten worden beschermd en dat niet één iemand of groepering zijn wil of visie kan doordrijven. Uit andere studies (zie paragraaf 3.2) blijkt bovendien dat de algemene idee van democratie als regeervorm door de jaren heen steeds op massieve steun kan rekenen onder Nederlanders, meer dan 90 procent denkt hierover positief. Er lijkt sprake te zijn van een *schijnbare* tegenstrijdigheid in de resultaten en dubbelhartigheid bij kiezers. Want enerzijds is er de steun onder aanzienlijke groepen in de Nederlandse samenleving voor illiberale en antidemocratische bestuursvormen, anderzijds is sprake van brede steun voor parlementaire democratie. Een deel van de Nederlanders zegt kortom positief te staan ten opzichte van meerdere -democratische én niet democratische- bestuursvormen. Hoe is dit te duiden?

Tom van der Meer (Hoogleraar Politologie, in het bijzonder Legitimiteit, Ongelijkheid en Burgerschap, aan de Universiteit van Amsterdam) stelt dat er 'niets antidemocratisch is aan een voorkeur voor een sterk leider'.⁴⁸ Hij verwijst daarbij naar de onderzoekers Hibbing en Theiss-Morse die in hun boek 'stealth

⁴⁸ <http://stukroodvlees.nl/stealth-democracy/>

democracy' (2002) uiteenzetten dat veel kiezers enerzijds een sterke leider willen en anderzijds meer democratie⁴⁹. Dat is volgens hen niet met elkaar in tegenspraak. Van der Meer schrijft hierover: *"In het democratiebeeld van Stealth Democracy willen de meeste burgers zich het liefste niet bemoeien met de politiek. Ze willen gewoon een sterk leider die doet wat 'het' volk wil. Tegelijkertijd willen ze veel democratische middelen – verkiezingen, referenda – om als het eens nodig is alsnog in te grijpen en leiders weg te sturen of te corrigeren. De democratische invloed van burgers is daarmee de meeste tijd onzichtbaar, maar kan snel en gericht worden ingezet: Stealth Democracy. Het is een democratiebeeld dat het volk tegenover een politieke kaste zet. Het rust op het naïeve idee dat het volk het onderling eigenlijk wel over eens is wat de politiek zou moeten doen (false consensus), maar dat politici verdeeld zijn en juiste oplossingen in de weg staan. Zowel de sterke leider als de democratische middelen zijn dan vooral gezamenlijk een oplossing om die politieke kaste op te breken. Vandaar dat de voorkeur voor sterk leider en meer burgerinvloed (Stealth Democracy) het sterkst is onder groepen die de politici wantrouwen, ook in Nederland. Maar dat maakt het nog niet antidemocratisch."*⁵⁰

De Legitimiteitsmonitor Democratisch Bestuur vat een aantal trendonderzoeken naar steun voor democratie samen. Het algemene idee van democratie als regeervorm in Nederland kan door de jaren heen steeds op grote en stabiele steun rekenen, maar tegelijkertijd krijgt ook het idee van autonome 'sterke leiders' aanzienlijke support. Met de uitspraak "het zou goed zijn als het bestuur van het land werd overgelaten aan enkele krachtige leiders" is in metingen tussen 2010 en 2015 tussen 33-37% van de Nederlanders het eens⁵¹. De onder-

49 <http://catdir.loc.gov/catdir/samples/cam031/2002073699.pdf>

50 Men zou kunnen argumenteren dat 'Stealth Democracy' een beperkte opvatting van democratie representeert, aangezien het geen rekening lijkt te houden met minderheden die alternatieve visies hebben dan de meerderheid van het volk.

51 Hendriks, F., Van der Krieken, K., Van Zuydam, S. & Roelands, M. (2015). Bewegende beelden van democratie. Legitimiteitsmonitor Democratisch Bestuur 2015. Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.

zoekers constateren dat uit de cijfers blijkt dat steun voor stevig leiderschap voor een deel van de Nederlanders niet uitsluit dat zij ook voorstander zijn van democratie, en vice versa. Men concludeert: *"Hoewel politieke democratie en stevig leiderschap goed kunnen samengaan is het toch een opmerkelijk gegeven, aangezien 'het bestuur overlaten aan enkele krachtige leiders' toch een sterke afwijking is van het gegroeide democratisch systeem."* Uit een studie van de Vrije Universiteit (2013) blijkt dat liefst twee op de drie Nederlanders het eens zijn met de stelling 'Nederland heeft een sterke leider nodig die snel over alles kan beslissen'⁵² In de woorden van onderzoeker André Krouwel: *'Nederlanders zijn niet zo democratisch. Een groot deel steunt het idee dat ons land een sterke leider nodig heeft, die alles kan beslissen.'* Ook uit dit onderzoek blijkt dat een positieve houding naar sterk leiderschap niet is voorbehouden aan rechts-populistische kiezers maar breed wordt gedragen door aanhangers van alle partijen. De onderzoekers verklaren de resultaten uit 'boosheid van de kiezer'. De keuze zou niet rationeel zijn maar 'emotioneel'. Volgens de onderzoekers zijn Nederlanders niet zozeer bang maar vooral boos. De grootste boosheid is te vinden onder partijen die het niet meer zien zitten met de heersende Nederlandse elite. Zij kunnen zich niet vinden in de partijen en niet in het beleid.

Onze duiding is in lijn met de hierboven aangehaalde publicaties, in de zin dat rationeel de overgrote meerderheid van de kiezers kiest voor democratie als goede of beste bestuursvorm, maar uit emoties zoals bezorgdheid en boosheid is men voor de aanpak van urgente en complexe problemen ook ontvankelijk voor illiberale of autoritaire vormen van bestuur. Sommige problemen in de samenleving zijn zo complex en/of urgent, dat deze volgens Nederlanders snel en daadkrachtig moeten worden opgelost. De steun die een deel van de Nederlanders uitsprekt voor niet-democratische bestuursvormen komt voort uit de wens om deze problemen snel en daadkrachtig op te kunnen lossen.

52 <https://docplayer.nl/13374668-De-emotionele-begroting-van-nederland-een-onderzoek-naar-emoties-in-de-nederlandse-politiek.html>

Mensen die bijvoorbeeld zeggen dat 'een sterk leider die zich niet druk hoeft te maken om parlement en verkiezingen' een goede manier is om Nederland te besturen, zeggen dit vanuit deze urgentie en ook vanuit boosheid over de daadkracht van de politiek om complexe problemen op te lossen. Want hoewel veel Nederlanders de parlementaire democratie een goede bestuursvorm vinden, oordelen velen van hen negatief over het functioneren van de democratie en met name de politiek. In ons onderzoek zegt slechts 41 procent van de bevolking tevreden te zijn over het functioneren van de democratie, 23 procent is ontevreden, de overige respondenten oordelen zijn 'neutraal'. Over de legitimiteit van de politiek en de daadkracht om besluiten te nemen die nodig zijn voor het land, oordelen Nederlanders nog aanzienlijk negatiever. Twee op de drie Nederlanders vinden dat de daadkracht van de politiek tekort schiet: besluiten die nodig zijn worden niet of te laat genomen. Bovendien zegt de ruime meerderheid van de bevolking dat politici te veel praten en te weinig doen, dat politici niet geïnteresseerd zijn in de mening en belangen van burgers, en dat politici te veel de belangen behartigen van bedrijven en elites.

Onze surveyresultaten op dilemma's binnen de democratie geven steun voor de stelling dat Nederlanders ontvankelijk zijn voor illiberale of autoritaire vormen van bestuur vooral als sprake is van complexe en urgente problemen waarbij men meer leiderschap en doorzettingsmacht eist van politiek en bestuur. Als we aan Nederlanders dilemma's voorleggen waarbij men telkens kan kiezen voor een democratische of niet-democratische optie, dan blijkt dat veel Nederlanders kiezen voor de niet-democratische optie om 'grote problemen in de Nederlandse samenleving' aan te pakken. Zo zegt 46 procent dat 'regeringen moeten doen wat de meeste Nederlanders willen, ook al zijn er wetten die dat niet toestaan'. En 22 procent vindt dat een regering het parlement mag negeren, als het parlement de regering tegenwerkt in het uitvoeren van beleid. Deze percentages worden nog hoger zodra Nederlanders de opties worden voorgelegd binnen de context van concrete problemen waarover zij zich zorgen maken en waarvan men vindt dat deze problemen daadkrachtig moeten worden aangepakt. Het betrof de volgende thema's: 'bezorgdheid dat

de eventuele komst van een nieuwe stroom vluchtelingen uit oorlogsgebieden naar Nederland zal leiden tot (grote) problemen in de Nederlandse samenleving' en 'bezorgdheid over de gevolgen van de klimaatverandering'. Uit de resultaten blijkt dat zodra concrete thema's worden voorgelegd, personen (nog) vaker illiberale opties kiezen. Zo vindt bijvoorbeeld 66 procent van degenen die zich zorgen maakt over de komst en opvang vluchtelingen, dat een regering een strenger asielbeleid moet voeren als de meeste Nederlanders dat willen, ook als er wetten zijn die dat niet toestaan. Ander voorbeeld is dat de mensen die zich zorgen maken om de gevolgen van de klimaatverandering en kiezen voor illiberale opties om een strenger klimaatbeleid te realiseren, deels personen zijn die bij de andere vraagstellingen in de survey hadden gekozen voor de democratische opties. Onze conclusie is dan ook: zodra problemen concreet gemaakt worden en als urgent worden beoordeeld, kiezen mensen vaker voor illiberale/niet-democratische opties, dan indien in algemene termen wordt gevraagd naar de steun van mensen voor illiberale/niet-democratische vormen van bestuur.

Wij vooronderstellen dat mensen uit boosheid en urgentie hun steun uitspreken voor 'sterk leiderschap' om problemen op te lossen, maar dat ze hierbij vanuit hun emotie niet de consequenties meewegen of overzien. Zoals de bedreigingen van een 'sterk leiderschap' voor de kernwaarden van de democratie. De kernwaarden waarvoor men in andere vraagstellingen in de survey juist steun uitsprekt. De bevindingen van de diepte-interviews geven indicaties dat burgers inderdaad op een dergelijke wijze redeneren. Geïnterviewden zeggen overwegend positief te zijn over de democratie, maar zijn ook kritisch op het functioneren van de democratie. Naast een gebrek aan daadkracht vindt men dat de overheid en politiek te ver afstaan van gewone burger en onvoldoende weten wat er onder 'gewone' Nederlanders leeft. Aanvankelijk spreken geïnterviewden in termen van een 'sterk leider' die besluiten moet nemen om belangrijke problemen op te lossen, omdat het parlement en de politiek te stroperig handelen en niet daadkrachtig genoeg zijn. Na reflectie op wat de belangrijkste eigenschappen van zo'n sterk leider moeten zijn, blijkt echter dat

geïnterviewden genuanceerde beelden en ideeën hebben bij wat ze verstaan onder een 'sterk leider'. Het moet vooral een 'inspirerend leiderschap' zijn, en het hebben van een visie die boven deel- en groepsbelangen staat; en/of meer bevoegdheden voor een leider om problemen van het land op te lossen. Maar die leider moet door de kiezers wel kunnen worden weggestuurd als hij zijn beloften niet nakomt (dus met democratische controle). Geïnterviewden spreken dus eerder over 'sterk leiderschap' dan over een 'sterk leider'. In de narratieven van burgers zijn dus veelal duidelijke nuances te identificeren, het is niet zwart of wit, ook al lijkt dat in eerste instantie wel zo te zijn. Het volgende citaat is hiervoor illustratief: *"Ik ben zwaar ontevreden over huidig landsbestuur. Den Haag is een praatchclub en belooft van alles, maar de bevolking merkt niets van resultaten. Een sterke leider is niet per se het beste alternatief, want er moet wel draagvlak zijn binnen de samenleving, zo zijn we dat gewend in Nederland. Laten ze liever leiderschap tonen. Door het land in gaan en echt naar de Nederlanders luisteren zodat ze weten wat er leeft. En minder eindeloos ouwehoeren."*

Statistische onderbouwing van nuances in steun voor antidemocratische bestuursvormen

We constateerden dat een aanzienlijke minderheid (19 procent) van de Nederlanders *"Een sterke leider die zich niet druk hoeft te maken om het parlement en verkiezingen"* altijd of meestal een goede manier vindt om het land te besturen. En 22 procent van de Nederlanders vindt *"De regering neemt besluiten over wat hen het beste lijkt voor het land en hoeft zich daarbij niet druk te maken om het parlement. Na vier jaar kan de regering wel weggestemd worden als ze het niet goed hebben gedaan"* altijd of meestal een goede manier om het land te besturen. Deze steun voor illiberale en autocratische bestuursvormen ligt genuanceerder als we tegelijkertijd ook kijken naar het oordeel van personen over parlementaire democratie als bestuursvorm:

- 8 procent van de Nederlanders vindt zowel een sterk leider als parlementaire democratie altijd/meestal een goede manier vindt om het land te besturen. Deze groep kan kennelijk goed 'leven' met beide systemen.
- 3 procent van de Nederlanders vindt een sterk leider altijd/meestal een goede manier om het land te besturen, en zegt tegelijkertijd parlementaire democratie meestal niet/nooit een goede manier te vinden. Dit is de groep Nederlanders die het duidelijkst een voorkeur heeft voor een sterk leider ten opzichte van parlementaire democratie. Een bredere afbakening van deze groep omvat ook de personen die een sterk leider altijd/meestal een goede manier vinden én parlementaire democratie soms een goede manier (7 procent), en de personen die een sterk leider soms een goede manier vinden én parlementaire democratie meestal niet/nooit een goede manier (3 procent). In totaal vormt de omvang van de groep Nederlanders met 'autocratische' voorkeuren dan zo'n 13 procent van het totaal.
- Anderzijds constateren we ook dat slechts 22 procent van de Nederlanders zegt dat ze parlementaire democratie altijd of meestal een goede manier vinden om het land te besturen, en een sterk leider meestal niet of nooit. Dit is de groep Nederlanders die het duidelijkst een voorkeur heeft voor een parlementaire democratie ten opzichte van sterk leider. Een bredere afbakening van deze groep omvat ook de personen die zeggen dat parlementaire democratie altijd of meestal een goede manier vinden en een sterk leider soms (8 procent), en de personen die parlementaire democratie soms een goede manier vinden maar een sterk leider meestal niet of nooit (19 procent). In totaal vormt de omvang van de groep Nederlanders met 'democratische' voorkeuren dan zo'n 49 procent van het totaal.
- De overige 38 procent van de Nederlanders neemt qua beoordeling van bestuursvormen voor Nederland een tussenpositie in (zoals de groep van 21 procent die zegt dat zowel parlementaire democratie als een sterk leider soms een goede manier is om het land te besturen).

Ontvankelijkheid voor illiberale en autocratische bestuursvormen niet alleen bij kiezers van rechts-populistische partijen

Een belangrijke bevinding van ons onderzoek is dat de resultaten het beeld nuanceren dat het vooral laagopgeleiden en stemmers op rechts-populistisch-partijen (PVV en FvD) zijn die open staan voor autocratische/illiberale vormen van landsbestuur. Nederlanders met een voorkeur voor een autocratische of illiberale bestuursvorm, zijn niet te vangen onder één noemer. Het betreft oudere en jongere mensen, mensen met een hoge, middelbare of lage opleiding, mannen en vrouwen, niet-gelovigen, christenen en moslims. Laagopgeleiden en stemmers op populistisch-rechtse partijen zijn weliswaar relatief oververtegenwoordigd onder de Nederlanders met autocratische/illiberale voorkeuren, echter, in absolute aantallen ligt dat anders. Van alle Nederlanders die een autocratische/illiberale bestuursvorm een (altijd of meestal) goede manier vindt en de parlementair-democratische bestuursvorm (meestal) niet, wordt de meerderheid gevormd door middelbaar- en hoogopgeleiden en stemmers op overige partijen dan PVV en FvD.

In het verlengde hiervan toont ons onderzoek ook aan dat ontvankelijkheid voor autocratische/illiberale bestuursvormen niet zozeer een kwestie is van links of rechts zijn, maar voor een belangrijk deel (ook) de wanhoop die mensen hebben over de gevolgen van maatschappelijke problemen, het gevoel dat de overheid deze niet tijdig of bevredigend kan oplossen, en dat de oplossing urgentie behoeft. Dit hebben we aangetoond voor twee maatschappelijke thema's. We hebben Nederlanders dilemma's tevens voorgelegd op twee *concrete thema's*, waarover veel Nederlanders zich zorgen maken, namelijk de bezorgdheid dat de eventuele komst van een nieuwe stroom vluchtelingen uit oorlogsgebieden naar Nederland zal leiden tot (grote) problemen in de Nederlandse samenleving; en bezorgdheid over de gevolgen van de klimaatverandering. Uit de resultaten komt naar voren dat vooral rechts-georiënteerde mensen zich zorgen maken over de gevolgen van vluchtelingenstromen, en daarbij relatief vaak kiezen voor illiberale of autocratische oplossingen voor het beheersen

van de problematiek. Links georiënteerde mensen zich vaker zorgen over de gevolgen van de klimaatcrisis. Een deel van hen kiest daarbij voor illiberale of autocratische oplossingen om het klimaatprobleem op te lossen, men wil snel en krachtig handelen, zelfs als daarvoor democratische instituties buiten spel komen te staan.

Schaal ontvankelijkheid voor illiberale en antidemocratische bestuursvormen

Om nog beter zicht te krijgen op de paradoxale uitkomsten van ons onderzoek, namelijk dat mensen tegelijkertijd zowel democratische als niet-democratische voorkeuren kunnen hebben, hebben we een 'ontvankelijkheidsschaal' ontwikkeld. Deze schaal beoogt te meten: *de mate waarin Nederlanders wel of niet ontvankelijk zijn voor illiberaal en antidemocratisch denken*. In de schaal zijn de vraagstellingen en dilemma's meegenomen uit het onderzoek met 'democratische' versus 'niet-democratische' antwoordopties:

- Welke zaken vinden Nederlanders belangrijk in een democratie? De vraagstellingen in dit vragenblok representeren meerdere zaken die deel zijn van een veerkrachtige democratie: onafhankelijkheid en betrouwbaarheid van media; onafhankelijkheid van rechters; regering legt verantwoording af aan kiezers; rekening houden met de diverse ideeën, belangen en rechten van groepen in de samenleving.
- Welke bestuursvormen zijn een goede manier om Nederland te besturen? Wat vinden Nederlanders van diverse (democratische en illiberale/antidemocratische) mogelijkheden om Nederland te besturen.
- Dilemma's over democratie in Nederland aan de hand van tegenovergestelde (democratische en illiberale/antidemocratische) stellingen.

Meerwaarde van de schaal is daarnaast dat deze gebruikt kan worden voor vergelijkingen van *de ontwikkeling van de ontvankelijkheid voor illiberaal en antidemocratisch denken* in de tijd.

We hebben geanalyseerd in hoeverre mensen in de geselecteerde vraagstellingen of dilemma's structureel kiezen voor ofwel 'democratische' antwoordopties, ofwel niet-democratische antwoordopties. Deze exercitie heeft geleid tot een schaal die loopt van 1 (respondent kiest bij alle vraagstellingen en dilemma's voor een wel-democratische optie) tot 10 (respondent kiest bij alle vraagstellingen en dilemma's voor een niet-democratische optie). De overgrote meerderheid van de Nederlanders zit aan de 'laag-ontvankelijke' kant van de meetschaal. Dat wil zeggen dat ze veel belang hechten aan democratische basisbeginselen en overwegend keuzen maken voor 'democratische' opties voor de aanpak van problemen of dilemma's. Desalniettemin geldt ook voor deze personen dat in sommige omstandigheden of op bepaalde dossiers een sterk leider die zich niet druk hoeft te maken over parlement en verkiezingen 'soms' een geschikte bestuursvorm kan zijn.

De resultaten van de uitsplitsingen naar sekse, opleiding en leeftijd maken inzichtelijk dat relatief kwetsbaarder zijn voor illiberaal en antidemocratisch gedachtegoed: mannen, laag opgeleiden en jongeren. Echter als we naar de absolute aantallen kijken, dan wordt duidelijk dat onder de groepen met hoge scores op de ontvankelijkheidsschaal (schaalpunten 7 of hoger, en ook schaalpunten 5 en 6) aanzienlijke aantallen vrouwen, middelbaar- en hoger opgeleiden en mensen van middelbare of oudere leeftijd zitten. Dit betekent dat het beeld genuanceerd is en dat bij strategieën om de ontvankelijkheid voor illiberaal en antidemocratisch denken te vergroten deze groepen niet uit het oog mogen worden verloren.

Uit de resultaten van de uitsplitsing naar politieke voorkeur wordt duidelijk dat kiezers van alle politieke partijen in meerderheid een lage tot beperkte ontvankelijkheid scoren voor illiberaal en antidemocratisch denken. Als we inzoomen op specifiek de personen die wél ontvankelijk zijn voor illiberaal en antidemocratisch denken dan zien dat we dat dit bovengemiddeld vaak kiezers van FvD en PVV zijn (en in mindere mate ook VVD-kiezers). Dat is in overeenkomstig de notie dat vooral kiezers van rechts(-populistische) partijen illiberale

en antidemocratisch denkbeelden zouden hebben.⁵³ Desalniettemin nuanceren onze resultaten óók deze notie: 1) de kiezers op FvD en PVV zijn weliswaar relatief oververtegenwoordigd onder de groep kiezers met een hoge ontvankelijkheid voor illiberaal en antidemocratisch denken, echter de meerderheid van deze kiezers is laag tot beperkt ontvankelijk; en 2) de groep personen die aanzienlijk of hoog ontvankelijk is voor illiberaal en antidemocratisch denken bestaat voor een derde uit kiezers van rechts populistische partijen; de meerderheid van deze personen is aanhanger van mainstream politieke partijen (van VVD tot GroenLinks). Dit betekent voor strategieën om de ontvankelijkheid voor illiberaal en antidemocratisch denken te vergroten dat deze strategieën een brede oriëntatie moeten hebben qua politieke voorkeuren van mensen. Het grootste deel (in absolute zin) van de mensen die laag weerbaar zijn tegen illiberaal en antidemocratisch gedachtegoed, bestaat immers uit mensen die kiezen voor mainstream (centrum) rechtse of linkse partijen.

Handelen bij antidemocratische en racistische uitingen

In de survey is uitgevraagd in hoeverre Nederlanders antidemocratische – en racistische uitingen afwijzen maar ook daadwerkelijk handelen zodra men met zulk gedachtegoed wordt geconfronteerd.

- In hoeverre wijzen mensen antidemocratische – en racistische uitingen af?
- In hoeverre vinden mensen het acceptabel dat anderen antidemocratisch – en racistische standpunten hebben?
- Hoe reageren mensen als anderen antidemocratische – en racistisch standpunten uiten (zoals in discussie gaan of melden; waarom handelt men wel/niet, bij welke personen en binnen welke contexten).

⁵³ Zie hoofdstuk 2 voor een toelichting op het begrip 'rechts-populistisch'.

Ook hebben we vastgesteld in hoeverre het afwijzen van -en handelen bij- antidemocratische en racistische uitingen varieert als het gaat om mensen met een bepaalde huidskleur/afkomst; mensen met een bepaalde religie; mensen met een bepaalde politieke overtuiging; vluchtelingen/asielzoekers/migranten. In de vraagstellingen is tevens rekening gehouden met de verschillende contexten waarin men geconfronteerd kan worden met antidemocratische – en racistische uitingen. We maakten onderscheid naar privé omgeving, werksituatie en sociale media, en we maken onderscheid naar hoe dichtbij iemand staat die zich racistisch of antidemocratisch uit. Het kan immers nogal uitmaken voor de kans op actie, en de overwegingen om wel of geen van actie te ondernemen, of het gaat om een familielid die men dagelijks tegenkomt en waarmee men een sterke band mee heeft, een kennis op het werk of vereniging, of een onbekende op sociale media. Tot slot is in de survey ook nog uitgevraagd bij mensen die zeggen dat ze bij antidemocratische – en racistische uitingen geen actie ondernemen, waarom ze dat niet doen.

De resultaten laten zien dat de meeste Nederlanders het erg zeggen te vinden als mensen discriminerende of racistische opmerkingen maken; slechts een kleine minderheid van zeven procent vindt dit (helemaal) niet erg. Maakt het uit over welke groep antidemocratische of discriminerende uitingen worden geuit? Uit de resultaten wordt duidelijk dat het inderdaad uitmaakt welke groep het betreft. We zien dat Nederlanders het vaakst '(heel) erg' antwoorden als het gaat om minder rechten en vrijheden voor mensen met een bepaalde huidskleur (72 procent). In iets mindere mate is dat het geval ten aanzien van mensen met een bepaalde religie (67 procent) en mensen met een bepaalde politieke overtuiging (66 procent). Minder dan de helft van de Nederlanders (47 procent) vindt het (heel) erg als anderen zeggen dat er minder rechten en vrijheden moeten zijn voor migranten. De categorie (helemaal) niet erg is voor de vier onderscheiden groepen gekozen door 8, 11, 9 respectievelijk 23 procent van de Nederlanders.

Van de Nederlanders die wel eens meemaken dat familie of vrienden discriminerende of racistische dingen zeggen, zegt 80 procent zijn of haar familie of vrienden hierop dan meestal of soms aan te spreken. Tegen collega's of bekenden op een vereniging is dit bijna even vaak, namelijk 76 procent. Op internet of sociale media zeggen mensen er het minst vaak iets van als ze worden geconfronteerd met discriminerende of racistische uitingen van anderen (40 procent). Gevraagd is wat de belangrijkste redenen zijn om er niets van te zeggen als mensen discriminerende of racistische dingen zeggen. Uit de resultaten blijkt dat 'ik denk dat het geen zin heeft' de meest genoemde reden is voor alle drie contexten (vrienden en familie, werk of vereniging, en sociale media of internet). Andere relatief veel genoemde redenen zijn 'ik vond het niet belangrijk genoeg', 'ik weet niet goed wanneer ik er iets van moet zeggen', 'ik weet niet hoe ik dat moet zeggen' en 'ik ben bang dat het negatieve gevolgen heeft voor de relatie'. Een aantal respondenten zegt ook 'ik durf dat niet'.

Aanknopingspunten voor beleid

De onderzoeksresultaten laten zien dat de overgrote meerderheid van de Nederlanders de parlementaire democratie als gewenste bestuursvorm beschouwt, maar dat een aanzienlijk deel van hen ook ontvankelijk is voor illiberale of autoritaire vormen van bestuur. Sommige problemen in de samenleving zijn zo complex en/of urgent, dat deze volgens Nederlanders snel en daadkrachtig moeten worden opgelost. De steun die een deel van de Nederlanders uitspreekt voor niet-democratische bestuursvormen komt voort uit de wens om deze problemen snel en daadkrachtig op te kunnen lossen. Twee op de drie Nederlanders vinden dat de daadkracht van de politiek tekort schiet: besluiten die nodig zijn worden niet of te laat genomen. Bovendien zegt de ruime meerderheid van de bevolking dat politici te veel praten en te weinig doen. Wij vooronderstellen dat mensen uit boosheid en urgentie hun steun uitspreken voor 'sterk leiderschap' om problemen die zij urgent vinden op te lossen, maar dat ze hierbij vanuit hun emotie niet de consequenties meewegen of overzien. Zoals de bedreigingen van een 'sterk leiderschap' voor de kernwaarden van

de democratie. De kernwaarden waarvoor men in andere vraagstellingen in de survey juist steun uitspreekt. De andere belangrijke bevinding van ons onderzoek is dat de resultaten het beeld nuanceren dat vooral laagopgeleiden en stemmers op rechts-populistische partijen open staan voor autocratische/illiberale vormen van landsbestuur. Nederlanders met zulke voorkeuren zijn niet te vangen onder één noemer.

De onderzoeksresultaten bieden aanknopingspunten voor beleid om illiberaal en antidemocratisch en racistisch gedachtegoed te verminderen. De belangrijkste aanknopingspunten zijn de volgende:

- Vergroot het besef in de samenleving van het belang van de democratie en de rechtsstaat. Deze dienen onaantastbaar te blijven. Maak mensen bewuster van de consequenties van illiberale bestuursvormen door een aanpak te ontwikkelen welke verder reikt dan het bevorderen van de kennis van de staatsinrichting in het burgerschapsonderwijs en werkelijk meer diepgang in het constitutioneel besef kan realiseren. Volgens ons onderzoek komt steun voor illiberale en autocratische bestuursvormen veelal voort uit emotie en gevoel van urgentie. Men heeft het gevoel dat de politiek de problemen niet (snel genoeg) kan oplossen. Ongeduld is een belangrijke motivator voor sympathie voor illiberale oplossingen. Maak mensen bewust dat het tijd kost om problemen binnen de democratische spelregels op te lossen. Een gevoel dat een sterk leider nodig is om de nodige besluiten te nemen betekent niet dat mensen ervan overtuigd zijn dat dit overall de voorkeur zou moeten hebben boven parlementaire democratie, maar wel dat dit nodig is om daadkrachtig en snel bepaalde maatschappelijke problemen op te kunnen lossen. Boosheid en bezorgdheid zijn hierbij belangrijke emoties, waarbij mensen niet alle consequenties meewegen van illiberaal bestuur en kernwaarden van democratie onder druk komen te staan. Kernwaarden waarvan dezelfde personen zeggen dat deze belangrijk zijn.
- Naast het bevorderen van het besef van het belang van de democratie en de rechtsstaat en de bewustwording over de consequenties van illiberale bestuursvormen, kan ook worden bevorderd dat mensen zich er meer van bewust zijn dat draagvlak in de samenleving voor besluiten belangrijk is en dat het realiseren hiervan tijd kost. Het onderzoek laat immers zien dat voor een deel van de Nederlanders democratische principes ondergeschikt lijken te zijn aan de inhoud van het beleid. Mensen willen op thema's waarover men zich zorgen maakt daadkrachtig handelen ook als daarmee bepaalde groepen of het parlement wordt gepasseerd. Met andere woorden, de liberale democratische rechtsstaat lijkt voor hen geen thema op zichzelf. Men denkt eerder pragmatisch – of opportunistisch - vanuit de gewenste politieke ontwikkeling en vergeet dat democratische besluitvorming juist dat moeizame proces is om de meerstemmigheid onder de bevolking vreedzaam 'te organiseren'. Dat inzicht biedt enerzijds kans om het onderwerp politiek-breed te agenderen en geeft tevens urgentie voor burgerschapsvorming. Dan gaat het om het leren van de samenhang tussen de woorden 'liberaal' (iedereen telt mee), 'democratisch' (iedereen beslist mee) en rechtsstaat (bescherming van iedereen). Met name dat laatste wordt vaak vergeten: het evenwicht tussen instituties om dictatoriale meerderheden te voorkomen. Men kan in de politieke vorming begrip hebben voor het ongeduld dat men heeft vanwege het inhoudelijke motief, maar tevens aandacht vragen voor de redenen voor (en dus het belang van) de traagheid van processen.
- De ambiguïteit en meerstemmigheid binnen personen biedt de mogelijkheid om in gesprek te gaan, tenzij verharding in standpunten al heeft plaatsgevonden. Het onderzoek laat zien dat mensen allerlei opvattingen tegelijkertijd in zich dragen, die soms intern tegenstrijdig zijn. Uiteindelijk bepaalt politieke vorming of mobilisatie de wijze waarop daar coherentie in wordt gevonden.
- Maak bij educatie en vorming gebruik van de nuances in opvattingen over democratie en rechtstaat. Opvattingen van burgers over de democratie en rechtsstaat evenals over identiteit en 'andere groepen' zijn immers

gelaagd; er ligt veelal een complex geheel van ideeën, beelden, ervaringen aan ten grondslag. Burgers kunnen zich bij oppervlakkige vraagstelling in eerste instantie ongenueanceerd uiten (in surveys, op sociale media), maar bij doorvragen blijkt wel degelijk sprake van nuance. Doorvragen maakt nuances, 'praktische' bezwaren en 'voorwaardelijk denken' inzichtelijk.

- Voer de discussie over democratie in den brede en beperk je dus niet tot bepaalde groepen. Nederlanders die ontvankelijk zijn voor de aantrekkingskracht van autocratische of illiberale bestuursvormen, zijn niet zijn te vangen onder één noemer. Zij zijn te vinden bij linkse en rechte partijen, ouderen en jongeren, mannen en vrouwen, laag- en hoogopgeleiden, stedelingen en dorpelingen, niet-gelovigen, christenen en moslims. Van klimaat tot migratie is de autoritaire oplossing voor sommigen een aantrekkelijke optie. Dit gegeven zou consequenties kunnen hebben voor de focus op welke groepen men zich richt om illiberaal, antidemocratisch en racistisch gedachtegoed te verminderen.

BIJLAGE 1 GERAADPLEEGDE LITERATUUR

Adviesraad voor Internationale Vraagstukken (2017). *De wil van het volk? Erosie van de democratische rechtsstaat in Europa*. <https://www.adviesraadinternationalevraagstukken.nl/documenten/publicaties/2017/06/02/de-wil-van-het-volk>

Dekker, P. & J. Den Ridder (2015). *Meer democratie, minder politiek? Een studie van de publieke opinie in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Dekker, P. & J. Den Ridder (2016). *Gedeelde waarden en een weerbare democratie. Een verkenning op basis van bevolkingsenquêtes*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

European Values Study (2008). <http://www.atlasofeuropeanvalues.eu/new/europa.php?ids=225&year=2008&country=NL>

European Social Survey (2013). https://www.europeansocialsurvey.org/docs/round6/fieldwork/source/ESS6_source_main_questionnaire.pdf

International Social Survey Programme (2014/2015). <https://dbk.gesis.org/dbksearch/sdesc2.asp?ll=10&notabs=&af=&nf=&search=&search2=&db=e&no=6670>

Freedom House. Freedom in the World 2020. A Leaderless Struggle for Democracy <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2020/leaderless-struggle-democracy>

Hendriks, F., Van der Krieken, K., Van Zuydam, S. & M. Roelands (2015). *Bewegende beelden van democratie. Legitimiteitsmonitor Democratisch Bestuur 2015*. Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.

Hibbing, J.R. & E. Theiss-Morse (2002). *Stealth democracy*. Cambridge University Press.

Hirsch Ballin, E. (2018) *Comeniuslezing 2018. Doorleefde democratie; over democratie, rechtsstaat en mensenrechten*. Zie: https://www.comeniusmuseum.nl/pdf/com-dag2018/2018_E_Hirsch_Ballin_Doorleefde_democratie_Comeniuslezing_2018-02.pdf

Huijzer, A. (2011). *Het effect van het Fort van de Democratie op het vertrouwen in de democratie onder jongeren van meerderheidsgroepen en minderheidsgroepen*. Masterthese Universiteit van Amsterdam.

Kanne, P. & E. van Schelven (2017). *Jongeren en Democratie*. Enschedé: I&O research.

Kievid, J. de (2019). *Democratie. Ideaal en weerbarstige werkelijkheid*. Den Haag: Prodemos.

Koster, L. (2009). *De betrokkenheid van scholieren bij de rechtsstaat en democratie*. Masterthese Universiteit Utrecht.

Kieskompas (2013). *De emotionele begroting van Nederland. Een onderzoek naar emoties in de Nederlandse politiek*. Onderzoek in opdracht van dagblad Trouw.

Kuppens, T., Gootjes, F., Boendermaker, M., Gordijn, E. & T. Postmes (2019). *Ongenoegen, migratie, gastvrijheid en maatschappelijke onrust*. Den Haag: WODC.

Longitudinal Internet Studies for the Social Sciences (2014). https://www.dataarchive.lissdata.nl/study_units/view/22

Meer, Van der T. (2013). <http://stukroodvlees.nl/stealth-democracy/>

Mudde, C. (2016) "Populist Radical Right Parties in Europe Today." *Transformations of Populism in Europe and the Americas: History and Recent Tendencies*. London: Bloomsbury Academic, 295–307.

Muis, A. (2019) *Bestaat er een illiberale wereldorde?* <https://spectator.clingendael.org/nl/publicatie/bestaat-er-een-illiberale-wereldorde>

Ooijen van, I. (2011). *Het Effect van de Interactieve Tentoonstelling 'Fort van de Democratie' op Kennis en Opvattingen over Democratisch Burgerschap bij Jongeren*. Masterthese Universiteit van Amsterdam.

Otjes, S. & Louwerse, T. (2015) *Populists in Parliament*. Political Studies.

Sociaal- en Cultureel Planbureau (2019). *Continu onderzoek Burgerperspectieven*.

Sociaal- en Cultureel Planbureau (2011). *Culturele veranderingen in Nederland 2010/2011*.

Sternhell, Z. (2010) *The Anti-Enlightenment Tradition*, Yale University Press, p. 392.

Thomas, C. (2018). *De autoritaire verleiding. Over de opmars van de antiliberaal wereldorde*.

Veldkamp opinieonderzoek (2010). *Nationaal Vrijheidsonderzoek 2010*. Amsterdam: Veldkamp.

Wagenaar, W. (2020) *Factsheet Extreemrechts in Nederlandse Gemeentes september 2020*. Amsterdam : Anne Frank Stichting.

Wagenaar, W. & Van Donselaar, J. (2010) *Racistisch en extreemrechts geweld in 2009*. In: P. Rodrigues & J. van Donselaar (red.). *Monitor Racisme & Extremisme negende rapportage*. Amsterdam/Leiden: Anne Frankstichting en Universiteit van Leiden.

Wonderen, R. van & M. van Kapel (2017). *Oorzaken en triggerfactoren voor moslimdiscriminatie*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.

Zakaria, F. (1997). *The Rise of Illiberal Democracy*. *Foreign Affairs*, 76(6), p. 22-43.

BIJLAGE 2 DILEMMA'S DEMOCRATIE

Om goed inzicht te krijgen in hoe Nederlanders denken over 'democratie en rechtsstaat' en 'mensenrechten' hebben we deze -abstracte- begrippen ontrafeld in meer concrete thema's, en hebben we geïdentificeerd welke dilemma's er spelen. De dilemma's zijn in de latere fasen van het onderzoek nader uitgevraagd in verdiepende interviews met Nederlanders (welke concrete narratieven zijn er rond de dilemma's) en zijn als concrete vraagstellingen opgenomen in de vragenlijst van het surveyonderzoek.

Onderstaande tabellen geven een overzicht van de geïdentificeerde dilemma's per thema. Ieder dilemma hebben we geoperationaliseerd door middel van een 'stelling' welke de verschillende aspecten van de dilemma's meetbaar maakt t.b.v. uitvraag in de verdiepende interviews en de survey.

Dilemma's democratie en rechtsstaat

Onderdeel: Parlementaire Democratie

Dilemma: Is de regering/ politiek er voor 'ons' of voor anderen?

Stellingen:

1. Regering/politiek luistert wel/niet naar 'mensen zoals ik'.
2. Regering/politiek laat oor wel/niet te veel hangen naar grote bedrijven, niet naar Nederlandse volk.
3. Regering/politiek staat wel/niet te veel onder invloed van 'Brussel'.
4. Regering/politiek geeft wel/niet te veel aandacht/hulp aan nieuwkomers/'buitenlanders' (en dit gaat 'ten koste van' huidige Nederlandse bevolking).

5. Politici zijn wel/niet alleen geïnteresseerd in mijn stem, en niet in mijn mening.
6. Politici zijn wel/niet geïnteresseerd in wat in samenleving leeft.

Onderdeel: Parlementaire Democratie

Dilemma: Is de parlementaire democratie zoals we die nu hebben, de beste vorm van landsbestuur (democratie versus alternatieve vormen van landsbestuur)?

Stellingen:

7. Parlementaire democratie versus sterke leider.
8. Parlementaire democratie versus beslissingen moeten worden genomen door experts met kennis van zaken.
9. Parlementaire democratie versus volkswil (referenda).
10. Parlementaire democratie versus invloed door het bedrijfsleven.
11. Politici praten te veel/te lang versus noodzaak tot daadkracht.
12. Politici sluiten te veel compromissen versus noodzaak tot daadkracht.
13. Huidige situatie (iedereen mag stemmen) versus mensen moeten eerst worden getoetst op hun kennis van de democratie of samenleving, voordat ze mogen stemmen.
14. Huidige situatie (iedereen mag stemmen) versus mensen moeten eerst (hebben) bij(ge)dragen aan de samenleving (door werk of andere inzet), voordat ze mogen stemmen.

Opinies die aan mening over gewenste vorm van democratie ten grondslag kunnen liggen (opinies die zijn genoemd bij het eerste dilemma, aangevuld met onderstaande opinies):

15. Tevredenheid over functioneren democratie en politici.
16. Vertrouwen in competenties politici.
17. Vertrouwen in onafhankelijkheid politici.
18. Mijn stem/mening telt (voldoende) in de democratie (versus in andere vormen van landsbestuur heb ik meer invloed/telt mijn stem meer).

Onderdeel: Functioneren van- en vertrouwen in de rechtstaat

Dilemma: Onafhankelijke en goed functionerende politie

Stellingen:

19. Vertrouwen in functioneren van politie als institutie
20. Vertrouwen in de onafhankelijkheid van de politie
21. Vertrouwen in/tevredenheid over/ervaringen met functioneren van medewerkers van politie
22. De politie heeft het op bepaalde mensen gemunt/de politie behandelt niet alle groepen gelijk, maakt onderscheid
23. De politie moet meer vrijheden krijgen om zijn werk goed te kunnen doen

Onderdeel: Functioneren van- en vertrouwen in de rechtstaat

Dilemma: Onafhankelijke en goed functionerende recht-spraak

Stellingen:

24. Vertrouwen in functioneren van de rechtsspraak als institutie
25. Vertrouwen in onafhankelijkheid van de rechtsspraak
26. Vertrouwen in/tevredenheid over/ervaringen met functioneren van rechters (en andere medewerkers van rechtbanken)
27. Rechtsspraak functioneert niet goed: straffen zijn wel/niet proportioneel (te laag of te hoog).
28. Rechtsspraak functioneert niet goed: uitspraken zijn wel/niet eerlijk/straffen voor eenzelfde delict zijn (te) willekeurig, verschilt per rechtbank of individuele rechter.
29. Rechtsspraak is niet onafhankelijk: uitspraken worden beïnvloed door politieke belangen/ rechtsspraak is politiek gestuurd.
30. Rechtsspraak is niet onafhankelijk: politieke voorkeuren van individuele rechters beïnvloeden rechtsspraak.
31. 'Trial door Internet': consequenties vanuit rechtbank te laag.

Onderdeel: Onafhankelijke en goed functionerende media

Dilemma: Vertrouwen in onafhankelijkheid mainstream media

Stellingen:

32. Mainstream media geven geen objectief van de werkelijkheid, vertellen niet het echte verhaal, kun je wel/niet geloven.
33. Media zijn niet onafhankelijk en daardoor niet objectief (dienen de belangen van grote bedrijven, 'Brussel', internationalisten).

Dilemma: Vertrouwen in nieuws op internet/sociale media

Stellingen:

34. Internetnieuws is wel of niet onafhankelijker dan mainstream Nieuws.
35. Internetnieuws is fake versus internetnieuws is betrouwbaar/kun je meer op vertrouwen dan op mainstream media.

Dilemma: Belang van onafhankelijke media

Stellingen:

36. Onafhankelijke media zijn belangrijk, ook als deze een mening verkondigen waar ik het niet mee eens ben.

Dilemma's mensenrechten

Onderdeel: Vrijheid van meningsuiting

Dilemma: Absolute vrijheid van meningsuiting versus bescherming tegen discriminatie en kwetsen van groepen, culturen en religies

Stellingen:

1. Vrijheid van meningsuiting moet wel of niet absoluut zijn, ook als opvattingen voor bevolkingsgroepen, culturen of religies discriminerend of kwetsend zijn.
2. Vrijheid van meningsuiting moet wel of niet absoluut zijn, ook dat betekent dat opvattingen worden omgezet in daden (zoals achterstellen, weigeren, geen baan geven etc.) naar bepaalde bevolkingsgroepen, culturen of religies.
3. Bescherming tegen discriminatie is van groot belang/ moet absoluut zijn.

Dilemma: Absolute vrijheid van meningsuiting versus bestrijden van antidemocratisch gedachtegoed

Stellingen:

4. Vrijheid van meningsuiting is (bijna) absoluut ook als opvattingen ondemocratisch zijn (waaronder extreemlinkse, extreemrechtse en religieuze opvattingen die ondemocratisch zijn).
5. De democratische rechtsorde moet te allen tijde beschermd worden

Dilemma: Botsingen van (extreme) meningen

Stellingen:

6. Het botsen van extreme meningen is wezenlijk onderdeel van een gezonde samenleving en democratie
7. Het botsen van extreme meningen leidt tot polarisatie, haat en geweld

Dilemma: Absolute vrijheid van meningsuiting wel voor jezelf, maar niet voor de ander?

Stellingen:

Onderscheid maken tussen groepen die dit mogen doen:

8. Absolute vrijheid van meningsuiting is (bijna) absoluut (óók als deze meningen in tegenspraak zijn met de eigen mening).
9. Absolute vrijheid van meningsuiting wel voor de eigen etnisch/culturele/religieuze/ideologische groep, maar niet voor etnisch/culturele/religieuze/ideologische outgroups? Wordt onderscheid gemaakt tussen outgroups?
10. Absolute vrijheid van meningsuiting wel/niet voor peers (in eigen groep) die afwijken van groepsnorm
11. Absolute vrijheid van meningsuiting niet voor 'buitenstaander' (bv opinie van Brussel of Amerika over Nederlandse cultuur. Actueel in Zwarte Piet debat)

Dilemma: Absolute vrijheid van meningsuiting voor radicale personen/organisaties versus beschermen democratie en veiligheid

Stellingen:

12. Absolute vrijheid van meningsuiting niet voor mensen/groepen met 'radicale' opvattingen
13. Absolute vrijheid van meningsuiting niet voor mensen/groepen met 'haatdragende/ondemocratische' opvattingen
14. Absolute vrijheid van meningsuiting niet als het kan leiden tot fysiek geweld
15. Absolute vrijheid van meningsuiting is belangrijker dan beschermen van veiligheid
16. Absolute vrijheid van meningsuiting is belangrijker dan voorkomen van ondemocratische opvattingen

Dilemma: Respect/acceptatie voor andere meningen

Stellingen:

17. Het is belangrijk om respect/acceptatie te hebben voor andere meningen (in het algemeen)
18. Het is belangrijk om respect/acceptatie te hebben voor andere meningen, ook als deze botsen met de eigen overtuigingen

Onderdeel: Vrijheid van vergadering

Dilemma: Vrijheid van vergadering voor 'outgroups' en radicale personen/organisaties versus beschermen democratie en veiligheid

Stellingen:

19. Vrijheid van vergadering niet voor etnisch/culturele/religieuze/ideologische outgroups
20. Vrijheid van vergadering niet voor religieus (radicale) outgroups
21. Vrijheid van vergadering niet voor ideologisch (radicale) outgroups
22. Vrijheid van vergadering niet voor mensen/groepen met 'haatdragende/ondemocratische' opvattingen

Onderdeel: Vrijheid van verzet

Dilemma: Respect hebben voor – en het accepteren van dat mensen/ groepen voor hun rechten opkomen of in verzet komen als ze het niet eens zijn met regering (of instituties).

Stellingen:

23. Opinies t.a.v. verschillende vormen van 'verzet', zowel begrip hebben voor - als het echt erkennen op verzet. Vormen van verzet lopen uiteen op een schaal van 'mild verzet' bv opinies uiten in de media, handtekeningenacties en vreedzame demonstraties,
24. Tot aan blokkades en vormen van gewelddadig verzet (zoals vernielingen) en ondemocratische acties als intimidatie en geweld. Opkomen voor rechten mag niet middels ondemocratische middelen?
25. Idem, als expliciet wordt gerefereerd aan zulke rechten voor outgroups of minderheden. Onderscheid maken tussen groepen die dit mogen doen.
26. Personen/groepen/media moeten vrijheid hebben om de regering te bekritisieren. Onderscheid maken tussen groepen die dit mogen doen.

Onderdeel: Zijn rechten voor alle burgers/ groepen gelijk? Wel of geen rekening houden met rechten van minderheden

Dilemma: Vrijheid van meningsuiting versus verbod op discriminatie

Stellingen:

27. Vrijheid van meningsuiting is belangrijker dan verbod op discriminatie

Dilemma: Accepteren van verschillen

Stellingen:

28. Wel of niet accepteren dat er verschillen zijn tussen mensen/groepen
29. Indien verschil wordt geaccepteerd, moet je hier dan ook rekening mee houden?

Dilemma: Rekening houden met minderheden

Stellingen:

30. Er moet wel/geen rekening gehouden worden met de belangen/opvattingen van minderheden.
31. Minderheden mogen wel/niet worden gekwetst

Dilemma: Rekening houden met minderheden versus beschermen eigen cultuur

Stellingen:

32. Rekening houden met minderheden gaat wel/niet boven beschermen eigen cultuur

Dilemma: Rekening houden met minderheden versus daadkracht landsbestuur

Stellingen:

33. Rekening houden met minderheden versus daadkracht landsbestuur

Dilemma: Verbod op discriminatie versus veiligheid

Stellingen:

34. Wel of geen ethnic profiling toestaan als daarmee veiligheid (mogelijk) wordt gediend
35. Wel of geen vermelding van ras/religie toestaan als daarmee veiligheid (mogelijk) wordt gediend

Dilemma: De rechten van alle burgers zijn gelijk

Stellingen:

36. De rechten van alle burgers (ongeacht herkomst, kleur, religie, seksuele voorkeur etc.) zijn gelijk (zoals recht op uitkering, gebruik van voorzieningen et cetera)
37. Er zijn uitzonderingen voor bepaalde mensenrechten voor bepaalde burgers

BIJLAGE 3 STEEKPROEF- OPBOUW SURVEY

Het surveyonderzoek is gehouden onder Nederlanders van 18 jaar en ouder. Om een zo representatief mogelijke respons te genereren op de vragenlijst, hebben we gelet op een goede verdeling in de sample wat betreft leeftijd, geslacht, opleidingsniveau, religie en migratieachtergrond. Ook is zorg gedragen voor representativiteit naar provincie en stedelijkheid van de woonplaats (grote stad, kleine stad, dorp). Respondenten zijn geworven via het online panel 'PanelClix'⁵⁴. Personen in dit panels zijn zeer gericht te benaderen op basis van achtergrondkenmerken. Hiernaast hebben we aanvullend veldwerk uitgevoerd onder Nederlanders die voor surveyonderzoek via 'gewone panels' relatief moeilijk te bereiken zijn. Dit betreft met name Nederlanders met een niet-westerse achtergrond. De aanvullende werving hebben we uitgevoerd via het Etnopanel van Labyrinth⁵⁵. Respondenten zijn geworven totdat de quota voor genoemde achtergrondkenmerken waren bereikt⁵⁶. Aan de survey hebben in totaal 1.447 Nederlanders deelgenomen.

- Sekse: 687 mannen (48%), 753 vrouwen (52%) en 7 'overig' of wil niet zeggen.

54 PanelClix heeft het grootste actieve online panel van Nederland met circa 100.000 actieve leden. Gezien de grote omvang van het online panel, in combinatie met de uitgebreide ledenprofielen, is het mogelijk om complexe steekproeven op achtergrondkenmerken samen te stellen

55 Labyrinth Onderzoek & Advies heeft zorgvuldig samengesteld "Etnopanel" voor onderzoek beschikbaar. Door de multiculturele samenstelling onderscheidt dit Etnopanel zich van andere onderzoekspanels.

56 Quota zijn vastgesteld op basis van CBS gegevens over de verdeling van de Nederlandse bevolking in leeftijd, geslacht, opleidingsniveau, religie, migratieachtergrond, provincie en stedelijkheid. Daar waar sprake is van (lichte) afwijkingen is weging toegepast.

- Opleidingsniveau ('huidige opleiding' of 'hoogst genoten opleiding' indien men geen opleiding meer volgt):
  - Laag (geen afgeronde opleiding)
  - basisonderwijs, vmbo/mavo) 358 (25%)
  - Midden (havo, vwo, mbo) 563 (39%)
  - Hoog (hbo, universiteit) 523 (36%)
- Religie:
  - Christenen 565 (39%)
  - Moslims 116 (8%)
  - Andere religie (zoals hindoeïstisch, boeddhistisch, joods) 60 (4%)
  - Zonder geloof 705 (49%)
- Leeftijd:
  - 18-24 jaar 187 (13%)
  - 25-35 jaar 271 (19%)
  - 36-50 jaar 370 (26%)
  - 51-64 jaar 317 (22%)
  - 65 jaar of ouder 302 (21%)
- Migratieachtergrond⁵⁷:
  - Nederlands (geen migratieachtergrond) 1.039 (72%)
  - Turks/Marokkaans 100 (7%)
  - Surinaams/Antilliaans 86 (6%)
  - Anders (westerse migratieachtergrond, of overige niet-westerse migratieachtergrond) 222 (15%)

57 Een respondent wordt gecodeerd als 'migratieachtergrond' indien deze persoon zelf, of een of beide ouders, in het buitenland is geboren.

- Stedelijkheid:
  - Stad (meer dan 100.000 inwoners) 425 (29%)
  - Stad (20.000 tot 100.000 inwoners) 441 (31%)
  - Stad of dorp (5.000 tot 20.000 inwoners) 370 (26%)
  - Dorp (minder dan 5.000 inwoners) 211 (15%)
- Provincie:
  - Zuid-Holland 289 (20%)
  - Noord-Holland 203 (14%)
  - Noord-Brabant 201 (14%)
  - Gelderland 186 (13%)
  - Overijssel 118 (8%)
  - Utrecht 103 (7%)
  - Limburg 99 (7%)
  - Friesland 74 (5%)
  - Groningen 58 (4%)
  - Drenthe 50 (3%)
  - Flevoland 38 (3%)
  - Zeeland 30 (2%)

- ChristenUnie 3,8%
- Partij voor de Dieren 3,6%
- DENK 2,0%
- SGP 1,4%
- Anders 0,5%
- Niet stemmen 3,6%
- Weet ik niet/wil niet zeggen 13,5%

Respondenten is tevens gevraagd naar hun politieke voorkeur. De verdeling naar partijvoorkeur binnen de steekproefpopulatie is als volgt. Het meetmoment was december 2019.

- VVD 11,3%
- PvdA 10,2%
- PVV 10,1%
- Forum voor Democratie 9,7%
- GroenLinks 7,8%
- CDA 7,0%
- D66 5,4%
- SP 5,1%
- 50PLUS 5,0%

BIJLAGE 4 DIEPTE-INTERVIEWS

Om democratische dilemma's nader te verkennen en goede vraagstellingen voor het surveyinstrument te kunnen ontwikkelen, hebben we diepte-interviews afgenomen met burgers. We hebben in deze interviews de geselecteerde dilemma's voorgelegd en onze respondenten gevraagd om hierop te reflecteren. Hierdoor krijgen we inzicht in de verschillende argumentaties (narratieven: beelden, ideeën) die Nederlanders hanteren als het gaat om 'etnisch wij-zij-denken', negatieve waardering van democratie en rechtsstaat, en positieve waardering van 'autoritair leiderschap'. We zijn op zoek gegaan naar 'voorwaardelijk denken' ten aanzien van de dilemma's, dat wil zeggen in welke situaties en onder welke voorwaarden vinden burgers bijvoorbeeld autoritair leiderschap acceptabel of juist positief; maken burgers onderscheid naar groepen als het gaat om democratische- en andere mensenrechten; en vinden burgers dat er wel of geen rekening gehouden moet worden met de belangen/opvattingen van minderheden? Ook zijn we in de interviews ingegaan op narratieven omtrent de 'ontvankelijkheid' van burgers tegenover opvattingen die kunnen worden gekenschetst als etnisch wij-zij-denken, negatieve waardering van democratie en rechtsstaat, en positieve waardering van 'autoritair leiderschap'.

Het beschrijven van de narratieven is interessant en relevant op zichzelf. Het geeft meer inzicht in de diversiteit en complexiteit van het denken over democratie en rechten voor groepen. Tevens geven de geïdentificeerde narratieven input voor de vragenlijst van de survey. In deze vragenlijst willen we immers rekening houden met het gelaagde en voorwaardelijke denken van burgers over democratie en rechten voor groepen. We wilden door middel van de interviews zo veel mogelijk *verschillende* narratieven identificeren.

Werving en respons

We hebben onze respondenten voor de diepte-interviews op twee manieren geworven: op straat en via het 'Netwerk voor Democratie'. Doelstelling was om respondenten met verschillende opvattingen en achtergronden te werven, opdat we een variëteit aan narratieven zouden ophalen over enerzijds democratisch bestuur en anderzijds over de rechten en vrijheid van meningsuiting voor verschillende groepen. In eerste instantie heeft het Verwey-Jonker Instituut op diverse locaties/wijken in Utrecht burgers benaderd voor deelname aan korte interviews. We hebben straatinterviews afgenomen met negentien personen. Na beantwoording van de vragenlijst is aan deze personen vervolgens gevraagd of zij bereid zijn deel te nemen aan een verdiepend interview. Aangezien deze vorm van werving nogal tijdsintensief bleek te zijn, hebben we ondersteuning gezocht voor de werving van respondenten via het Netwerk voor Democratie. Deze organisatie houdt zich bezig met burgers en de democratische rechtstaat en beschikt over een uitgebreid netwerk van formele en informele organisaties op het terrein van democratie. Na bemiddeling van Netwerk voor Democratie zijn we in contact gekomen met diverse burgers met specifieke opvattingen over democratisch bestuur en over rechten van minderheden in een democratie. Daarnaast zijn we via Buurtwerkkamers in contact gebracht met 'gewone burgers' die bijeenkomen in buurtcentra en bereid waren om deel te nemen aan een diepte-interview. Al met al heeft dit geleid tot een respondentengroep van twaalf personen, gevarieerd naar sekse, leeftijdsgroep, opleiding, sekse, etnische achtergrond, politieke voorkeur en religie.

Narratieven over democratie en alternatieve vormen voor landsbestuur

Hoe denkt u over het Nederlands politieke systeem (met verkiezingen, parlement en regering)? Wat vindt u positief? Waarom? Wat vindt u negatief? Waarom?

Positief over 'democratie, politici, overheid'

De vraag naar het oordeel over democratie, politici en overheid is, aan het begin van het interview, in algemene termen gesteld. Als de vraag op deze wijze wordt geformuleerd zeggen geïnterviewden overwegend positief te zijn over de democratie. Het is volgens hen de beste optie die er is; aan alternatieven zitten te veel haken en ogen. (NB: later in de interviews gaan we in op concrete situaties, waarbij geïnterviewden aanmerkelijk kritischer oordelen over democratie). Positieve narratieven omtrent democratie die door meerdere geïnterviewden zijn genoemd, zijn:

- Positief is dat niet één iemand zijn wil en visie doordrijft. Dat rekening wordt gehouden met de diverse ideeën, belangen en groepen in de samenleving.
- Democratie is dialoog en coalities. Dat is goed voor draagvlak in de samenleving, omdat met meerdere belangen en groepen rekening wordt gehouden.
- Politici kunnen beter afwegingen maken, alternatieven tegenover elkaar zetten dan burgers. Daarom is de representatieve democratie die we nu hebben de beste optie. Bij bijvoorbeeld referenda zouden burgers die afweging moeten maken, maar dat kunnen ze minder goed of doen het niet (maken ongeïnformeerde keuze met de onderbuik).

Negatief over democratie, politici, overheid

Ondanks de positieve basishouding t.a.v. democratie, hebben bijna alle geïnterviewden ook kritiekpunten op het functioneren van de democratie. Democratie, politici en overheid worden door geïnterviewden hierbij veelal in één adem genoemd. Geïnterviewden hebben kritiek op het niet leveren wat is beloofd door de politiek; stroperigheid van de democratie; korte termijnen in huidige democratie (vier jaar is kort, veel beloftes maar kan weinig waarmaken).

Voorbeelden van kritische argumenten/narratieven die door geïnterviewden zijn genoemd:

- De overheid doet wat ze zelf willen, luisteren niet naar zorgen van gewone burgers.
- Huidig bestuur is een puinhoop. Overheid belooft van alles, maar ze doen niks.
- Overheid staat te ver af van gewone burgers. Ministers en politici krijgen hoog salaris en weten niet wat er onder 'gewone' Nederlanders leeft.
- Politici hebben geen idee wat er speelt onder de bevolking.
- Politici spreken de taal van het volk niet, volk snapt niet wat politici bedoelen.
- Te veel gepraat door overheid/politiek, maar te weinig actie. Democratie is overleggen, achterkamertjes, niet transparant en compromissen middels coalities. Dat maakt besluitvorming traag/stroperig en acties halfzacht/minder effectief (omdat met allerlei belangen rekening moet worden gehouden).
- Een enkele keer is door geïnterviewden opgemerkt dat beleid van de regering (te veel) wordt beïnvloed door de (komende) verkiezingen, waardoor lange termijnvisies op het aanpakken van problemen in Nederland ontbreken. Ook verkiezingsbeloften kunnen daardoor niet worden waargemaakt, omdat de termijn waarin men dat kan doen te kort is. Het verlengen van de zittingstermijn (bv zes jaar of acht jaar) van een regering om het beleid effectiever te maken is voor deze geïnterviewden een serieuze optie.

- Een verhelderend narratief is het volgende, waarin een geïnterviewde het dilemma schetst: “Het Nederlandse systeem heeft als nadeel dat er (te) veel verschillende politieke partijen zijn waardoor koehandel een onderdeel is van coalitieonderhandelingen. Dat duurt lang en wordt veel gepraat, en uiteindelijk krijgt niemand wat hij echt belangrijk vindt.” Als alternatieven noemen enkele geïnterviewden aanpassingen zoals hogere kiesdrempels en niet-evenredige vertegenwoordigingen (zoals de winnaar krijgt bonuszetels, of districtenstelsel zoals in de UK waarin de ‘winner takes it all’). Een regering heeft daardoor meer draagvlak in het parlement en kan effectiever zijn. Echter er worden ook nadelen genoemd, de keuze voor een van beide opties is een dilemma. Een tweepartijensysteem zoals in Engeland en Amerika zorgt voor misschien een daadkrachtiger beleid maar ook voor polarisatie en verdeeldheid in de samenleving. Terwijl een democratie zoals Nederland dat heeft, divers is en uiteindelijk meer draagvlak heeft. Dat is positief.
- Enkele geïnterviewden benoemen dat mensen die geen kennis van zaken hebben, ook mogen stemmen. En die stem is evenveel waard als van mensen die wel kennis hebben, en/of daarover nadenken. Is dat rechtvaardig? Moet er niet zoiets als een toets komen op kennis over democratie, of op kennis over maatschappelijke problematiek? En hoe juist is dat iedereen mag stemmen, ook indien men ‘niet bijdraagt aan de schatkist om alle beleid uit te betalen’. Oftewel minder belasting betaalt (mensen met lage inkomens, werklozen, langdurig arbeidsongeschikten). Zouden zij die betalen daarover niet meer te zeggen moeten hebben? Kortom: is democratie er voor iedereen?
- Één geïnterviewde brengt naar voren dat mensen die het op één specifiek punt van een partij eens zijn, op die partij stemmen als dat punt het belangrijkste voor hen is (bv geen vluchtelingen meer toelaten). Ook als ze het op andere punten met die partij oneens zijn. Daardoor gaat alle nuance verloren van die stemmers op de andere punten. Referenda of opiniepeilingen zouden dan misschien beter indicatoren voor wat er onder Nederlanders leeft.

Te veel invloed elite?

In hoeverre bent u het eens met de stelling “De elite heeft veel invloed op besluiten die worden genomen – en wie zijn die elite dan?”

Meerdere geïnterviewden stemmen in met deze stelling. Interessanter is echter waarom deze geïnterviewden dat vinden. Genoemde argumenten⁵⁸:

- De politiek is vervreemd van de gewone kiezers, de ‘gewone Nederlanders’. Politici weten niet meer wat er leeft onder de bevolking. De politiek is zelf een elite, ‘een kaste die met zichzelf bezig’ is. Politici nemen besluiten met in het achterhoofd dat ze aan de macht willen blijven.
- Politici komen te veel voort uit hogere klassen (‘een timmerman zie je niet meer in de kamer’). Politici behartigen vooral de belangen van elites en ook bedrijven, maar niet van de burgers. ‘Elite’ wordt (ook) gezien als personen/groepen met hoge inkomens, veel welvaart, die zich niet bekommeren om de ‘zorgen van de gewone man’.

⁵⁸ Het narratief ‘de elite (of: grachtengordel)’ heeft te veel invloed, wat vaak te zien is bij de zogeheten ‘reaguurders’ op sociale media, hebben we in onze interviews nauwelijks terug gehoord. Dit narratief leeft echter wel degelijk ‘buiten de Randstad’. Hiertoe zijn we transcripten langsgelopen van een onderzoek dat we eerder dit jaar hebben uitgevoerd naar ‘polarisatie in niet-stedelijke gebieden’. Onder een deel van de inwoners van gebieden zoals Zeeland, Groningen, Achterhoek, Limburg etc. is de Randstad ver weg leeft het sentiment dat politici en bestuurders uit de Randstad (waar ‘de besluiten worden genomen’) niet weten wat er in de provincie leeft. Men ziet Randstedelingen als kosmopolieten die bv veranderingen in Nederlandse tradities zoals Sinterklaas willen opleggen aan de gebieden buiten de Randstad.

Alternatieven voor democratisch bestuur

Sterk leider

Wat zijn uw gedachten over het hebben van een sterk leider om problemen in Nederland op te lossen? Wat vindt u ervan als een sterk leider zonder de bemoeienis van de regering en parlement kan werken?

- Waarom vindt u dat?
- Wat verstaat u onder een sterk leider?
- Onder welke voorwaarden zou een sterk leider moeten werken?
- Welke zorgelijke kanten of risico's zitten hier volgens u aan verbonden?

Geïnterviewden hebben verschillende beelden en ideeën bij wat ze verstaan onder een 'sterk leider'. Wij hebben hier daarom op doorgevraagd. Geïnterviewden noemen niet zozeer antidemocratische aspecten maar veeleer karakteristieken zoals

- 'Inspirerend leiderschap' en het hebben van een visie die boven deel- en groepsbelangen staat;
- En/of meer bevoegdheden voor een leider om problemen van het land op te lossen. Maar die leider moet door de kiezers wel kunnen worden weggestuurd als hij zijn beloften niet nakomt (dus met democratische controle). (Geïnterviewden spreken dus eerder over 'sterk leiderschap' dan over een 'sterk leider').
- Sterke leiders die handelen zonder zich te behoeven bekommeren om het parlement is blijkens onze gesprekken voor burgers echter een stap te ver.

Sterk leiderschap is voor sommige geïnterviewden ook gewenst voor het lokaal bestuur, zowel voor raad/wethouders als ambtenaren/professionals om problemen (zonodig met meer bevoegdheden en minder overleg) daadkrachtiger op te kunnen lossen (zie de alinea die volgt na 'sterk leider').

Geïnterviewden (deels ook geïnterviewden die positief denken over een sterk leider), zien ook risico's aan een sterk leider, deze worden hieronder toegelicht. Enkele geïnterviewden die (heel) afwijzend reageren op een 'sterk leider', denken aan het risico op een dictatuur. Kortgezegd, stellen geïnterviewden voorwaarden aan wat een sterk leider moet zijn.

Voorbeelden van narratieven over de wenselijkheid van een sterk leider om problemen in Nederland op te lossen. Allereerst: wat is een sterk leider, wanneer is iemand een sterk leider, wat zijn eigenschappen van een sterk leider?

- Sterke leider die doet wat hij zegt/heeft beloofd, komt zijn afspraken na (in tegenstelling tot de huidige overheid volgens meerdere geïnterviewden).
- Meer bevoegdheden naar leiders (minder praten, meer/effectiever handelen) maar wel met democratische controle.
- Sterk leider kan knopen doorhakken als het nodig is, waar het parlement blijft praten en besluiten voor zich uit blijft schuiven (tot het te laat is).
- Sterk leider hoeft zich minder te bekommeren om partijpolitiek en waan van de dag, kan meer besturen/besluiten nemen op basis van wat goed is voor het land.
- Een sterk leider is zeer gewenst, mits hij of zij een duidelijk visie heeft zonder eigen belang. Dat wil zeggen eigen belang in de zin van beslissingen nemen uit persoonlijk voordeel, voordeel voor de eigen groep, of omdat bepaalde beslissingen niet worden genomen uit landsbelang maar de kans op herverkiezing vergroten.
- (Variant op bovengenoemd narratief) Een sterk leider is zeer gewenst, mits hij of zij een duidelijk visie heeft zonder eigen belang, en rekening houdt

met de verschillende belangen/opvattingen in de samenleving. Gewenst is in feite een sterk leider die boven de partijen staat.

- We hebben meer toegewijde leiders nodig waar we vertrouwen in kunnen hebben, die de taal van het volk spreken maar wel aan alle belangen denken, die geen mensen tegenover elkaar opzetten, die uitstralen niet aan zichzelf te denken maar aan wat het beste is voor Nederland.

Waarom en wanneer is volgens u een sterk leider nodig, in welke omstandigheden?

- Er wordt van alles beloofd, maar niets wordt nagekomen. Alle kosten gaan alleen maar omhoog (zorg, belasting, etc.). De huidige vorm van landsbestuur werkt niet goed, ze hebben het niet in de hand. Experts of een sterke leider zouden het beter kunnen.
- Voor ingewikkelde problemen waar de daadkracht ontbreekt om ze op te lossen doordat met standpunten van te veel partijen rekening moet worden gehouden. Het gevolg is traagheid waarmee besluiten worden genomen; of slappe/halfslachtige/niet daadkrachtige besluiten als gevolg van compromissen (waardoor problemen blijven voortbestaan). Voor de benodigde snelheid en daadkracht van oplossingen kan een sterk leider een oplossing zijn. NB: dit is een signaal dat binnen bepaalde contexten (ingewikkelde problemen die snel moeten worden opgelost) draagvlak is voor sterk leider, maar is nog iets anders dat mensen een issue zo'n probleem vinden dat overall een sterk leider gewenst is).
- De politieke partijen zijn te veel bezig met 'haketakken' en elkaar vliegen afvangen. Ze kunnen beter de problemen aanpakken in plaats van 'partijtje spelen'.
- Het huidige bestuur in Nederland is tandeloos. We hebben een sterke leider nodig want er zijn grote problemen in Nederland. Bijvoorbeeld er is veel verborgen armoede, maar dat ziet de politiek niet.

- In tijden van crisis is een sterk leider gewenst om beslissingen te forceren. (Een geïnterviewde geeft het voorbeeld van Winston Churchill in de Tweede Wereldoorlog). In tijden van vrede minder nodig, maar sommige geïnterviewden zouden hiervan toch voorstander zijn (op basis van de hierboven genoemde argumenten).

Welke eventuele zorgen heeft u - of risico's ziet u m.b.t. een 'sterk leider'?

Geïnterviewden wijzen expliciet op gevaren van een sterk leider indien die beslissingen neemt zonder dat hij zich hoeft te bekommeren om parlement of verkiezingen.

Voorbeelden van argumenten/narratieven over risico's/gevaren van een sterk leider:

- Een sterk leider kan gevoelig zijn voor tunnelvisies (bij gebrek aan tegenspreken).
- Een sterk leider kan gevoelig zijn voor vriendjespolitiek, corruptie.
- Een sterk leider eerder uit eigen belang of groepsbelang dan in het belang van het (hele) land.
- Als er een persoon wordt aangewezen als sterk leider, bestaat kans op oligarchie zoals in Rusland. Poetin bespeelt het volk met misinformatie.
- Een sterk leider spreekt populistische taal en schoffeert daarmee groepen.
- Spanningen in samenleving omdat sterk leider te weinig rekening houdt met draagvlak bij minderheidsgroepen of minderheidsopvattingen.
- Een sterk leider heeft een korte termijnvisie of geen visie, is populistisch en laat zijn oren hangen naar korte termijn belangen van het volk.
- Sterk leiderschap kan uitgroeien tot dictatuur.

Geïnterviewden stellen grenzen aan de hoeveelheid macht voor een sterk leider, een sterk leider moet vervangen kunnen worden als hij zijn beloften niet nakomt of als hij handelt uit persoonlijk of groepsbelang i.p.v. landsbelang of anderszins disfunctioneert (zoals corruptie, vriendjespolitiek).

Nota bene: in de narratieven van geïnterviewden zijn veelal *duidelijke nuances* te identificeren, het is niet zwart of wit (ook al lijkt dat in eerste instantie wel zo te zijn). Zie bijvoorbeeld in het volgende citaat: *Ik ben zwaar ontevreden over huidig landsbestuur. Den Haag is een praatclub en belooft van alles, maar de bevolking merkt niets van resultaten. Maar een sterke leider is niet per se het beste alternatief, want er moet wel draagvlak zijn binnen de samenleving, zo zijn we dat gewend in Nederland. Laten ze liever leiderschap tonen. Door het land in gaan en echt naar de Nederlanders luisteren zodat ze weten wat er leeft. En minder einde-loos ouwehoeren.*

Conclusie

Geïnterviewden die opteren voor een sterk leider willen vooral dat veranderingen in de samenleving sneller en daadkrachtiger worden aangepakt. Hierin komen meerdere noties samen die in de vragenlijst zijn uitgevraagd: 'democratie is te stroperig', 'de politiek luistert niet naar zorgen van burgers'. Niet zozeer een 'sterk leider die ondemocratisch handelt' maar een sterk leider die problemen sneller en effectiever aan kan pakken. Met daarvoor voldoende mandaat en doorzettingsmacht.

Ook lokaal meer daadkracht gewenst

Enkele geïnterviewden relateren de wens tot meer daadkracht expliciet ook aan de lokale politiek. Uit de antwoorden van deze geïnterviewden komt naar voren dat ze hierbij niet alleen aan (lokale) politiek/bestuurders denken maar ook, en vooral, dat ambtenaren en uitvoerend professionals problemen effectiever en sneller moeten kunnen aanpakken. Het gaat deze burgers om de snelle en goede oplossingen van problemen en dat hoeft dus niet een 'sterk leider' te

zijn maar ook door 'sterk leiderschap' lager in de samenleving/ambtelijke – en professionele organisaties.

Een geïnterviewde die zelf actief is als vrijwilliger bij een bewonersvereniging in een wijk voegde hier expliciet aan toe aan dat 'sneller en effectiever handelen' betekent dat ruimte moet worden geven aan ambtenaren en uitvoerend professionals om zonedig buiten kaders van bevoegdheden te handelen, of personen aan te wijzen die daar mandaat voor krijgen.

Citaat: In onze stad wordt te weinig gedaan om overlast op straat en in de wijk aan te pakken. Er zijn te veel instanties die er bij betrokken zijn. Er is meer daadkracht nodig om overlast aan te pakken, om echte veranderingen te brengen. Iemand die kan doorzetten en schakelen zonder telkens instemming of verantwoording te moeten afleggen, dan komt er niets voor elkaar, duurt het te lang. Geen lokale potentiaat of zoiets, maar iemand met meer bevoegdheden, die dingen voor elkaar kan krijgen. Zonedig door bestaande verantwoordelijkheden of regels te omzeilen als de situatie daarvoor ernstig genoeg is. Je zou dat een sterk leider kunnen noemen. Hij of zij moet in ieder geval de vaardigheden én ruimte hebben om beslissingen te forceren.

Experts/deskundigen moeten besluiten nemen

Wat zijn uw gedachte over deskundigen die besluiten nemen in plaats van regering of parlement?

- Waarom vindt u dat?
- Welke voorwaarden zouden aan deze bestuursvorm verbonden moeten zijn?
- Welke negatieve of zorgelijke kanten zitten hier volgens u aan verbonden?

Opmerking vooraf: de meeste geïnterviewden zien bestuur/beslissingen door deskundigen niet zozeer in plaats van parlement/kabinet, maar aanvullend/ adviserend. Deskundigen die meebeslissen/besturen wordt door sommige geïnterviewden als wenselijk gezien als het gaat om specifieke casussen of onderwerpen (zoals ouderen of het klimaat). Geïnterviewden noemen diverse vormen van deskundigheid: wetenschappelijke – en professionele (vanuit sectoren) deskundigheid; ervaringsdeskundigen vanuit het volk (zoals patiënten – of huurdersorganisaties). Genoemde vormen van invloed op landsbestuur/beslissingen variëren van (meer) advisering, (meer en verplichte) consultatie alvorens besluiten worden genomen; technocratisch landsbestuur (kabinet van erkende deskundigen in plaats van politici).

Voorbeelden van argumenten/narratieven:

- Het kiezen van mensen is belangrijk – verkiezingen zijn belangrijk, maar daarnaast is het verstandig om ook deskundigen (mede) te laten beslissen.
- Een bestuur door experts is goed omdat politici opportunistisch zijn, zij laten andere belangen meewegen dat wat het beste is voor het land (zoals electorale motieven, vriendjespolitiek, ideologie in plaats van kennis/gezond verstand).
- De vertegenwoordigers van bepaalde typen mensen zouden inspraak moeten hebben over bepaalde dossiers. Zoals vertegenwoordigers voor de ouderen die inspraak hebben.
- Een regering laten bestaan uit experts kan goed zijn, maar dat is wel sterk afhankelijk van hoe die experts geselecteerd worden (transparantie).
- Combinatie voor de huidige besturingsvorm en expertkabinet. Bijvoorbeeld op het gebied van milieuzaken is het wenselijk dat er mensen zijn die zich niet bezig houden met verkiezingen en op basis van goede informatie beslissingen maken. Dat ze weten van impact en gevolgen van beleid.
- Experts beslissingen laten nemen in plaats van politici kan goed zijn in tijden van ernstige crisis (in tijden waarin er geen crisis is, experts als

adviesorgaan). Bijvoorbeeld als er een financiële crisis is, dan beslissingen liever overlaten aan deskundigen dan aan politici met belangen.

- Als nadeel voor besluitvorming door experts wordt gezien democratische legitimiteit (soms is het beter om een beslissing te nemen waarvoor veel draagvlak is in de samenleving dan die technisch het beste is) en belangenafweging (experts zijn deskundig vanuit terrein, maar politici moeten belangen van diverse domeinen afwegen: geld kan maar een keer worden uitgegeven. Op welk dossier moet het meeste geld worden uitgegeven en op welk minder. Experts kunnen die afweging minder goed maken dan politici/politieke partijen met bredere blik).

Zijn er problemen in Nederland die alleen via een sterk leider óf deskundigen aangepakt kunnen worden, of zo op een andere manier?

a. Open vraag

b. Doorvragen op:

- Immigratie en integratieproblemen [huidig systeem, leider, experts]
- Problemen in de zorg [huidig systeem, leider, experts]
- Klimaatcrisis [huidig systeem, leider, experts]

c. Aan geïnterviewden die *niet* vinden dat er problemen in Nederland die alleen via een sterk leider óf deskundigen aangepakt kunnen worden, doorvragen of men er wel begrip voor heeft als burgers op deze thema's voorstander zijn van beslissingen door een sterk leider of experts.

Enkele geïnterviewden vinden dat immigratie en integratie van minderheden, zorg en klimaatcrisis complexe en urgente probleem zijn die de huidige politiek niet goed in de hand lijkt te hebben. Voorbeelden:

- Zorg is een ingewikkeld thema is, er moeten experts én ervaringsdeskundigen bij worden betrokken om de zorg te verbeteren, om hierin goede keuzen te maken.
- Bij immigratie en klimaat kan een sterk leider gewenst zijn om daadkrachtig beleid te voeren en knopen door te hakken, die zegt 'dit gaan we doen'.

Voorwaarden aan stemrecht, langere termijnen en verhogen kiesdrempel

Onze geïnterviewden brachten enkele zaken omtrent democratie ter sprake, die niet waren opgenomen in onze topiclijst. Het betreft enkele mogelijke aanpassingen binnen het huidige parlementaire systeem, te weten 'voorwaarden aan stemrecht', 'langduriger termijnen / mandaten voor bestuurders', en verhogen van de kiesdrempel.

Voorwaarden aan stemrecht

Enkele geïnterviewden vinden dat voorwaarden zouden moeten worden verbonden aan het recht om te stemmen. Thans kunnen alle burgers stemmen, maar is niet iedereen goed geïnformeerd over thema's die spelen of waar partijen voor staan. Gevolg is dat zulke kiezers niet goed weten waarop ze stemmen en waarom, en zouden ze makkelijker gemanipuleerd kunnen worden ("ze stemmen vanuit de onderbuik"). Kiezers zouden daarom een kennistoets moeten afleggen voordat ze mogen stemmen.

Eén respondent benoemt daarnaast dat hij het oneerlijk vindt dat ook mensen die niet of weinig bijdragen (of in het verleden hebben bijgedragen) aan de belastingen (niet-werkenden, uitkeringsgerechtigden, arbeidsongeschikten) toch in gelijke mate mogen meebeslissen (via verkiezingen) over hoe het geld wordt uitgegeven.

Langduriger termijnen / mandaten voor bestuurders

Meerdere geïnterviewden suggereren langere termijnen voor parlement/kabinet/raad om beloften/beleid waar te kunnen maken, visie te kunnen ontwikkelen, en resultaten hiervan te laten zien. Bij mandaat vier jaar gaat het te veel om personen en opportunisme, beloften die niet waargemaakt kunnen worden en bestuurders die hun beslissingen laten afhangen van herverkiezing. Suggesties: langere mandaten (bv zes, acht of tien jaar), dan meer resultaat en stabiliteit.

Hogere kiesdrempel

Enkele geïnterviewden suggereren om de kiesdrempel voor partijen te verhogen. Nu zou deze te laag zijn, zijn er te veel partijen en daardoor minder effectieve besluitvorming. Narratieven zijn:

- Versplintering is niet goed voor besluitvorming. Te veel partijen in een kabinet (momenteel vier) en in het parlement. Daardoor te veel praten en verwatering van wat is beloofd (verkiezingsprogramma's).
- Als gevolg van veel partijen in parlement minder effectieve besluitvorming. Bij minder partijen kan de politiek en bestuur daadkrachtiger handelen.
- Extremen krijgen te veel invloed (Denk, SGP) om meerderheden te kunnen verkrijgen.
- Bij stemmen op kleine partij gaat je stem verloren, omdat ze geen macht uitoefenen.

We hebben bij deze geïnterviewden doorgevraagd hoe ze denken over parlementaire systemen zoals in de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk. Hierover zijn deze geïnterviewden genuanceerd: liever niet een tweepartijen staat zoals in de VS, want dan krijg je te veel polarisatie tussen twee blokken. Liever enkele grote partijen met bestuurskracht in plaats van veel kleine partijen.

Effectief bestuur vereist minder wetten en regels

Enkele geïnterviewden benoemen dat een effectieve aanpak van problemen in de samenleving minder regels vereist. Wetgeving is belangrijk en daar moet men zich aan houden, maar een te veel aan regels en bureaucratie hinderen effectief bestuur.

Voorbeelden van argumenten/narratieven:

- Nederland heeft te veel regels en wetten waardoor effectief bestuur wordt belemmerd. Nederland is doorgeslagen qua bureaucratie: alles moet worden getoetst en eindeloze procedures en beroepsmogelijkheden.
- Graag minder wetten en regels omdat we momenteel al genoeg bureaucratie hebben, er is een woud van regels waardoor burgers en bedrijven door de bomen het bos niet meer zien, zo komt het land tot stilstand.
- Minder wetten en regels omdat mensen op hun eigen verantwoordelijkheid aangesproken mogen worden.

Enkele geïnterviewden pleitten ook vóór wetten en regels. Wetten en regels zijn er volgens hen niet voor niets, daar is over nagedacht. Als er minder regels en wetten zouden zijn dan gaat dat ten koste van delen van de samenleving (bv zwakkeren, minderheidsgroepen) of aspecten in de samenleving die bescherming behoeven (bv dieren, milieu).

Privacy versus veiligheid

In Nederland is discussie over de privacy van burgers versus het vergroten van de veiligheid. Vindt u dat de privacy van Nederlanders boven alles gaat, of vindt u dat het makkelijker moet worden voor de overheid om gegevens van burgers (zoals telefoongesprekken, internet zoekgedrag, whatsapp berichten) in te zien?

Voorbeelden van argumenten/narratieven:

- De meeste geïnterviewden vinden dat privacy ondergeschikt is aan veiligheid. Minder privacyregels als het gaat om inzage door politie of veiligheidsdiensten. Wie niets te verbergen heeft, zou hier ook geen hinder van hebben. Echter de context is hierbij heel belangrijk (hier maken geïnterviewden duidelijk onderscheid in), het mag niet zomaar en niet in alle gevallen (het moet wel echt om veiligheid gaan). Geïnterviewden die minder privacyregels willen om veiligheid te vergroten, hechten wel aan bescherming van privacy in andere contexten. Zoals bescherming tegen het gebruik van persoonsinformatie voor commerciële doeleinden.
- Alleen als er concrete aanwijzingen zijn tegen individuen, de overheid mag handelen ook als de privacy van deze individuen in het geding is. Privacy dus alleen schenden bij concrete verdenkingen.
- Sommige geïnterviewden vinden dat juist het belang van veiligheid ten koste van privacy is doorgeslagen. Een respondent duidt dit als 'alles wordt bekeken door de bril van veiligheid'. Privacy zou volgens deze geïnterviewden meer dan nu moeten worden beschermd ook binnen de context van veiligheid.

Rekening houden met rechten/belangen van mensen met migratieachtergrond

Dilemma "Er moet wel/geen rekening gehouden worden met de rechten/belangen van mensen met een migratieachtergrond?"

- * In hoeverre vindt u dat in Nederland rekening moet worden gehouden met de belangen en opvattingen van mensen met een migratieachtergrond? Waarom vindt u dit?
- * Wat vindt u ervan dat culturele minderheden in Nederland mondiger worden en hun plek meer opeisen in de samenleving?
- * Rekening houden met minderheden gaat wel/niet boven beschermen van eigen cultuur?

Ruimte voor belangen en opvattingen van minderheden/verschillende groepen

De geïnterviewden vinden overwegend dat momenteel in Nederland voldoende rekening wordt gehouden met de belangen en opvattingen van groepen met een andere culturele, religieuze of etnische achtergrond. Sommige geïnterviewden vinden dat er *te veel* of *te weinig* rekening wordt gehouden met mensen met een migratieachtergrond c.q. een andere culturele, religieuze of etnische achtergrond.

Narratieven

- Geïnterviewden herkennen dat mensen met een migratieachtergrond mondiger worden en hun plek opeisen, meer opkomen voor hun positie, cultuur, religie. En dat daarbij Nederlandse opvattingen of tradities ter discussie worden gesteld (kolonialisme, zwarte piet, positie van religie in de samenleving, maar ook een 'zediger worden van de samenleving als gevolg van islam (niet gemengd zwemmen, onderbroek aanhouden bij douchen na sporten, minder bloot gekleed in de klas).
- De opvatting dat mensen met een migratieachtergrond zich dienen aan te passen aan de Nederlandse cultuur en normen/waarden wordt door onze geïnterviewden meestal niet gezien als (in)tolerantie. Men beargumenteert dat zij zich ook moeten/zullen aanpassen als zij in het buitenland zijn; zoiets is 'normaal' als je wilt meedoen in de samenleving. Dit heeft betrekking op sociaal-maatschappelijke gang van zaken, omgangsvormen, normen en waarden (waaronder positie van de vrouw, plaats van religie, vrijheid van seksuele voorkeur) maar ook op sociaal-culturele zaken zoals feestdagen ('als ik naar een islamitisch land zou verhuizen, dan moet ik bijvoorbeeld rekening houden met het Suikerfeest, dus migranten zouden zich dan ook moeten houden aan hoe wij Kerst of Sinterklaas in Nederland vieren').

- Over emancipatiebewegingen zoals anti-zwarte piet activisten zijn de meningen verdeeld. Enkele geïnterviewden zien de emancipatie van minderheden als positief, als een teken dat minderheden mee willen doen in de Nederlandse samenleving. Anderen zien het juist als een teken van 'niet mee willen doen' en zich afzetten tegen de Nederlandse samenleving. Een 'kleine activistische groep' krijgen volgens hen een enorm groot podium geboden, waarbij angst 'verlies' van de Nederlandse tradities en identiteit een rol speelt.
- Een ander -algemeen narratief- dat terugkomt in meerdere interviews is samen te vatten als "Mensen met een migratieachtergrond moeten de ruimte krijgen om aan (aspecten van) hun eigen cultuur of tradities vast te houden mits dit niet leidt tot conflicten of andere negatieve gevolgen voor de Nederlandse samenleving of voor de betreffende bevolkingsgroepen zelf." Mensen met een andere culturele achtergrond moeten zich aanpassen aan de 'Nederlandse cultuur' om eventuele problemen te voorkomen en om kansen te vergroten. Zij moeten zich daartoe aanpassen aan de normen en waarden, vrijheden en wetgeving in Nederland."
- Omtrent de komst, opvang en integratie van vluchtelingen benoemen enkele geïnterviewden sociaal-economische issues. Bijvoorbeeld dat er te veel rekening wordt gehouden met migranten/vluchtelingen. Hier speelt een gevoel van 'onrechtvaardigheid' waardoor negatief naar andere groepen wordt gekeken. Overigens blijkt hier ook een sterk voorwaardelijk denken. Geïnterviewden zijn niet zozeer tegen de aanwezigheid of komst van migranten, maar zijn bezorgd over de mogelijke negatieve consequenties of leggen in ieder geval zulke associaties ('opvang migranten kost geld terwijl op zorg wordt bezuinigd').

Een enkele geïnterviewde vindt dat er te weinig rekening wordt gehouden met mensen met een andere culturele, religieuze of etnische achtergrond. Voorbeelden van argumenten/narratieven van deze geïnterviewden:

- Wij hebben als Nederland welvaart verkregen door de koloniën en het is daarom onze verplichting om meer rekening te houden met nieuwe migranten en met emancipatie/rechten van groepen die al langere tijd deel uitmaken van de Nederlandse samenleving. Je mag de geschiedenis niet vergeten.
- Als de overheid meer rekening houdt met migranten, kan dat positief uitpakken voor de integratie en dat komt ten goede voor de gehele Nederlandse samenleving.

Gelijke rechten voor alle burgers?

Zijn volgens u de rechten van alle burgers (ongeacht herkomst, kleur, religie, seksuele voorkeur etc.) wel of niet gelijk (zoals recht op uitkering, gebruik van voorzieningen et cetera)?

De geïnterviewde geïnterviewden zijn voor gelijke burgerrechten voor alle burgers ongeacht achtergrond of voorkeuren.

Accepteren vrijheid van meningsuiting/andere opvattingen

Dilemma Absolute vrijheid van meningsuiting versus bescherming tegen discriminatie en kwetsen van groepen, culturen en religies.

- Vrijheid van meningsuiting moet wel of niet absoluut zijn (ook als daardoor groepen worden gekwetst en/of gediscrimineerd).
- Bescherming tegen kwetsen en/of discriminatie is van groot belang / is absoluut.

Vrijheid van meningsuiting

Er is veel draagvlak bij geïnterviewden voor vrijheid van meningsuiting. Men vindt het belangrijk dat mensen in Nederland kunnen zeggen en schrijven wat ze willen. Wel legt men grenzen bij de toon (niet grof of beledigend) en fysiek (geen bedreigingen naar groepen en zeker niet naar individuen). 'Je mag een mening hebben over andere groepen, maar veel hangt af van hoe je het brengt. Zeg wat je vindt en waarom, maar kies je woorden zorgvuldig.' Ook personen niet te hard of discriminerend aanvallen ('je kunt het hartgrondig oneens zijn met Sylvana Simons maar ga haar niet uitschelden'). Hier is weinig begrip voor.

Geïnterviewden vinden veelal ook dat intolerante meningen zijn toegestaan (geuit mogen worden), mits groepen met die intolerante meningen open staan voor dialoog en hun mening niet opdringen of ondemocratische middelen gebruiken om hun mening op te leggen. Tegelijkertijd denken geïnterviewden wel negatief over groepen die intolerante meningen hebben (maar beperken van vrijheid van meningsuiting gaat te ver). Sommige geïnterviewden zijn bezorgd over het ontstaan van conflicten. Dit narratief bestaat uit meerdere elementen: de perceptie dat sprake is van conflicterende normen en waarden; de perceptie dat mensen met een migratieachtergrond zich onvoldoende aanpassen aan de mainstream Nederlandse cultuur; bezorgdheid dat hierdoor spanningen en conflicten ontstaan; en angst voor verlies van de Nederlandse identiteit en tradities. Aan de andere kant wordt gesteld dat verandering van de Nederlandse identiteit door immigratie is niet per se negatief is, aangezien samenlevingen en culturen altijd onderhevig zijn aan continue verandering.

Denken over groepen

Bent u het eens of oneens met de volgende stelling? Licht uw antwoord toe.

- De normen en waarden van verschillende religies in NL komen grotendeels overeen.
- De maatschappelijke problemen bij mensen uit minderheids-groepen worden niet in de eerste plaats veroorzaakt door bijvoorbeeld ras, religie of cultuur, maar eerder door sociale en economische achterstanden

De normen en waarden van verschillende religies in NL komen grotendeels overeen?

- Geïnterviewden zijn het er mee eens dat de normen en waarden van verschillende religies in Nederland in de kern grotendeels overeen komen, maar wijzen ook op verschillen, met name in de vertaling van normen en waarden naar de samenleving.
- Geïnterviewden zijn bezorgd dat bepaalde normen en waarden (en daaruit voortvloeiende opvattingen, gebruiken en gedragingen) van sommige mensen met een migratieachtergrond conflicteren met de dominante 'Nederlandse' cultuur en eventueel wetgeving. Zoals ideeën over gewenste omgangsvormen, opvoeding, gelijkheid tussen mannen en vrouwen en acceptatie van homo's, scheiding van kerk en staat.

De maatschappelijke problemen bij mensen uit minderheids-groepen worden niet in de eerste plaats veroorzaakt door bijvoorbeeld ras, religie of cultuur, maar eerder door sociale en eco-nomische achterstanden?

- Op de vraag of maatschappelijke problemen bij mensen uit minderheids-groepen niet in de eerste plaats worden veroorzaakt door bijvoorbeeld ras, religie of cultuur, maar eerder door sociale en economische achterstanden, krijgen we wisselende reacties van geïnterviewden. Sociale en economische achterstanden worden erkend, maar sommigen verklaren achterstanden ook uit cultuur en religie (niet uit ras). Het beperkt spreken van de Nederlandse taal, het hebben van traditionele culturele opvattingen en een gebrekkige kennis over de dominante Nederlandse cultuur en samenleving worden als oorzaken genoemd. Hierdoor missen sommige mensen met een migratieachtergrond aansluiting met de Nederlandse samenleving.
- Geïnterviewden benoemen ook het belang van kennis van de Nederlandse taal, culturele codes en samenleving voor de kansen en zelfredzaamheid van personen met een migratieachtergrond in de maatschappij. Zoals voor de kansen om aan werk te komen en toegang tot voorzieningen. Ook zijn er communicatieproblemen met mensen uit migrantengroepen. Als gevolg van o.a. het niet altijd goed spreken van de Nederlandse taal (taalbarrière), als aan culturele verschillen in omgangsvormen en andere -onuitgesproken- verwachtingen. Hierdoor wordt het lastiger om contact te maken met mensen met een andere culturele achtergrond en om elkaars gedrag te kunnen herkennen en duiden, waardoor ongemak, vervreemding, onbegrip en fricties kunnen ontstaan.

Geïnterviewden geven verschillende verklaringen voor de relaties die er volgens hen zijn tussen etnisch-culturele diversiteit, en het maatschappelijk probleem 'overlast of onveiligheid in de samenleving'. Op hoofdlijnen kunnen we twee narratieven identificeren.

- In het eerste narratief wordt overlast en onveiligheid in verband wordt gebracht met specifieke eigenschappen van bevolkingsgroepen. Zo redeneert men bijvoorbeeld:

- Jongeren worden thuis streng opgevoed maar buiten is te weinig corrigerend toezicht. Omdat buiten op straat door ouders minder grenzen worden gesteld, kunnen jongeren moeilijker omgaan met vrijheid.
- Ook groepsgedrag, verveling, straatcultuur en eigenschappen die geïnterviewden associëren met bepaalde culturen (zoals feller temperament) worden genoemd als oorzaken.
- Gedrag komt voort uit frustraties bij jongeren die minder kansen ervaren en zich niet geaccepteerd voelen.
- In het tweede narratief nuanceren geïnterviewden juist groeps- of cultuurgebonden oorzaken voor overlast en onveiligheidsgevoelens. Deze geïnterviewden vooronderstellen dat onveiligheidsgevoelens en het ervaren van overlast subjectief is. Dit zou namelijk (ook) worden veroorzaakt door onbekendheid, ongemak en vooroordelen van mensen ten aanzien van andere bevolkingsgroepen:
  - Onveiligheidsgevoelens ontstaan doordat de bedoelingen en reacties van mensen met een andere etnisch-culturele achtergrond minder bekend zijn.
  - Vooroordelen over culturen spelen een rol bij ontstaan van onveiligheidsgevoelens.
  - Culturele achtergrond en meer onveiligheid staan los van elkaar. Oorzaken voor meer overlastgevend gedrag, criminaliteit e.d. bij bepaalde culturen zijn eerder te verklaren uit opleiding en klasse, dan uit cultuur.

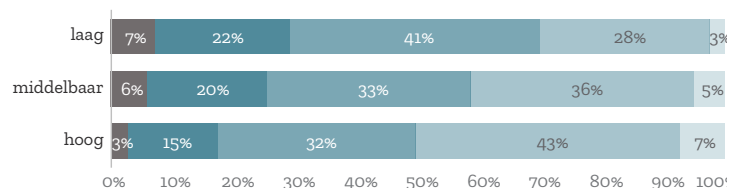
Recht op protest

Geïnterviewden vinden dat protesten zoals demonstraties en stakingen toegestaan moeten worden. Grens wordt gelegd bij vernielingen en gebruik van fysiek geweld.

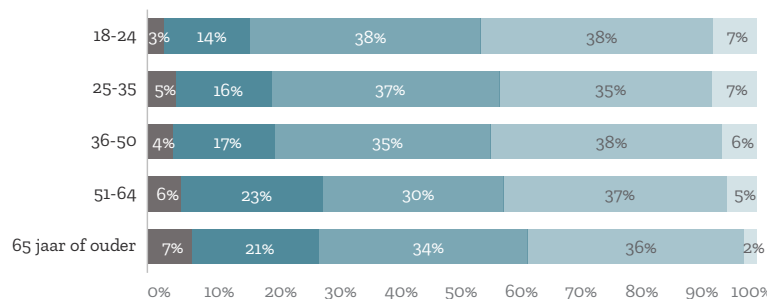
BIJLAGE 5 SURVEY- RESULTATEN AANVULLENDE GRAFIEKEN (1)

● Zeer ontevreden ● Ontevreden ● Neutraal ● Tevreden ● Zeer tevreden

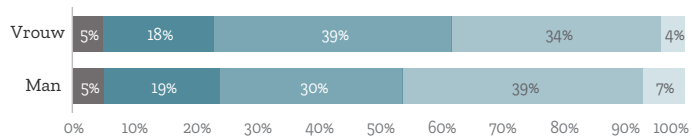
Figuur B5.1a Tevredenheid over functioneren democratie, naar opleidingsniveau

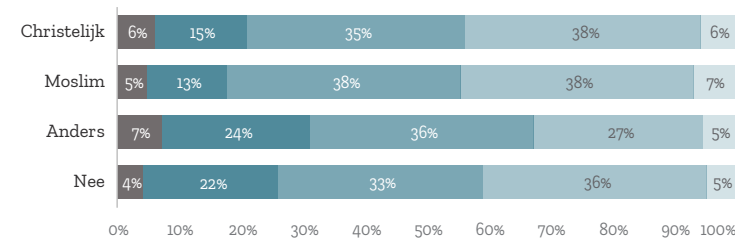
Figuur B5.1b Tevredenheid over functioneren democratie, naar leeftijdsgroep

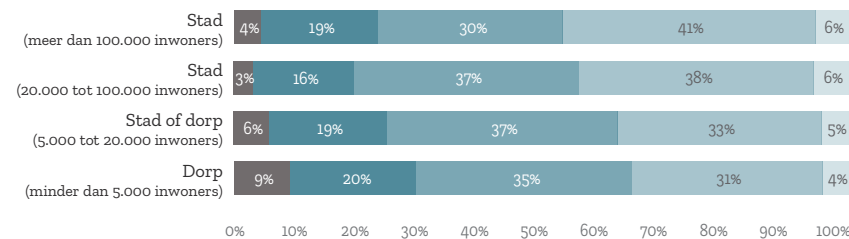
Figuur B5.1c Tevredenheid over functioneren democratie, naar sekse

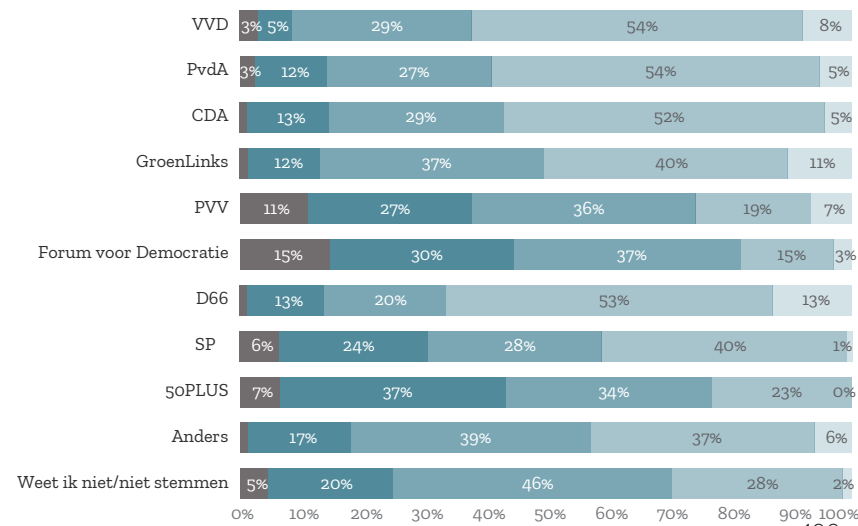
Figuur B5.1d Tevredenheid over functioneren democratie, naar religie

Figuur B5.1e Tevredenheid over functioneren democratie, naar stedelijkheid woonplaats

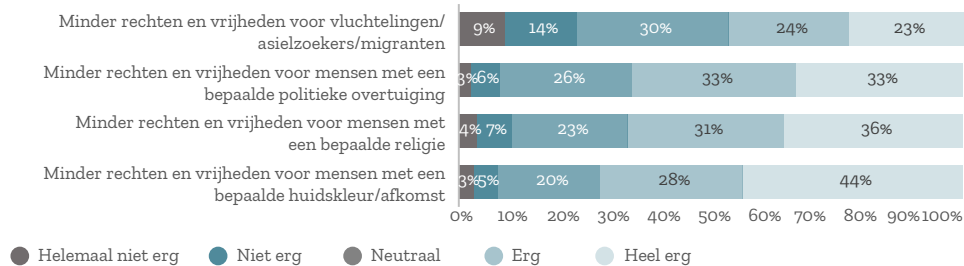

Figuur B5.1f Tevredenheid over functioneren democratie, naar politieke voorkeur

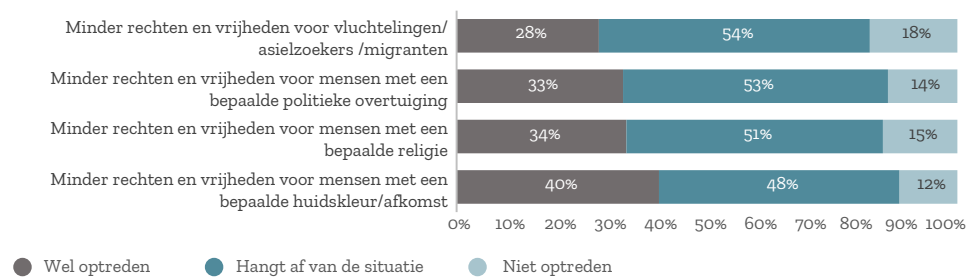

BIJLAGE 6 SURVEY- RESULTATEN AANVULLENDE GRAFIEKEN (2)

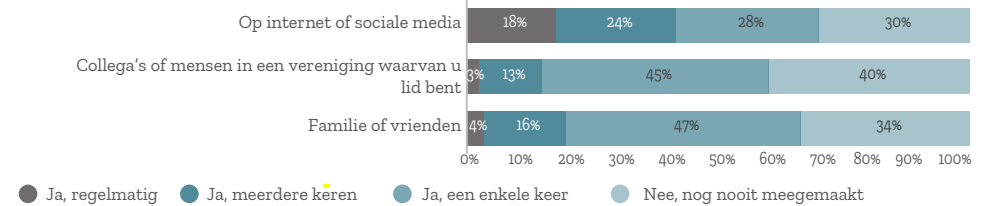
Figuur 6.1 Mensen zeggen wel eens dat sommige groepen minder rechten en vrijheden zouden moeten hebben dan anderen. Wat vindt ervan als u mensen het volgende hoort zeggen?

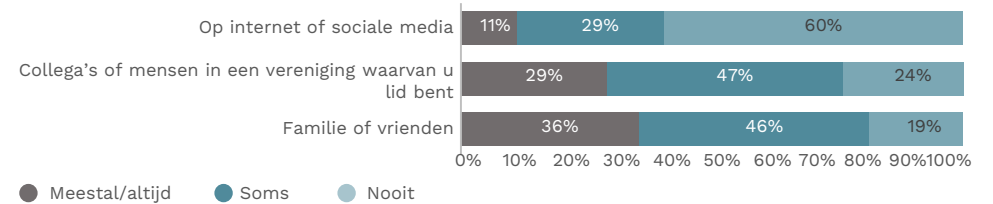
Figuur 6.2 Vindt u dat er opgetreden moet worden als mensen zeggen dat sommige groepen in Nederland minder rechten zouden moeten hebben?

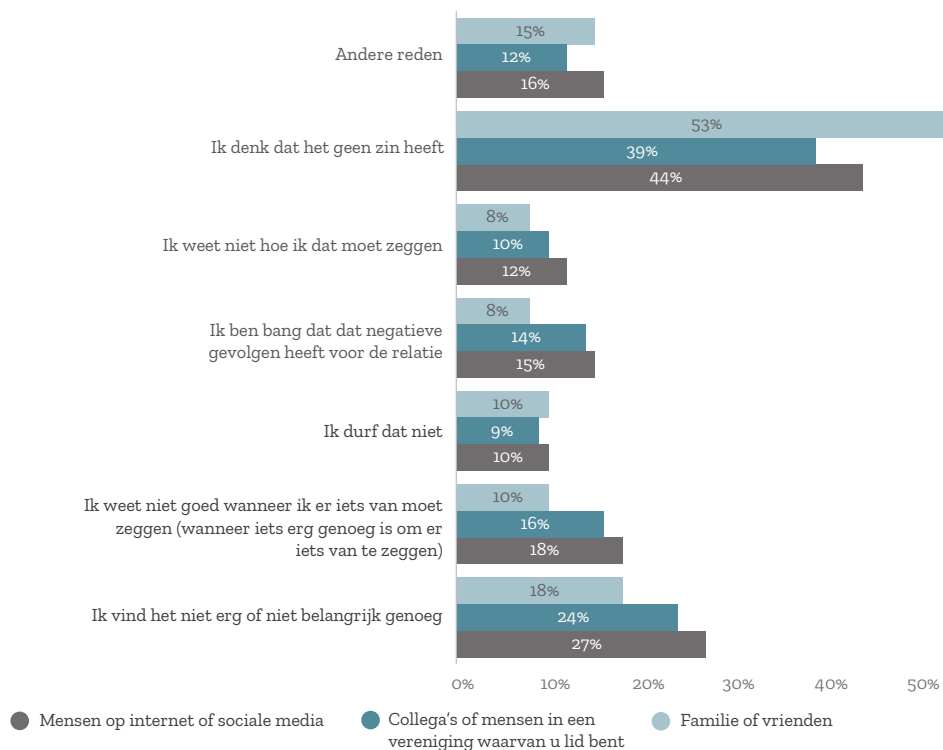
Figuur 6.3 Heeft u wel eens meegemaakt dat mensen discriminerende of racistische dingen zeggen?

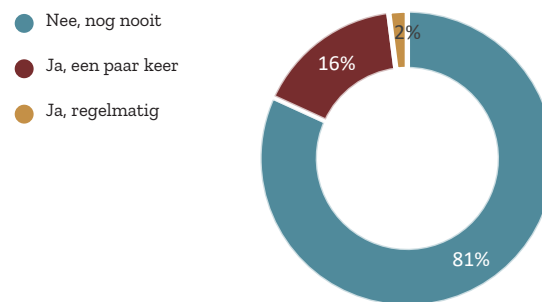
Figuur 6.4 In hoeverre zegt u er iets van als mensen discriminerende of racistische dingen zeggen?

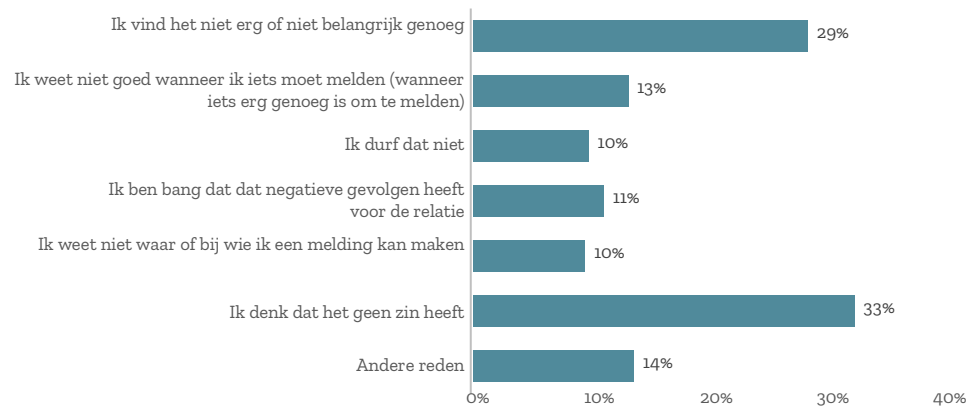
Figuur B6.5 Wat zijn de belangrijkste redenen om er niets van te zeggen als mensen discriminerende of racistische dingen zeggen? (Meerdere redenen mogelijk)

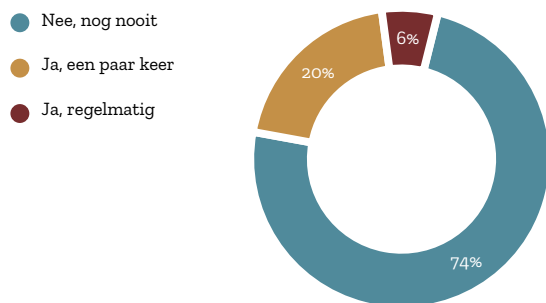
Figuur B6.6 Heeft u het wel eens gemeld (bij leidinggevende, bestuur of meldpunt) als collega's of mensen in een vereniging waarvan u lid bent discriminerende of racistische dingen zeggen?

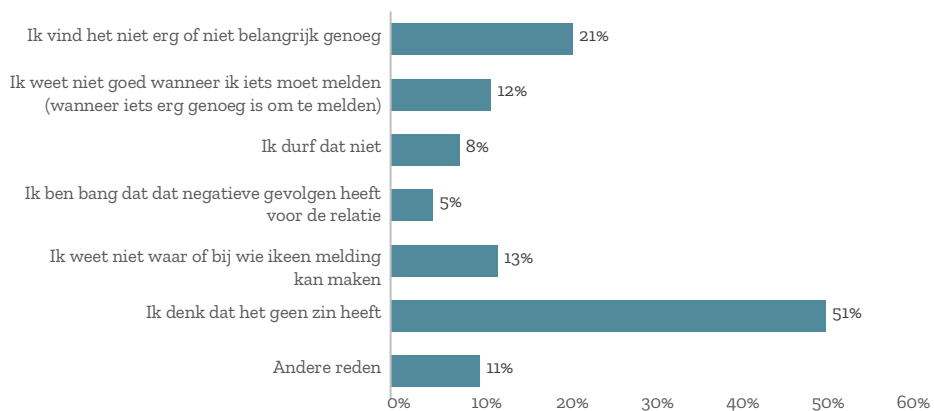
Figuur B6.7 Wat zijn de belangrijkste redenen om het niet te melden als collega's of mensen in een vereniging waarvan u lid bent discriminerende of racistische dingen zeggen? (Meerdere redenen mogelijk)

Figuur B6.8 Heeft u het wel eens gemeld als mensen op internet of sociale media discriminerende of racistische dingen zeggen?

Figuur B6.9 Wat zijn de belangrijkste redenen om het niet te melden als mensen op internet of sociale media bent discriminerende of racistische dingen zeggen? (Meerdere redenen mogelijk)

COLOFON

Opdrachtgever	Anne Frank Stichting
Auteurs	Drs. R. van Wonderen
Met medewerking van	W. Wagenaar, MSc (Anne Frank Stichting) I. Frens, MSc M. van Kapel, MSc M. Boelens, MSc L. Reches, MSc M. Jansen, MSc
Foto omslag	Christian, Adobe Stock 213016616
Uitgave	Verwey-Jonker Instituut Kromme Nieuwegracht 6 3512 HG Utrecht T (030) 230 07 99 E secr@verwey-jonker.nl I www.verwey-jonker.nl

De publicatie kan gedownload worden via onze website:
<http://www.verwey-jonker.nl>

ISBN 978-94-6409-058-1

© Verwey-Jonker Instituut, Utrecht 2021.

Het auteursrecht van deze publicatie berust bij het Verwey-Jonker Instituut. Gedeeltelijke overname van teksten is toegestaan, mits daarbij de bron wordt vermeld.

The copyright of this publication rests with the Verwey-Jonker Institute. Partial reproduction of the text is allowed, on condition that the source is mentioned.